

ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ, г. БИШКЕК

Книга переведана и издана по заказу фонда поддержки политики тюркоязычных государств в честь 85-летия Чыңгиза Айтматова. Книга распространяется бесплатно.

Бул китеп Чыңгыз Айтматовдун 85-жылдыгына карата Кыргыз, Орус тилдерине Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фондусу тарабынан которулуп жана басылып чыгарылды.

Китеп бекер таркатылат.

Чыңгыз Айтматов:
Мен МАНАСТЫН
уулумун

Бишкек - 2013

Азербайжан Жазуучулар Союзунун 75 жылдык мааракесине
карата чыгарылган китептер сериясынан

Китептин сырткы мукабасындагы сүрөттөрдүн автору
Эл сүрөтчүсү **Тугрул Нариманбаев**

Китепти даярдап, кириш жана корутунду
сөзүн жазган: **Сүдабе Серви**

Китепти азербайжан жана орус
тилинен которгон: **Мукан Асаналиев**

ISBN 978-9986-15-948-6

БИРИНЧИ-БӨЛҮМ

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ТУУРАЛУУ КИРИШ СӨЗ

Аттары баш тамгалар менен жазылган дүйнөлүк адабияттын ири өкүлдөрү бар. Өз өмүрүн өзүнө эмес, калкына арнаган мындай инсандар ары өрнөктүү, ары эсте каларлык өмүр жолду басып өтүшкөн. Алар Улуу Теңир моюнга жүктөгөн милдетти аткаруу же башкача айтканда, өз элин, өз улутун агартуу жана өнүктүрүү үчүн келип-кетишкен өндүү. Алар адамзаттын аң-сезимин тазалап, ой-сезимин ойготуучу көптөгөн мыкты чыгармаларды жаратуу менен өздөрүнүн өчпөс издерин калтырышкан. Адатта, мындай улуу инсандарды даанышман деп аташат.

Теңир бардык эле улутка даанышмандарды ыроолой бербейт деген сөз бар. Учурда Чыңгыз Айтматов чакан кыргыз элин бүткүл дүйнөгө тааныткан даанышман адамдардын бири. Мына ушундай улуу инсандар тууралуу китеп жазып, алардын баскан жолун жогорку деңгээлде ак кагазга түшүрүп, аны келечек муундарга жеткирүү ары жопкерчиликтүү, ары сыймыктанарлык жумуш. Анткени бул тарых, келечекте изилдөө булагы боло турган тирүү китеп.

Экинчи жолу көркөм өнөр адамдары жөнүндө китеп даярдоо жумушу мага жүктөлүп олтурат. Чындыгында бул Азербайжан Жазуучулар Союзунун төрагасы, улуу урматтуу жана залкар жазуучубуз Анардын демилгеси. Азербайжандын белгилүү композитору, канчалаган ырлардын, романстардын автору маркум Эмин Сабитоглу тууралуу китеп даярдап жатканда да дал ушунтип сыймыктанган болчумун. Себеби 600гө жакын обондуу ыр-

дын автору Эмин Сабитоглу жөнүндөгү алгачкы китепти жазуу жумушу мага жүктөлгөн эле. Анар устаз менен композитор тээ бала кездеринен бери эн жакын дос экендиктери мага маалым болчу. Ал эми Чыңгыз Айтматов менен болгон достук мамилесин мен кийинчерээк билдим. Башкача айтканда, залкар кыргыз жазуучусу Азербайжанга келип, Азербайжан Жазуучулар Союзунун төрагасы Анар менен чын ыкластан учурашып, ак дилден маектешкен кезде жана ошондой эле Айтматов каза болгондо Анар Кыргызстанга барып, анын бейитине топурак салып, ал жөнүндө эскерүү жазганда ал экөөнүн ынак достордон экендигин байкадым. Жана да ушул китепти даярда деп мага тапшырган учур менен кезегинде эки залкарды жакындаштырган улуу достук чексиз урмат-сый ушул китептин жаралышына өбөлгө түзүп олтурат.

Чыңгыз Айтматов тууралуу дүйнөгө таанылган акын-жазуучулар, коомдук ишмерлер өз ой-пикирлерин айтып, анын көзү тирүүсүндө эле ага татыктуу баасын беришкен. Атап айтканда, Луи Арагон, Муктар Ауэзов, Твардовский жана башкалар. Демек ушундай сөз чеберлеринен кийин ал жөнүндө КЕП айтуу өтө кыйын. Бирок канткен менен анын чыгармаларын бала кезден бери сүйүп окуп, ошолордун руху менен чоңойгон мен сыяктуу журналист-калемгерлердин да жеке ой-пикир, көз карашы бар. Эң оболу анын кыскача өмүр таржымалына токтолгум келип турат.

Чыңгыз Айтматов 1928-жылы 12-декабрда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Шекер айылында жарык дүйнөгө келген. Атасы Төрөкул Айтматов орусча жогорку билим алган өз заманынын чыгаан инсандарынан болгондуктан Москвада жооптуу кызматтарда иштеген. Апасы, татар кызы Нагима айым да билимдүү жана маданияттуу аял болгон. Төрөкул Айтматов Советтик режимди жактаган, Сталинди туу туткан адам болчу. Тилекке каршы, 1937-жылы ишенген дал ошол режим тарабынан репрессиялангандан кийин 9 жашар Чыңгыз апасы жана ини-карындаштары менен Шекер айылына көчүп келишет. Бул жерде ал чоң энеси Айымкан жана эжеси Каракыздан таалим-тарбия алып, алар айтып берген кыргыздын байыркы элдик оозеки аңгемелери

менен уламыш дастандарын угуп чоңоёт. Кийинчирээк жазуучу булар жөнүндө: «Мени жаңы жашоого жетелеген ушул эки инсан болуптур», — деп жазган. Ал он үч жашка толгондо Экинчи дүйнөлүк согуш башталат жана үй-бүлөнүн бардык түйшүгү ага жүктөлөт. Почточудан тартып айылдык советтин катчылыгына чейин иштейт. Бала чагында бир топ кыйынчылыктарга туш болуп, адамдардын тарткан азап-тозокторун өз көзү менен көргөн Чыңгыз Айтматов кийин булардын баарын жүрөгүнөн өткөрүп, чыгармалары аркылуу чагылдырбадыбы. Согуштан кийин ал оболу ветеринар, андан соң зоотехниктерди даярдаган бөлүмдө окуду. Балким айрым чыгармаларындагы жаныбарлардын образына өзгөчө басым жасагандагы ушундан уламдыр («Гүлсарат» ж.б.). 1956-1958-жылдары Москвадагы Горький атындагы Адабият институтунда билим алат. Ошол жерде окуп жүрүп дүйнөлүк адабиятка конгуроо каккан айтылуу «Жамийла» повестин жазат. Повесть, ошол учурда Москвадан чыкчу «Новый мир» журналына казактын залкар жазуучусу Мухтар Ауэзовдун «Сапарың байсалдуу болсун!» аттуу алкоо сөзү менен жарыяланат. Ушул окуядан кийин Чыңгыз Айтматов үчүн дүйнөлүк адабиятка алып барчу даңгыр жолдун жашыл чырагы күйө баштайт. Француз жазуучусу Луи Арагон бул чыгарманы окуп чыккан соң аны: «Дүйнөдөгү махабат жөнүндөгү эң сонун баян», — деп атайт.

Мен бул чыгарманы алгач 7-классымда окуганмын. Чындыгында а кезде повесттин түпкү маңызын толук түшөнгөн эмесмин, бирок бул чыгарма мага абдан жаккан болчу. Анан да ушул чыгарманы жараткан улуу жазуучу менен качандыр бир кезде жолугушам деген ой анда түк эсиме келген эмес. Арийне мындай бактылуу мүнөттөргө эки жолу туш келдим. Малым болгондой, жазуучунун 80 жылдык мааракесине карата 2008-жыл Чыңгыз Айтматов жылы деп жарыяланган эле. Мына ошол маракенин урматына жазуучу Бакуга чакырылган болчу. Эч эсимден кетпейт, биз, жазуучу жана журналисттер Ататүрк борборундагы тегерек үстөлдө аны күтүп олтурганбыз. Бул жолугушууга Президенттин аппаратынан, Жазуучулар Союзунан, расмий жана бейрасмий уюмдар-

дан, ал тургай Түркия, Орусия, Кыргызстан жана Ирандан келген сыйлуу коноктор бар болчу. Чыңгыз Айтматов ал ортодо башка бир жолугушууга катышып жүргөндүктөн кечигип жатты. Мен да сабырсыздык менен аны күткөндөрдүн арасында элем. Бир убакта эшик ачылып, биз сыналгыдан көрүп жүргөндөн да келишимдүү жана узун бойлуу Чыңгыз ага залга кирип келди. Күмүш түстүү буурул чачтары артты көздөй таралган. Үстүнө аппак көйнөк менен боз костюм кийип, көйнөгүнө шайкеш келген галстук тагынып алыптыр. Залдагылар ага урмат көрсөтүшө, бары бир учурда орундарынан турушту. Мен өзүмдүн качан, кантип ордуман турганымды байкабай калыптырмын. Бул дал ошонун өзү. Мааниси терең мыкты чыгармалары аркылуу дүйнөлүк адабиятка салым кошкон, бүткүл түрк дүйнөсүнүн улуу жазуучусу, кыргыздар абдан кадырлаган жана сыймыктанган Чыңгыз Айтматов!

Мен ал кишини бир да жолу көрө элек болчумун. Бирок бала кезде анын бардык чыгармаларын окуп чыккам. Окубагандарымын болсо мазмунун билчүмүн. Менин балалыгым Совет дооруна туш келгендиктен ошол учурдагы айрым адилетсиз, жалган нерселерге күбө болуп, колу-бутубуздуң “байлануу” экендигин көрүп жана угуп жүрчүмүн. Дүйнөлүк жана Советтик адабияттын ичинен жүрөгүмө жакын, абдан маанилүү чыгармалар колуна тийип калса, аларды бир дем менен суу ичкендей сиңирип алчумун. Өзгөчө Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары көңүлүмдү көбүрөөк арбап алчу. Бул чыгармалар аркылуу мен көпкө дейре таттуу кыялдарга батчумун жана узакка созулган ошол чексиз кыялдардын кучагында учар элем... Кээде кадимки Жамийлага окшоп, сүйгөнүм — Даниярга жанашчумун да талаа жаңырткан укмуштуу обон менен арабанын дөңгөлөгүнөн чыккан кыйчылдак добуштардын коштоосунда түнү бою жол жүрүп, ыпылас, жалган жана эки жүздүүлүктөн качканга аракеттенчүмүн. Кээде Дүйшөн сыяктуу алыскы тоо койнундагы кыштакта балдарга таалим-тарбия жана билим берсем, кай бирде Асел өңдүү кыянатчыл Ильястын жолундагы кыйынчылыктарга чыдачумун. А кээде кимдир бирөө мага Гүлсары сымал ишенимдүү жолдош болчу. Айтор бул чыгарма-

лардын таасиринен улам өзүмдү абдан күчтүү, кубаттуу жана жандүйнөсү эркин адамдардай сезчүмүн. Өзүмү чыгармадагы каармандардын ордуна коюп, алардын сөздөрүн жаттачумун жана кошуна балдар менен бирдикте окуяларды сахналаштырчубуз. Албетте мен ошол каармандардын биримин, анткени биз чыныгы жашообузда роль аткарабыз, анан калса, биздин турмушубуз кадимки кинодогудай. Биз кинодогу каармандарды көрүп, алардын айткандарын тыңдаган сыяктуу бизди да башка бирөөлөр көрүп, сөзүбүздү угушат деп ойлочумун. Бул чындыгында мени ойготкон Айтматовдун чыгармаларынын таасирдүү экендигин айгинелейт. Ырас, ошол кезде, башкача айтканда, 12-13 жашымда сүйүп калгам аны. Ал тургай балалык сезим менен бир нече жолу ага кат жазган болчумун. Бирок кимге, кайда жөнөтүүнү билбегендиктен ал каттар жетпей калды. Кийинчерээк түшүндүм, көрсө Чыңгыз Айтматов бала кезде акылым анчейин жетпей жүргөн нагыз акыйкатты жазчу тура. Айрыкча “Гүлсарат” повестиндеги Гүлсары деген атты аябай жакшы көрүп калгам. Ошондой эле ушул чыгарманы окугандан кийин менде жаныбарларга болгон сүйүү сезими ойгонгон эле. Байкап көрсөм, бул окуялардын баары жазуучунун өз жашоосунан алыныптыр. Чыңгыз Айтматов биринчилерден болуп ошол кезде чоң эрдик жасап, советтик режимден кутуулуунун жолун көрсөткөн экен. Караңгыдан жарыкка чыгуунун жолун... 7-8 жаштагы кенедей кыргыз баласынын дүрбү менен тээ узактагы Ысык-Көлгө көз жүгүртө: “Мен балык болуп сүзүп кетем. Угуп жатасыңбы, ата, мен Ак кемеге сүзүп кетем” деген сөздөрү ар дайым кулагыма жаңыра берет. Анан кайра автордун ыплас жана акыйкатсыз дүйнөдөн безип кеткиси келген балага кайрылып минтип айткан сөздөрү угула баштайт: “Сен сүзүп кеттин, чырагым. Эмнеге жолго чуркап чыкпадың? Эгерде жолго качып чыкканыңда сөзсүз ага кезикмексиң. Биринчи эле Мүйүздүү Бугу-Энеге жолукмаксың. Бирок, күтпөдүң, сүзүп кеттин. Бала жүрөгүң арамдык менен кыянатчылыкты кабыл кылбыды. Бир жарк этип, жалп өчкөн чагылгандай жашап өттүң, Чагылганды Көк Теңир чагат. Көк түбөлүктүү”. Бул сөздөрдү Ч.Айтматов өз калкына Домокл

кылычы төбөдө салаңдап турган мезгилде айткан болчу...

Ал Ататүрк борборунан чыгып баратты, мен болсо ушулардын баарын көз алдыман өткөрүп, эсиме салып жаттым. Чыгармаларын ушунчалык сүйгөндүгүм үчүн ага карап болушунча катуу кыйкырдым. Билбейм. Бирок, аны билчүмүн, ал ошонун дал өзү болчу! Кезегинде “Жамийланы” окуган соң кат жазып, бирок жөнөтө албаган, ар дайым улуу инсан катары жүрөгүмдүн түпкүрүндө жашап жүргөн залкар жазуучу — Чыңгыз Айтматов!..

Жолугушуу бүткөндөн кийин анын жанына жакын барып, бир аз маектешкен соң экөөбүз чогуу сүрөткө түштүк. Ошол сүрөттү азыр улуу адамдан калган абдан баалуу эстелик катары көздүн карегиндей сактап жүрөм. Кээде өзүмдү жемелейм, эмнеге ошондо өз ойлорумду, жүрөгүмдөгү асыл сөздөрдү ага айтпадым экен деп. Бул да болсо Жараткандын буйругу экен, ошондо айтылбай калган жүрөк түпкүрүндөгү сөздөрүмү мына азыр калемди колго алып, кагазга түшүрүп жатам. Чын эле жашоо укмуш нерселерге бай тура.

Айрымдар кичинекей кыргыз элинин арасынан ушундай улуу жазуучу кантип чыгып калды деп ойлойт. Немис философу Кант минтип жазган: “Чындыктын баары азап-тозоктун айынан пайда болот”. Албетте тестиер курагында, зыялы адамдарды жок кылган Сталиндик режимдин айынан атасыз өсүп, адамдардын тарткан азап-тозоктору менен кабылган кыйынчылыктарын өз көзү менен көргөн Чыңгыз Айтматов анын баарын жаш жүрөгүнө батырган болчу. 30-жылдары айрым кыргыз интеллигенттерин мойсогон сталиндик репрессиянын эпкинни Айтматовдордун үй-бүлөсүн да узак жылдар бою түйшөлтүп келген эле. Атасы Төрөкул Айтматовду кыргыздын бир топ зыялы инсандары менен бирге ак жеринен репрессиялашып, сөөгүн каза болгондор менен кошо көөмп салышкан болчу. Бирок алар көмүлгөн бейиттин кайда жайгашкандыгын эч ким билчү эмес. 1963-жылы жарыялаган “Саманчынын жолу” аттуу чыгармасына эпиграф катары мындай деп жазган эле: “Ата, мен сага эстелик тургузалбаймын. Сенин кай жерге көмүлгөнүңдү да билбейм. Мына ушул эмгегимди сага арнаймын”.

Эртеби-кечпи тарых бардык сырларды ачат. 60-жылдардын башында топ кишинин сөөгү көмүлгөн сырдуу бейит ал жөнүндө билген жападан жалгыз адамдын жардамы аркылуу коомчулукка дайын болду. Шексиз, ушул окуялардын баары — “Эл душманынын” уулу болушу, атасынын кайда коюлгандыгын билбей жүрүшү ар дайым анын жүрөгүн өйүгөн жара сыяктуу сезилчү жана ал жаранын үстүн эч качан карт каптачу эмес. Жадагалса Советтик доордо ага эң мартабалуу Мамлекеттик жана Лениндик сыйлыктар ыйгарылган болчу. Тилекке каршы, бул сыйлыктар да анын жүрөгүнө жабышкан жараларды кетире алган жок. Тескери-синче, ого бетер күчөттү. “Кассандранын эн тамгасында” минтип жазат: “Кан жана бийлик... Атаганат, булардын баары кылымдар бою келаткан бүткүл ыпылас нерселердин башаты болуп саналат. Бир чыккынчылык экинчисин пайда кылат. Ал болсо үчүнчүсүнө урук болуп берет.” Айтматов атасынын жана калкынын, өзгөчө бардык зыялы адамдардын башына түшкөн кыйынчылыктар менен алардын трагедиялуу оор тагдырын чыгармаларындагы каармандардын образдары аркылуу чагылдырып берди. Муну менен бирге калкынын башына түшкөн кыйынчылыктарды келечек муундар үчүн жазган чыгармалары аркылуу баяндап берди. Линкольндун айткан бир сөзү эсиме түшүүдө: “Сиз фактылар кандай болсо, аны эч өзгөртпөй, дал өзүндөй кылып элге бериңиз, ал эми акыйкатын кайда экендигин билүүнүн жолун эл өзү таап, үйрөнүп алат.” Ал да адамдарга чындыкты жазып берди, албетте алардын өздөрү көргүсү келген чындыкты.

Чыңгыз Айтматов азербайжандар менен тыгыз байланышта болчу. Маркум президентибиз Гейдар Алиев жана анын жолун улантуучу урматтуу өлкө башчыбыз Илхам Алиев Чыңгыз Айтматовдун жеке өзүнө жана чыгармачылыгына өтө жогору баа беришчү. Жазуучунун 80 жылдык мааракесинде урматтуу президентибиз аны кабыл алып, “Ар-намыс белгиси” орденин тапшырган эле. Көп өтпөй улуу жазуучу көз жумган кезде Кыргыз Республикасынын президенти Курманбек Бакиевге көңүл айткан телеграммасында урматтуу Илхам Алиев: “Чыңгыз Айтматов дүйнөлүк улуу жазуучу, мыкты мамлекеттик жана коомдук-саясий ишмер ошондой эле азербайжан элинин жакын досу” деп атап, ага жогору

баа берген болчу. Мындан сырткары Ресул Рыза, Мырза Ибраимов, Имран Касымов, Бахтияр Вахамзаде, Анар, Шахмар Экберзаде, Сабир Рустемханлы, Хүсейинбала Мирелемов, Низами Жеферов, Вилайет Кулуев, Айдын Мехметов өндүү акын-жазуучулар менен, Тахир Салахов, Эшбер Хейбетов сыяктуу сүрөтчүлөр менен достук мамиледе болчу. Тогрул Нериманбаев анын портреттерин тартып, азербайжан сүрөтчүсү Жавад Миржавадовдун Бишкектеги сүрөт көргөзмөсүнө койгон эле.

Бир топ чыгармасын Экрем Эйлиси, Жемил Элибейов, Ислам Ибрахимов өндүү котормочулар азербайжан тилине которсо, Теймур Элжин таржымалдаган “Саманчынын жолу” Азербайжан Академиялык Улуттук драма театрынын сахнасында коюлган. Ошондой эле ал Түркияда жашаган кинорежиссер Тофик Исмаилов менен дос болчу жана аны менен кызматташчу. Азербайжанда ал жөнүндө диссертациялар жазылып, корголгон. Биздин оюбузча, Азербайжан Жазуучулар Союзунун жана анын төрөгасы Анардын демилгеси менен Чыңгыз Айтматовдун жаркын элесине арналып жарыяланып жаткан бул китеп да ага болгон урмат-сыйдын ушунчалык терең экендигин тастыктайт. Чыңгыз Айтматовдун бактылуу адам экендигин да бир нерседен билүүгө болот, анткени Азербайжанда да аны сүйүп окуган миллиондогон окурмандары бар эле, азыр да бар, албетте!

Бул китепте жазылган нерселердин баары чындык. Чыңгыз Айтматов феноменинин жана улуулугунун чындыгы. Муну жалгыз гана биз айтып жаткан жокпуз, бул жөнүндө дүйнөлүк көркөм сөз чеберлери, коомдук-саясий ишмерлери жана Азербайжандын, Түркиянын, Орусиянын, Кыргызстандын, Казакстандын белгилүү акын-жазуучулары, ошондой эле жакын достору менен

анын жакын санаалаштары айтып олтурушат. Ал адамдар Чыңгыз Айтматовдун оо дүйнө салышын бүгүнкү күндөгү бүткүл түрк дүйнөсү үчүн орду толгус жоготуу деп эсептешет.

Келиңиз анда, “Мен Манастын уулумун” аттуу китеп менен таанышып чыгыңыз, анткени ал сиздин колуңузда турбайбы.

СУДАБЕ СЕРВИ,
жазуучу-журналист

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

И.Т. Айтматов
Академик Национальной
Академии наук
Кыргызской Республики

ТВОРЧЕСТВО ПИСАТЕЛЯ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И СОВРЕМЕННЫЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Жизнь и творчество великих людей всегда были связаны с интересами стран и народов. Так творческая и общественная деятельность Чингиза Айтматова, как писателя, мыслителя и гуманиста охватывает огромные земные пространства, общечеловеческие судьбы и интересы, философские проблемы жизни человека на Земле и в то же время его повести и романы - это рассказы о жизни наших простых людей, об их душевной любви, о трудных и драматических событиях в их бытие, о поисках жизненных путей в современном сложном и драматичном мире. Общая связь человеческой жизни с природой, с историей развития общества, с формированием цивилизации и отношений между людьми — все эти вопросы нашли отражение в произведениях Чингиза Айтматова.

Для современной идеологической жизни общества и государств разных стран вопросы, получившие отражение в художественных произведениях и общественных публикациях писателя,

освященные в средствах массовой информации сегодня представляют особую общественную актуальность. Чтобы обеспечить нормальные процессы развития государственной и общественной жизни в бывших советских республиках необходимо проводить среди населения, начиная со школьных лет, широкую и передовую идеологическую работу. Основные принципы этой идеологической работы должны активно внедряться в сознание населения через пропаганду идей важнейших художественных произведений писателей, поэтов, композиторов, театралов, деятелей киноискусства. В этом смысле в самом обществе постоянно и систематически должна проводиться работа по внедрению в сознание людей идей гуманизма, любви, взаимного уважения, интернационализма, дружественных отношений, мирной и трудолюбивой жизни.

К сожалению, в реальной жизни человека существенно бытуют факторы противостояния людей друг другу. Факторы противостояния государств еще с древних веков обуславливали массовую гибель людей, воюющих сторон, разрушение городов и сел, экономические, социальные и политические кризисы противоборствующих государств.

Вторая мировая война на Земле, начатая в середине XX-го столетия под воздействием идеологии и методов фашистских режимов в странах Европы и Азии, завершился поражением фашистских стран и сбором в 1945 году американскими военными силами первых атомных бомб на японские города Хиросима и Нагасаки, где погибло более 220 тыс. человек.

В своей записи «Плач перелетной птицы» Чингиз Айтматов: «...я лечу с журавлями и сам журавль, я лечу с журавлями темной ночью по звездам, днем над нивами и городами. Думаю думу свою. Лечу и плачу... Что журавлиные слезы? ...смахните с лица! И все же, и все же, и все же, упаси вас, о люди, от бед нелюдских, упаси вас от пожаров неугасимых, от кровавых побоищ неуправляемых, упаси вас от дел непоправимых, упаси вас, о люди, от бед нелюдских!...»

Один из ведущих и крупных аналитиков и рецензентов произведений художественной литературы XX-го века Георгий Гачев в

своей книге «Чингиз Айтматов в свете мировой культуры» в предисловии к данной книге еще 1977 году, т.е. 36 лет тому назад писал: «О Чингизе Айтматове написано уже много, но, как правило, - в жанре рецензий и журнальных статей. Между тем творчество его достойно более пристального анализа; интересно рассмотреть его в контексте мировой культуры. Это возможно, во-первых, потому, что творчество Айтматова есть вклад Киргизии в культуру мира; а во-вторых, если просветить его на экране истории мировой культуры, в нем открываются те смыслы, которых не видно при воздействии на него вплотную, только из сегодняшнего времени. Дело в том, что Киргизия в условиях советского общества за полвека прошла ускоренный путь от патриархально - феодального строя — к социализму, тот путь, что в России занял сотни и сотни лет, а в других странах мира — и того больше. Это был скачек - но с последующим заполнением. Ибо многое из того, что происходило в обществе и культуре (развитие личности и гражданственности в людях, форм общественного сознания, смена эпох культуры: Ренессанс, Классицизм, Просвещение, Романтизм, Реализм и др., переход от сказки к науке, от поэтического состояния к рационалистическому, от патриархальных добродетелей — к современной эпохе) задним числом проходило и осуществлялось в бытие и культуре Киргизского народа в условиях социализма. Видны эти процессы и в повестях Айтматова. В написанных им в молодые годы маленьких бесхитростных повестях есть художественная бездонность и философская глубина, и дают они повод к размышлению как о современных, так и вечных проблемах человеческой жизни, культуры, сознания.

Произведения Чингиза Айтматова стали неотъемлемым элементом и фактором жизни нашей за последние десятилетия: они питают дух — думами, душу — переживаниями, воображение — красотой, углубляют в нас внутреннего человека. Чингиз Айтматов — подлинно: спутник жизни, кормилец дум и выразитель чувств нашего поколения» (Георгий Гачев, «Чингиз Айтматов в свете мировой культуры», 1977г.). С тех пор о нашем великом пи-

сателе Чингизе Айтматове не только в Кыргызстане, не только в бывшем Советском Союзе, но и во многих странах мира было написано много публикаций с высокой оценкой его литературного творчества, с признанием его великих заслуг перед читателями мира.

Сегодня для стран СНГ, особенно тюркоязычных республик, литературные произведения Чингиза Айтматова должны быть своего рода философскими и жизненными источниками формирования морально — идеологической основы развития современного общества. Сегодня нужна большая идеологическая работа на всех уровнях жизни. Это особая область, требующая от государства и общества огромной и кропотливой работы, как среди населения, так и в общегосударственных и региональных структурах.

Большая морально — идеологическая и воспитательная работа должна проводиться в школах, ВУЗах, трудовых коллективах. Большое государственное и общественное внимание должно отводиться существенному укреплению и развитию в стране современной культуры, передовой цивилизации, основанных на гуманистических, духовных и общечеловеческих принципах жизнедеятельности общества. При этом важнейшим духовно — идеологическим источником воспитательной работы среди населения должны быть труды великих писателей, деятелей культуры, образования и науки.

Говоря о значении идейно — воспитательной работы среди детей школьного и дошкольного возраста, я хотел бы подчеркнуть роль родительских общественно — политических взглядов и отношений на примере родителей Чингиза. Природа дала Чингизу глубокий талант, как будущему крупному писателю и общественному деятелю. В зависимости, прежде всего от родительских идейных отношений и некоторых внешних факторов жизни в подростке могут формироваться соответствующие начальные морально — этические и духовные взгляды и чувства. Так, например, морально — идейный мир наших родителей формировали в Чингизе уже в детские годы глубокоую духовность, осмысленные взгляды на

поведение человека в обществе. Естественно, в те советские 30-е годы XX-го столетия, когда отец Торокул Айтматов работал на руководящих партийных и государственных должностях, а наша мама Нагима Айтматова была высококультурной и образованной личностью, которая мыслила о государственных и народных проблемах жизни республики с позиции построения в СССР передового коммунизма. Соответственно этому и морально — этические принципы человека Чингизом уже в детские годы осмысливались с учетом соответствующих духовных взглядов, которые в нем формировались.

Последующее школьное воспитание в первом и втором классах в московской школе, а затем с третьего по седьмой класс в средних школах в Кировском и Покровском (Манасском) райцентрах Таласской области также укрепили те общественные взгляды, основы которых были заложены родителями. И совершенно не случайно уже в четвертом классе Чингиз написал свой первый интересный, именно патриотического характера рассказ о советском пограничнике, задержавшем нарушителей нашей государственной границы. Этот рассказ Чингиза преподаватели читали школьникам соответствующих классов. Нужно отметить, что учителя, которые работали в то время в Кировской и Покровской средних школах, были образованными, глубоко идейными, честными и чистыми преподавателями. И уже в те годы, они обращали особое внимание на ученика Чингиза Айтматова, предвидя в нем будущую выдающуюся личность. И хотя учителя знали, что он является сыном «врага народа», они видели в нем ученика, которому можно было доверять и доверяли проведение полезной воспитательной работы с трудными учащимися в классе.

Можно привести и другой пример глубокого патриотического духа школьников времен Великой Отечественной Войны. Когда в 1941 году началась война, перед началом учебного года в августе месяце во дворе, где проживали семьи работников райуполкомзага, вдруг исчезли семеро мальчишек в возрасте от 11-12 до 15 лет. Среди них был и Чингиз. Лишь на третий день стало известно,

что мальчишки двора решили уехать воевать с фашистами, чтобы защитить нашу Родину. Дети хотели уехать на войну на поездах, проходивших на фронт. Это был интернациональный состав детей — патриотов: здесь были и русские, и кыргызы, и немцы, и татары. Они просили солдат, проезжавших на фронт в поездах, взять их на войну, но их не взяли и родители успели детей задержать. Родители задержали детей на железнодорожном вокзале в Джамбуле (Казахстан).

И сегодня проведение в школах и в общественных кругах идейно — воспитательной работы по пропаганде передовых идей, изложенных в произведениях Чингиза Айтматова и других видных писателей стран СНГ и зарубежья, является крупной актуальной идеологической задачей нашего времени.

В конце хочу отметить, что Указом Президента Кыргызской Республики 2008 год был объявлен годом Чингиза Айтматова. Однако из-за тяжелой болезни в конце тогдашней весны и последовавшей кончины писателя удалось провести только одно большое юбилейное мероприятие.

Знаковое для дружбы народов Кыргызстана и Азербайджана мероприятие было проведено благодаря Фонду Поддержки Политики Тюркоязычных Государств в Баку. С 24 февраля по 1 марта 2008 года Фондом была организована поездка в Баку всемирно известного мастера слова, Героя Социалистического Труда Чингиза Айтматова.

Сопровождавшую писателя делегацию из Кыргызстана возглавлял руководитель Фонда поддержки политики тюркоязычных государств Нусрет Мамедов. Члены делегации, журналисты газеты “Вечерний Бишкек” Александр Тузов и Кыргызского ТВ Назира Ахметова вели репортажи из Баку в режиме реального времени.

Благодаря поддержке этого знакового международного мероприятия администрацией главы Азербайджана, президент республики Ильхам Алиев принял Чингиза Айтматова и руководителя фонда Нусрета Мамедова. Итогом этой памятной встречи стало награждение Чингиза Торекуловича президентом Алиевым орде-

ном «Достлуг» («Дружба») за порядковым номером 1. Орден стал одной из самых последних наград великого писателя. Семья Айтматовых благодарна Фонду Поддержки Политики Тюркоязычных Государств и лично его президенту Нусрету Мамедову за организацию этого мероприятия.

И.Т. Айтматов
КР Улуттук илимдер
академиясынын академиги

ЖАЗУУЧУ ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖАНА КООМДУН ТУРМУШУНДАГЫ АЗЫРКЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫК КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР.

Атактуу инсандардын чыгармачылыгы жана өмүр жолу дайыма мамлекеттин жана элдин кызыкчылыгы менен байланыштуу болгон. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жана коомдук ишмердүүлүгү жазуучу, ойчул жана гуманист катары, аалам мейкиндигин, адамзаттын тагдырын, кызыкчылыгын, философиялык кыйынчылыктарын ичине камтыса, анын повесттери менен романдарында карапайым адамдардын сүйүүсү, алардын турмушундагы оор, кайгылуу окуялар жана азыркы замандын кыйынчылыктарынан жол таап чыгып кетүү үчүн болгон аракеттер жөнүндө айтылат. Адам менен жаратылыштын ортосундагы жалпы байланыш, коомдун өнүгүү тарыхы, адамдардын ортосундагы мамилелер сыяктуу маселелердин бардыгы Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында толук чагылдырылган.

Көптөгөн өлкөлөрдүн коомчулуктарынын азыркы кездеги идеологиялык турмушу үчүн, жазуучунун чыгармаларында жана массалык маалымат каражаттарында чагылдырылган маселелердин бардыгы тең маанилүүлүгүн жоготпойт. Мурдакы советтик республикаларда мамлекеттин жана коомдун туура өнүгүү процесстерин камсыз кылуу үчүн, калк арасында мектептен баштап

алдыңкы идеологиялык иштерди кеири жүргүзүш керек. Ушул идеологиялык иштердин негизги принциптерин, элдин аң-сезимине жазуучулардын, акындардын, композиторлордун, театр жана кино ишмерлеринин көркөм чыгармалары аркылуу киргизүү абзел. Элдин аң-сезимине гуманизмдин, сүйүүнүн, өз ара сыйлашуунун, интационализмдин, достук мамилелердин, тынчтык менен эмгекти сүйүүнүн идеяларын киргизүү үчүн бул ишти талыкпай, дайыма жүргүзүп турса пайдалуу болмок.

Тилекке каршы, турмушта адамдардын бири-бири менен каршылашуусу көп эле кездешүүчү нерсе. Мамлекеттердин бири-бирине каршы туруусу, байыртадан бери эле эки тараптын тең элинин кырылуусуна, шаар менен айылдардын талкаланышына, коомдук, экономикалык жана саясий кризистерге алып келген.

Жер жүзүндөгү ХХ кылымдын ортосунда чыккан экинчи дүйнөлүк согуш Европа жана Азия өлкөлөрүндөгү фашисттик режимдердин идеясы жана методдору менен башталып, фашисттик өлкөлөрдүн жеңилиши, америкалыктар тарабынан Япониянын Хиросима жана Нагасаки шаарларына биринчи атом бомбаларынын ташталышы жана 220 миң кишинин кырылуусу менен аяктады.

Чыңгыз Айтматов өзүнүн “Келгин куштун көз жашы” деген чыгармасында мындай деп жазат: “Мен турналар менен учуп баратам. Мен өзүм да турнамын, мен турналар менен түндөсү жылдыздарга карап, күндүзү эгин талааларынын, шаарлардын үстү менен учам. Мен терең ойго батып, уча да берем, ыйлай да берем... турнанын көз жашы эмне? Көздүн сүртүп салса болот дечи... Бирок, бирок, бирок, адамдар... кудай силерди бакпаган балаадан, өчпөгөн өрттөн, кандуу кыргындан, капыстан келген кырсыктан сактасын, эй адамдар кудай силерди бакпаган балаадан сактасын!”

ХХ кылымдагы көркөм адабий чыгармалардын көрүнүктүү аналитиктеринин жана рецензенттеринин бири болгон Георгий Гачев өзүнүн “Чыңгыз Айтматов, дүйнөлүк адабияттын көз карашы менен алганда” деген китебинин баш сөзүндө, мындан 36 жыл мурда, 1977 жылы эле мындай деп жазган: Чыңгыз Айтматов жөнүндө өтө эле көп жазылды, бирок алардын бардыгы рецензия

жана журналдык макалалар жанрында жазылган. Ошондой болсо дагы анын чыгармачылыгы жакшылап баа берүүгө жана дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү катары анализдеп чыгууга татыктуу. Биринчиден, Айтматовдун чыгармачылыгын Кыргызстандын дүйнө маданиятына кошкон салымы десек жаңылышпайбыз. Экинчиден, анын чыгармачылыгын дүйнө маданиятынын тарыхынын экранынан чагылдырып көрсөк, ага азыркы учурдун көз карашы менен караганда көрүнбөй турган мааниси чыга келет. Анткени Кыргызстан советтик түзүлүштүн мезгилинде, Россиядан жүздөгөн жылдарды ал эми дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн анда да көп убакытты талап кылган патриархалдык-феодалдык түзүлүштөн социализмге элүү жылдын ичинде эле ылдамдатылган темп менен жетип алды. Бирок бул секириктин артын толтуруш керек эле. Коомдо жана маданиятта болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн бардыгы (инсандык өнүгүү, адамдардын мекенчилдиги, коомдук аң-сезимдин түрлөрү, маданияттын доорлорунун алмашылышы: Ренессанс, Романтизм, Реализм ж.б. жомоктон илимге, поэтикалык абалдан рационалисттик абалга, патриархалдык доордон азыркы доорго өтүү) кыргыз элинин тиричилигинде жана маданиятында арткы число менен болуп жатты. Бул процесстер Айтматовдун повесттеринен да көрүнүп турат. Анын жаш кезинде жазган аңгемелеринде чексиз көркөмдүк, философиялык тереңдик бар, алар адамдын турмушунда кезиге турган түбөлүктүү нерселер жана азыркы кездеги маданият менен аң-сезим жаатында кыйынчылыктар жөнүндө ойлонууга түрткү берет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары акыркы он жылдын ичинде биздин турмушубуздун бир бөлүгү болуп калды: алар көңүлүңдү ой, жан-дүйнөңдү кубаныч-кайгы, кыялыңды сулуулук менен азыктандырып турат. Чыңгыз Айтматов биздин муундун өмүр жолдошу, ал бизди ойлонууга, сезиминди ойготууга түрткү берет. (Георгий Гачев “Чыңгыз Айтматов дүйнөлүк маданияттын көз карашы менен алганда” 1977ж). Ошондон бери биздин улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов жөнүндө Кыргызстанда же мурдакы Советтер Союзунда эле эмес, дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө анын чы-

гармачылыгына жогору баа берип, дүйнө жүзүндөгү окурмандары үчүн сиңирген эмгегин моюнга алган көптөгөн макалалар чыкты.

Бүгүнкү күндө СНГ өлкөлөрү, өзгөчө түрк тилдүү республикалар үчүн Чынгыз Айтматовдун адабий чыгармалары, азыркы кездеги коомдун өнүгүшүнүн моралдык жана идеологиялык негизин калыптандыра турган философиялык, турмуштук булактар болуп калышы керек. Бүгүнкү жашоонун бардык деңгээлинде идеологиялык чоң иштерди жасоо зарыл. Бул калк арасында да, жалпы мамлекеттик жана аймактык структураларда да жүргүзүлүп, мамлекеттен да коомчулуктан да тырышып иштөөнү талап кыла турган иш.

Моралдык, идеологиялык жана тарбиялык иштерди мектептерде, ЖОЖ да жана эмгек коллективдеринде жүргүзүш керек. Мамлекет да, коомчулук да өлкөдө коомдун турмушундагы гуманисттик, акыл-ой жана жалпы адамзаттын баалуулуктарына негизделген маданиятты, цивилизацияны чыңдап, өнүктүрүүгө көп көңүл буруулары зарыл. Бул жерде, эл арасында жүргүзүлө турган тарбиялык иштердин акыл-ой менен идеологиялык булактары болуп -улуу жазуучулардын, илимдин, элге билим берүүнүн жана маданият ишмерлердин эмгектери колдонулушу керек.

Мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдардын арасында идеялык-тарбиялык иштерди жүргүзүүнүн мааниси жөнүндө сөз болгондо, мен бул иштерде ата-эненин коомдук-саясий көз караштарынын ойногон ролун баса көрсөтүп кетким келет, ага Чынгыздын ата-энесин мисал кылып алса болот. Жаратылыш болочоктогу улуу жазуучу жана коомдук ишмер катары Чынгызга чоң талантты берген. Ата-эненин мамилесине жана кээ бир тышкы факторлорго карап өспүрүмдө алгачкы моралдык, этикалык көз караштар жана дүйнө сезими калыптанат. Мисалы, биздин ата-энебиздин моралдык-идеялык дүйнөсү, Чынгыздын бала кезинен эле коомго болгон терең көз карашынын, адамгерчилигинин калыптануусуна түрткү болгон. XX кылымдын 30 жылдарында атабыз Төрөкул Айтматов партиялык, мамлекеттик жогорку кызматтарда иштеген, энебиз Нагима Айтматова СССРде коммунизмди куруу-

ну максат кылган билидүү, өтө маданияттуу адам болгон. Ушуга байланыштуу адамдын моралдык-этикалык принциптери Чыңгыздын жазуучу болуп калыптануусуна өз көмөгүн көрсөткөн.

Кийинки 1-2 класста Москванын мектебинен, андан кийин 3-7 класстарда Киров менен Покровка райондорунун мектептеринен алган тарбиясы, ата-энесинен алган турмушка болгон көз караштарын бекемдеди. Чыңгыздын 4 класста мекенчил мүнөздө советтик чек арачы жөнүндөгү биринчи аңгемеси капысынан эле жазыла калган эмес. Чыңгыздын бул аңгемесин мугалимдер башка класстарга окуп беришкен. Ошол убакта Киров менен Покровка-нын орто мектептеринде иштеген мугалимдер өз ишине берилген, ак ниет, таза адамдар болушкан. Ошол жылдарда эле алар Чыңгыздан келечекте улуу инсан чыгаарын билишип, өзгөчө көңүл бурушкан. Мугалимдер анын “эл душманынын” баласы экенин билишсе да, ага ишенгендиктен класстагы бейбаш балдар менен тарбия иштерин жүргүзүүгө тапшырма беришкен.

Мында башка да мектеп балдарынын Улуу Ата Мекендик Согуштун учурунда көрсөткөн мекенчилдигинен бир мисал келтирсе болот. 1941 жылы согуш башталгандан кийин, август айында райуполминзагдын кызматкерлери жашаган короодон 11-15 жашка чейинки жети бала, алардын арасында Чыңгыз да бар жоголуп кетишти, экинчи күнү гана алардын фашисттер менен согушуп, мекенди коргоого кетишкени белгилүү болду. Балдар өтүп бара жаткан поезддерге отуруп кетүүнү ойлошкон. Мекенчил балдар ар кандай улуттардын: орус, кыргыз, немец жана татарлардын балдары эле. Алар өтүп бара жаткан солдаттардан кошо ала кетүүнү суранышкан, бирок аларды эч ким алган эмес. Ата-энелери аларды Жамбулдун теми р жол вокзалынан кармап келишти.

Бүгүн да мектептерде жана коомдук чөйрөлөрдө, Чыңгыз Айтматовдун, СНГ нын жана алыскы чет өлкөлөрдүн жазуучуларынын чыгармаларында чагылдырылган алдыңкы идеяларды таратуу боюнча тарбиялык иштерди жүргүзүү биздин милдетибиз болуп саналат.

Чыңгыз Айтматов жаш кезинде эле анын чыгармачылыгы Борбордук Азия республикаларынын окурмандарынын гана үз-

гүлтүксүз байкоосунун алдында болбостон, аймактан тышкары жайгашкан түрк тилдүү өлкөлөрдүн , атап айтканда Азербайжандын (Кавказ)Түркиянын(Батыш азия, Түштүк Европа) окурманда-рынын да көз жаздымында калган эмес.

2008 жыл Кыргыз Республикасында Чынгыз Айтматовдун жылы деп жарыялангандыгы бардыгызга белгилүү.Кыргызстан менен Азербайжан элдеринин ортосунда достукту күчөтүү максатында, “Түрк тилдүү Мамлекеттердин Саясатын Колдоо”фондусунун демилгеси менен 2008 жылдын 24 февралынан 1 мартына чейин Баку шаарында, Чынгыз Айтматовдун жылына арналган официалдуу иш чаралар болуп өттү. Жогоруда көрсөтүлгөн күндөрдө Фонд Чынгыз Айтматовдун Бакуга барып келишин уюштурду.Жазуучуну коштоп жүргөн Кыргызстандык делегацияны фонддун президенти Нусрет Мамедов жетектеп барды.Делегациянын мүчөлөрү, журналисттер Александр Тузов (Вечерны Бишкек)жана Назира Ахметова(Кыргыз ТВ) өз убактысында Бакудан маалымат берип турушту. Бакуга барганда Чынгыз Айтматовду жана фонддун жетекчиси Нусрет Мамедовду Азербайжан Республикасынын президенти Ильхам Алиев кабыл алды.Ошол эсте калаарлык жолугушууда Президент Ильхам Алиев тарабынан Чынгыз Айтматов “Достук”ордени менен биринчи болуп сыйланды.

Айтматовдордун үй-бүлөсү Чынгыз Айтматовго мамлектик жогорку сыйлыкты тапшыргандыгы үчүн Азербайжан Республикасынын Президенти Ильхам Алиевге жана Чынгыз Айтматовдун жылын өткөрүүнү Баку шаарында уюштургандыгы үчүн Нусрет Мамедовго терең ыраазычылыгын билдирет.

МЫСЛИ ВСЛУХ

Роза Торекуловна Айтматова

25 августа в центре Кара-Буринского района открылся памятник Чингизу Торекуловичу.

Я не смогла принять участие в церемонии открытия памятника моему старшему брату Ч.Т.Айтматову на нашей малой Родине в Кара-Буринском районе, так как находилась вне страны. Но когда мне позвонил аким района Анарбек Осмоналиев и сообщил, что благодаря инициативе моих земляков-бизнесменов в центре района воздвигнут памятник их знаменитому земляку, я почему-то сильно взволновалась. Оказывается, есть люди, которые даже в эти дни (остервенелая борьба за власть) озабочены вопросами культуры, патриотического воспитания населения, особенно молодежи.

Мои земляки своим мероприятием заставили меня поразмыслить

В 30-х годах, когда наша семья приехала сюда, этот район назывался Кировским, а село - Кировкой. Именно здесь, в этом районе, в этом селе произошли важные, решающие события в жизни будущего писателя Айтматова.

В августе 1937 года наша мама, Нагима Айтматова, с четырьмя детьми (самому старшему Чыңгизу шел девятый год, следующему сыну Ильгизу - шестой год, дочери Люции - было три года и самой младшей дочери, Розе - пять месяцев) приехала из Москвы в село Шекер Кировского района.

В Москве остался ее муж, наш отец Торекул Айтматов. Он вынужден был срочно отправить семью в Талас, чтобы спасти детей, а сам остался ждать, что преподнесет ему судьба... В Москве Торекул учился на выпускном курсе историко-партийного института Красной профессуры, получал второе высшее образование. До этого он окончил Коммунистический университет трудящихся Востока в Москве, имел десятилетний опыт работы на высоких, ответственных должностях и был одним из видных руководителей Киргизской ССР.

Как известно, 1937-38 годы были годами, когда сталинские репрессии достигли своего апогея, в этот период было арестовано и уничтожено огромное количество людей. В Москве шли повальные аресты...

В августе в газете «Правда» были опубликованы статьи, в которых руководство Киргизской ССР обвинялось в буржуазном национализме, в том, что оно препятствует разоблачению «врагов народа». Были названы конкретные фамилии, в том числе и Торекула Айтматова. В то время, опубликованные в «Правде» материалы приравнивались к указаниям ЦК ВКП(б), т.е. для людей, фамилии которых упоминались в статьях, это означало неминуемое снятие с работы и часто арест.

В Киргизии, как повсюду в СССР, начались массовые аресты.... Было ясно, что в Москву придет запрос на арест Торекула. Он прекрасно понимал, что после его собственного ареста последует арест его жены Нагимы, а детей отдадут в детские дома. Торекул боялся этого и поэтому отправил семью в Шекер, несмотря на возражения Нагимы. Она очень переживала за то, что супруг остался один. Каково будет ему, когда придут его арестовывать?...

После приезда Нагимы с детьми в Шекер были арестованы братья Торекула - Алымкул и Рыскулбек. Они так и не вернулись домой. Нагима же начинает искать себе работу, пытается уехать из Шекера, чтобы не навлечь беду на родственников, да и жить за их счет уже было неудобно.

В Таласе можно было работать только на табачной плантации. Но из-за сильных стрессов и переживаний у Нагимы развилась тяжелая форма астмы, поэтому такой труд для нее исключался.

Чтобы найти работу Нагима решила поехать в районный центр Кировку. По тем временам она была женщиной образованной: закончила медресе на татарском языке, женскую гимназию на русском языке в городе Каракол, курсы стенографисток во Фрунзе. Она владела арабской вязью, латынью и кириллицей, имела опыт работы в государственных учреждениях, была хорошим исполнителем, прекрасно владела кыргызским и русским языками, была развита и начитана.

Но на просьбу Нагимы взять ее на работу один из тогдашних руководителей Кировского района ответил:

- Я не собираюсь обеспечивать работой жену врага народа. А то, что у тебя четверо детей, меня не волнует. Не можешь прокормить- сдай их в детский дом или раздай родственникам мужа, а сама живи, как хочешь.

- Чтобы я бросила своих детей!? Пока я жива -этому не бывать! - хлопнув дверью, Нагима выскочила из его кабинета. Внутри у нее все клокотало, голова кружилась, к горлу подкатил комок... Чтобы не упасть, она обхватила дерево и стала горько плакать. Столько всего накопилось! - безысходность, обида, страх перед будущим детей и Торекула....

Печаль и скорбь тоже имеют свое предназначение: они обладают свойством очищения и обновления. Главное, чтобы человек сумел это пережить и выйти из этого состояния достойно, не сломаться.

Помог ей районный уполномоченный министерства заготовок (Уполминзаг) Отто Зюдерман, который оказался свидетелем разговора начальства с Нагимой. Он предложил ей работу счетовода. Во дворе Уполминзага был барачного типа дом, в котором Нагиме выделили двухкомнатную квартиру, и она перевезла семью из Шекера в Кировку.

Для Нагимы важно было то, что в Кировке была хорошая школа, в которой работали сильные педагоги. До этого Чингиз и Ильгиз учились в Москве, а затем в Шекерской школе - школе Дюйшена.

По воспоминаниям Чингиза и Ильгиза учителя к ним очень хорошо относились, старались не акцентировать внимание на том, почему они, учащиеся Московской школы вдруг стали учиться в Кировке. Наоборот, они помогали и всячески поощряли их старания хорошо учиться. Многие из этих учителей сами были сосланными из центральных городов России. Наверное, они понимали, что то, что происходит, - неправильно, и что наступят другие времена, а правда восторжествует, понимали, что, чтобы не проис-

ходило, детей надо воспитывать так, чтобы они не сломились, не озлобились, но выросли достойными людьми. Как рассказывает Ильгиз Торекулович, за хорошие сочинения Чингиза учителя поощряли не только высокими оценками, но и устной похвалой, зачитывали его работы в качестве примера для учащихся параллельных классов и на родительских собраниях. Я думаю, что тогда они сумели заложить в нем уверенность в своих способностях.

Доброжелательное отношение наша семья испытывала не только со стороны учителей, но и тех, кто здесь жил и работал.. Чего стоит поступок Зюдермана, совершенно незнакомого человека, видевшего только то, как с Нагимой обращался районный начальник. Кстати, потом сам Зюдерман очень быстро исчез, и нам неизвестно, то ли его взяли во Фрунзе на повышение, то ли ...

Именно в Кировской школе Чингизу привили любовь к чтению, что потом сыграло решающую роль в его судьбе. Как старший брат, он приучал и нас младших, обязательно записаться и ходить в школьную библиотеку, читать художественную литературу.

В 1941 году, когда началась война, мальчишки из двора Уполминзага пошли в военкомат записаться добровольцами на фронт. Конечно же, им отказали. Тогда они решили на поезде доехать до фронта, сбежали из дома и дошли до Джамбула (ныне Тараз) пешком, ведь тогда не было транспорта, как сейчас. Они хотели защищать родину, а в состав родины входила и их малая родина, Кировский район и село Кировка. Это чувство любви к родине, готовность мальчишек защитить ее - тоже заслуга учителей Кировской школы. Именно чувство любви к родине позже ярко проявилось в творчестве писателя. Ведь герои его произведений живут в селах Кировского района - Шекере, Кок-Сае, Ак-Сае, проезжают через ущелья Чон-Капка, Кичи-Капка, останавливаются на железнодорожной станции Маймак... Быть может, одна из причин любви читателей к творчеству Чингиза Айтматова как раз и заключается в том, что чувства и чаяния его героев очень близки к чувствам и чаяниям простых людей, живших именно в этих краях.

Он сумел описать их судьбы настолько правдиво, проникновенно, что читатель чувствует себя участником описываемых событий и искренне переживает за их судьбы.

В 1942 году наша мама была приглашена работать бухгалтером в колхоз «Джийде» (тогда оно относилось к Кировскому району). Здесь жили будущие герои Чингиза - Толгонай, Суванкул, Алиман... И здесь нас окружали хорошие люди. В особенности я отметила бы Толгонай, она действительно была великой женщиной...

Как-то по радио один журналист рассказывал:

-Я с детства зачитывался Айтматовым, и поэтому, когда окончил школу, поступил в Университет на факультет журналистики. На первую же практику попросился в Шекер. Я всегда мечтал увидеть этот необычный аил, которым был очарован сам Айтматов. И что вы думаете, я приезжаю в Шекер, а это обыкновенный кыргызский аил. Это же надо так любить свой аил, чтобы настолько красиво описать его природу и людей!

Когда я читаю описание природы в произведениях брата, то узнаю эти места, травы и деревья, родники и речки, ущелья. И я думаю, ведь я тоже видела это все, но почему-то не обращала внимания. По-видимому, это и есть талант писателя, сила любви к родному краю.

В 2008 году все, не только Кыргызстанцы, но и весь тюркоязычный мир готовился отметить его 80-летие. Одними из первых кто начал этот праздник, была общественность братского Азербайджана. Они успели поздравить его, другие нет: судьба..., он ушел из жизни, не дожив до 80-летия ровно полгода. Сейчас думая о событии, происходящем в нашем районе, я вспоминаю, как Чингиз Торекулович был признателен азербайджанскому фонду «Поддержки политики тюркоязычных государств», которые положили начало празднованию Юбилея. Он привез видеофильм, заснятый в Азербайджане, показывал и рассказывал нам..... Он был очень доволен и благодарен азербайджанскому сообществу.

Вот уже пять лет, как Чингиза Торекуловича нет с нами. Конечно, для нашей семьи - это было очень тяжелое время. В пер-

вое время не верилось, что его больше нет, все казалось, что он в отъезде, но время все ставит на свои места. Не только мы, но весь кыргызский народ и особенно наши земляки переживали эту утрату. Я хочу выразить благодарность всем тем, кто принял участие в панихиде, а их было очень много, всем тем, кто выразил или хотел, но не смог, высказать соболезнования нашей семье. Спасибо за память. Вот и сегодняшнее событие, открытие памятника на малой родине - это тоже сохранение памяти о нем. Мы проводим мероприятия, посвященные его памяти, но это надо для нас, живых, и, думаю, особенно для молодого поколения. Сегодня писателю установлен памятник, в селе, где он ходил в школу, играл с друзьями, мечтал, посещал школьную библиотеку, читал книги,... Сегодня в этом селе растут следующие поколения таких же детей, это его потомки. В первую очередь к памятнику будут приходить они, с мечтой стать похожими на него. Это хорошие, чистые мысли! Сюда будут приходить поклонники его творчества, влюбленные, молодожены, писатели, поэты, политики, руководители государств!...Здесь будут проводиться литературные чтения, дни поэзии, книжная торговля и другие мероприятия.

Начало начал, основы знаний и жизненной позиции Чингиза Торекуловича были заложены на нашей малой родине, в Кировском районе. Он формировался как человек, как личность под влиянием тогдашнего Кара-Буринского сообщества. Айтматов мог стать Айтматовым благодаря своему народу, благодаря людям, жившим рядом с ним.

Сейчас наше общество находится в сложной ситуации: политическая нестабильность, спад экономики, кризис в нравственной сфере,... Хочется верить, что это временные явления, бог даст, мы обязательно выйдем из этого.

Но, как бы ни менялась наша жизнь, что бы ни происходило, надо всегда всем миром стремиться воспитывать достойное поколение молодых людей, чтобы из нашей молодежи продолжали вырастать такие люди, как Чингиз Айтматов. А в этом большую роль играет школа, учителя и местное и международное сообщество.

Я хочу выразить свою искреннюю благодарность скульпторам, спонсорам и организаторам создания памятника на малой родине Айтматова, а также фонду «Поддержки политики тюркоязычных государств» за незабываемые дни празднования юбилея моего брата.

Пусть дух его поддерживает вас во всех ваших праведных делах!

Роза Төрөкуловна Айтматова

25 августа Кара-Буура районунун борборунда Чыңгыз Төрөкуловичке эстелик коюлду.

Мен өзүбүздүн кичи мекенибиз болгон Кара-Буура районунда коюлган улуу агам Ч.Т. Айтматовдун эстелигин ачуу аземине катыша албай калдым, анткени мен чет өлкөдө элем. Мага райондун акими Анарбек Осмоналиев телефон чалып, дүйнө жүзүнө белгилүү жердешибизге, ишкер жердештерибиздин демилгеси менен райондун борборуна эстелик коюлду деп айтканда, эмнегедир аябай толкунданып кеттим. Ушул азыркы (бийлик үчүн жан аябай кармаш жүрүп жаткан) күндө да элди, өзгөчө жаштарды мекенчилдикке тарбиялап, маданий маселерге жаны күйгөн адамдар бар экендигине ыраазы болдум.

Менин жердештерим жасаган иш мени ойго салды.

30-жылдарда биздин үй-бүлө бул жерге көчүп келгенде район Киров району, ал эми айыл болсо Кировка деп аталчу экен. Так ушул райондо, ушул айылда болочок жазуучу Айтматовдун турмушундагы маанилүү жана чечүүчү окуялар болуп өткөн.

1937 жылы август айында биздин энебиз Нагима Айтматова төрт баласы менен (улуусу тогузга караган Чыңгыз, экинчиси алтыга караган Ильгиз, үчтөгү кызы Люция жана беш айлык Роза) Москвадан Киров районундагы Шекер айлына келген.

Анын күйөөсү, биздин атабыз Төрөкул Айтматов балдарын сактап калуу үчүн, үй-бүлөсүн Таласка тезинен жөнөтүүгө мажбур болот да, өзү тагдырдын жазганын күтүп Москвада кала берет.

Төрөкул Москвада Кызыл профессурасынын тарихый-партиялык институтунун акыркы курсунда экинчи жогорку билимди алуу үчүн окуп жаткан. Ага чейин ал Москвадан Чыгыш эмгекчилеринин Коммунисттик университетин бүтүргөн. Анын жогорку, жооптуу кызматтарда иштеген 10 жылдык тажрыйбасы бар эле, Кыргыз ССР инин көрүнүктүү жетекчилеринин бири болчу.

1937-38 жылдар Сталиндик репрессиянын эң жогорку чегине жетип турган учуру болгондугу баарыбызга белгилүү, ушул жылдары өтө эле көп адам камалып, атылып кеткен. Москвада жапырт камак башталды...

Август айында “Правда” гезитине бир нече макала басылып чыкты, анда Кыргыз ССРнин жетекчилерине “эл душмандарынын” бетин ачууга тоскоолдук кылып жатышкан буржуазиялык улутчулдар деген күнөө коюлган. Макалаларда ошол жетекчилердин кээ бирөөсүнүн аттары да жазылган, арасында Төрөкул Айтматов да бар эле. Ошол кезде “Правдага” жарыяланган материалдар БКПнын БКнин көрсөтмөлөрүнө барабар болчу, башкача айтканда макалаларга аты чыккан адамдар жумуштан бошотулуп камакка алынчу.

Кыргызстанда, СССРдин бардык жериндей эле, элди массалык түрдө камакка алуу башталды. Төрөкулду камакка алуу үчүн Москвага кагаз келээри айдан ачык болчу. Ал өзүнөн кийин аялы Нагиманы да камакка алышып, балдарын балдар үйүнө берип коюшаарын түшүнгөн. Төрөкул ошондон коркуп, Нагиманын каршы болгонуна карабай үй-бүлөсүн Шекерге жөнөткөн. Нагима жолдошун жалгыз калтыргысы келген эмес. Камакка алганы келишкенде, жалгыз кантээр экен деп убайым тарткан.

Нагима балдарын алып Шекерге келгенден кийин Төрөкулдун бир туугандары Алымкул менен Рыскулбек камакка алынган, алар ошол бойдон кайрылып келишкен жок. Бир аздан кийин Нагима жумуш издеп, туугандарына зыянын тийгизбей Шекерден кетүүнү чечет, анын үстүнө алардын эсебинен жашоону да туура көргөн эмес.

Таласта тамеки талааларында гана иштөөгө болот эле, бирок катуу кайгы менен тарткан убайымдан Нагима астма оорусунун

оор түрү менен ооруп калды, ошондуктан ага тамекиде иштөөгө мүмкүн эмес эле.

Нагима жумуш издеп райондун борбору Кировкага барууну чечет. Ал ошол кездеги билимдүү аялдардан болгон, Караколдон татар тилинде медресени, орус тилинде аялдар гимназиясын, ал эми Фрунзеден стенографисттердин окуусун бүтүргөн. Нагима араб, латынь жана кириллица тамгаларын окуй да жаза да билчү, мамлекеттик мекемелерде иштеген тажрыйбасы бар ишке ийкемдүү адам болчу. Ал кыргыз, орус тилдеринде таза сүйлөгөн, көп окуп көптү билген адам эле.

Жумуш сурап келген Нагимага ошол кездеги райондун жетекчилеринин бири мындай деп жооп берген:

-Мен эл душманынын аялына жумуш бере албайм, төрт балаң болсо эмне кылайын, бага албасаң эриндин туугандарына таратып бер же, балдар үйүнө тапшырып коюп, каалаганыңдай жашай бер.

-Көзүмдүн тирүүсүндө балдарымды эч качан таштабайм — деп Нагима эшикти тарс жаап чыгып кетет. Ачуусу келгенинен башы айланып, ыйлагысы келип, жыгылып кетпес үчүн бакты чактап, боздоп ыйлап алат. Айласыздык, таарыныч жана балдары менен Төрөкулдун келечеги үчүн болгон коркунуч көкүрөгүнө жык толгон эле. Кайгы менен убайымдын да жакшы жактары бар, алар адамды тазартып, жаңырттып коёт. Эң негизгиси, адам ошого чыдап, адам бойдон калып, сынбай өтүшү керек.

Ага, анын жанагы жетекчи менен сүйлөшкөн сөзүн угуп отурган, айыл чарба азыктарын даярдоо министрлигинин (уполминзаг) райондук өкүлү Отто Зюденман жардам берди. Ал ага эсепчилик кызматты сунуш кылды. Уполминзагдын короосундагы бир кабат үйдөн апама эки бөлмөлүү патир беришти, ал көп өтпөй Шекерден Кировкага балдарын көчүрүп келди.

Нагима үчүн Кировкадагы мектептин жакшы болгондугу маанилүү эле, анткени анда күчтүү мугалимдер иштешчү. Ага чейин Чыңгыз менен Ильгиз Москвада андан кийин Шекерде-Дүйшөндүн мектебинде окушкан. Чыңгыз менен Ильгиз эскергендей эмне үчүн Москванын мектептеринде окуган балдар капысынан

эле Кировкада окуп калышты деген маселеге көп көңүл бурдурбай мугалимдер жакшы мамиле кылышчу, тескерисинче алар балдардын мектепте жакшы окууга болгон аракетин колдоп, жардам беришээр эле. Ошол мугалимдердин көпчүлүгү Россиянын чоң шаарларынан айдалып келгендерден болчу. Кебетеси, алар болуп жаткандардын бардыгы туура эмес экендигин, башка мезгил келип, чындык жеңээрин түшүнүшсө керек. Алар өлкөдө эмне болуп жатканына карабай, балдарды жакшы тарбиялап, абийирдүү адам кылып чыгарууга аракеттенишкен. Ильгиз Төрөкулович айткандай жат жазууну жакшы жазгандыгы үчүн мугалимдер Чынгызга жогорку бааны эле коюп тим болбостон, анын иштерин башка класстарга, ата-энелердин чогулушунда үлгү катары окуп беришкен. Менин оюмча ошол мугалимдер Чынгыздын өз жөндөмүнө ишенүүсүн пайда кылышкан экен.

Биздин үй-бүлөгө мугалимдер гана эмес, ошол жерде жашап иштегендердин бардыгы тең жакшы мамиле кылышчу. Райондук жетекчинин Нагимага кылган мамилесине гана күбө болгон, бирок мурда көрүп-билбеген Зюдермандын жасаган ишин эле эмне деп айтса болот. Айтмакчы Зюдерман ошондон кийин тез эле көрүнбөй калды, ал кызматынан көтөрүлүп Фрунзеге кеттиби, же...

Ошол Киров мектебинде Чынгызга китеп окуганды сүйүүгө үйрөтүштү, кийин ал анын тагдырында чечүүчү рольду ойноду. Чынгыз улуу агабыз катары, бизден мектептин китепканасына жазылып, адабий китептерди окушубузду талап кылчу.

1941 жылы согуш башталганда Уполминзагдын короосунда жашаган балдар өз ыктыярлары менен согушка жөнөтүүнү суранышып согуш комиссариятына кайрылышкан. Албетте, аларга ружьсаат беришкен жок. Анда алар согушка поезд менен эле жетип алууну чечип, үйлөрүнөн качып чыгып Жамбулга чейин жөө барышат, ал кезде азыркыдай машина жок эле. Балдар өз мекенин, анын ичинде алардын кичи мекени болгон Киров районун жана Киров айылын коргоулары келишкен. Мекенди сүйүп жана аны коргоого даяр болууну да ошол мугалимдер үйрөтүшкөн. Ошол мекенди сүйүү сезими, кийин жазуучунун чыгармаларында да ачык көр-

сөтүлгөн. Анын чыгармаларынын кейипкерлери Киров районунун Шекер, Көк-Сай жана Ак-Сай айылдарында жашап, Чоң-Капка, Кичи-Капка капчыгайларынан өтүп Маймактагы темир жол станциясына келип токтошчу. Балким, окурмандардын Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын жакшы көргөндүктөрүнүн бир себеби: анын кейипкерлеринин ойлогон ою, максаты ошол жерде жашаган карапайым элдин ой максатына окшош болгондугунда болуп жүрбөсүн. Ал кейипкерлердин тагдырын чындыкка өтө жакын кылып ачып көрсөткөндүктөн, окурман өзүн ошол окуялардын катышуучусундай сезип, алардын тагдыры үчүн кабатырланат.

1942 жылы биздин апабызды “Жийде” колхозуна эсепчи болуп иштөөнү сунуш кылышат (Ошол кезде ал Киров районуна караштуу болчу). Анда Чыңгыздын болочок кейипкерлери — Толгонай, Субанкул жана Алиман жашачу... Бул жерде да биз жакшы адамдардын арасында жашадык. Мен бул жерде Толгонайды өзгөчө белгилеп кетким келет, ал чынында эле ажайып аял эле.

Жакында эле, бир журналисттин радиодон айтып жатканын уктум: Мен бала кезимден тартып Айтматовдун чыгармаларын көп окучумун, ошондуктан окууну бүткөндөн кийин Университеттин журналистика факультетине тапшырдым. Биринчи эле практикада Шекерге барайын деп суранып алдым. Айтматовдун өзү суктанган бул айылды бир көрсөм деп ойлочумун. Кызык... Шекерге келсем кадимки эле кыргыздын айылы. Айлынын кооздугун, элинин сулуулугун ушунчалык ачып көрсөткөнүнө караганда автор аны аябай жакшы көрсө керек!

Мен агамдын чыгармаларындагы жаратылышты сүрөттөгөн жерлерин окуганда, ошол жердин чөбүн, дарактарын, булактарын, сууларын жана капчыгайларын көрүп тургансыйм. Мен деле ошолорду көрбөдүм беле, бирок көңүл бөлгөн эмес экенмин деп ойлойм. Аны көрүп билүү үчүн жазуучунун таланты жана анын жерине болгон сүйүүсү керек экендигин түшүндүм.

2008 жылы жалаң эле Кыргызстандыктар эмес бүткүл түрк дүйнөсү Чыңгыздын 80-жылдык мааракесин белгилөөгө камынып жаткан. Бирок, бул майрамды биринчи болуп бир тууган Азербай-

жан элинин коомчулугу майрамдашты. Алар Чынгызды 80-жылдык маараке тою менен куттуктоого үлгүрүп калышты, башкалар үлгүргөн жок. Ал 80 жашка чыгаарына жарым жыл калганда дүйнөдөн салып кетти. Азыр биздин райондо болуп жаткан окуялар жөнүндө ойлоп жатып, Чынгыз Төрөкуловичтин “Түрк тилдүү малекеттердин саясатын колдоо” фондуна аябай ыраазы болгондугу эсиме түшүп жатат, анткени ушул фонд жазуучунун мааракесин белгилөөнү биринчи болуп баштаган. Чынгыз Азербайжанда тартылган видеофильмдерди бизге көрсөтүп, айтып берген, ал Азербайжан коомчулугуна ыраазы экендигин айткан.

Чынгыз Төрөкуловичтин биздин арабыздан кеткенине беш жыл толду. Биздин үй-бүлө үчүн бул өтө оор мезгил болду. Адегенде биз анын дүйнөдөн өтүп кеткенине ишенбей, бир жакта жүргөндөй эле сезип жүрдүк, бирок убакыт деген нерсе бардыгын орду ордуна коёт тура. Бизге эле эмес бүткүл кыргыз элине, өзгөчө биздин жердештерибизге бул жоготуу өтө оор тийди. Мен агама топурак салганы, көңүл айтканы келип, бирок жетип айта албай калгандарга терең ыраазычылыгымды билдирем, анткени кишилер аябай көп келди. Биз азыр аны эскерүү үчүн ар кандай иш чараларды өткөрүп жатабыз, ал бизге тирүүлөр, өзгөчө жаш муундар үчүн керек. Азыр жазуучунун эстелиги балалык чагы өткөн айылга коюлду, ал жерде бүгүн өзүнө окшогон жаш муундар өсүп жатат, алар анын балдары. Эстеликке биринчилерден болуп ошол балдар келип, ошол атасындай болууну эңсеп, кыялданышат. Эстеликке анын чыгармаларын сүйгөн адамдар келишет, алардын арасында жаштар, жаңы үйлөнгөндөр, жазуучулар, акындар, саясатчылар жана мамлекеттин жетекчилери келишет. Бул жерде адабий окуулар, поэзия күндөрү, китеп сатуу сыяктуу иш чаралар өткөрүлөт. Чынгыз Төрөкуловичтин турмушка болгон көз карашынын, алган билиминин негизи ушул биздин кичи мекенибизде, Киров районунда пайда болгон. Ал адам катары, жазуучу катары ошол кездеги Кара-Буура районунун коомчулугунун таасири астында калыптанган. Айтматов ошол тегерегинде жашаган элдин таасири менен Айтматов болгон.

Азыр биздин коом кыйын абалда жашап жатат: саясий туруксуздук, экономиканын төмөндөп кетиши жана элдин адеп-ахлагынын начарлашы элдин турмушуна өз таасирин тийгизип жатат. Бул убактылуу нерсе, кудай буюрса оңолуп кетebиз.

Бирок ушул оомалуу-төкмөлүү дүйнөдө биз бардыгыбыз бирдикте, жаш муундардан Чыңгыз Айтматов сыяктуу адамдар чыга тургандай кылып тарбиялашыбыз керек. Бул иште мектеп, мугалимдер, жергиликтүү жана эл аралык коомдор чоң роль ойношот.

Мен Айтматовдун кичи мекенинде эстелигин тургузган бездизчиге, демөөрчүлөргө жана менин агамдын мааракесин унутулгус кылып өткөргөн “Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо” фондусуна терең ыраазычылыгымды билдиргим келет.

Аларды менин агамдын арбагы дайыма колдоп жүрсүн.

Академик А. Акматалиев:

ПОМЫСЛЫ ДРУЖБЫ И ЕДИНСТВА

Мой рассказ — о большом друге народного писателя Кыргызстана Чингиза Айтматова, полпреде народной дипломатии Нусрете Мусаевиче Мамедове. В последние годы своей жизни Чингиз Торекулович часто называл его так: “Наш друг Нусрет”. В 2004 году Нусрет Мамедов создал общественный фонд поддержки политики тюркоязычных государств и стал его президентом. А в декабре 2010 года Нусрет-байке был удостоен звания почетного члена Национального союза писателей Кыргызстана и премии «Золотое перо» за 2010 год. Вручая награды, председатель Национального союза писателей КР Абдрахман Алымбаев заметил, обращаясь к Мамедову: «Эта награда вручается неспроста. Благодаря Вам сегодня кыргызско-азербайджанские отношения получили дополнительные важные импульсы развития». Здесь надо отметить, что основная деятельность Фонда поддержки политики тюркоязычных государств-народная дипломатия.

Вот один из ярких ее примеров. Фондом в 2008 году была организована поездка в Баку (с 24 февраля по 1 марта) всемирно известного мастера слова, Героя Социалистического труда Ч. Айтматова. Благодаря поддержке этого знакового международного мероприятия администрацией главы Азербайджана, президент республики Ильхам Алиев принял Ч. Айтматова и руководителя фонда Н. Мамедова. Итогом этой памятной встречи стало награждение Чингиза Торекуловича орденом «Достлуг» («Дружба») за порядковым номером 1. Орден стал одной из самых последних наград великого писателя. А с 3 по 9 октября 2008 года по инициативе мамедовского фонда в Баку побывала делегация из Кыргызстана во главе с знаменитым кыргызским кинорежиссером, народным артистом СССР, лауреатом Государственной премии Союза Болотом Шамшиевым. Делегацию принял руководитель администрации президента Азербайджана Рамиз Мехтиев. В свое время я написал стихотворение об этой поездке на кыргызском языке, и отрывок перевода на русский язык звучит примерно так:

Распался союз и прежних отношений нет,
И с той поры минуло двадцать лет.
Скучал я по Баку пока в один из дней,
В мой кабинет вошел мой друг Нусрет.

И мы решили трудность одолеть,
И отодвинуть безразличие лет.
И в честь Чингиза памятник поставить,
Чтоб во Вселенной оставался его след.

Привет Баку, чудесный город мой,
Считал Айтматов, что он близкий и родной.
Огромный талант Физули и Низами
Прославил город поэзией одной.

С Тянь-Шаня привез я в Баку привет,

По его древним улицам водил меня Нусрет.
Каспий вдруг спросил, а где Чингиз?
Нет сил произнести: “В живых Чингиза нет!”

В марте 2009 года опять-таки по инициативе Фонда Мамедова Баку посетила делегация Жогорку Кенеша во главе с вице-спикером парламента Ч. Баековой и сестрой Ч. Айтматова Розой Торекуловой. Членов делегации и главу фонда принял президент Азербайджана Ильхам Алиев. А затем в июле 2011 года для участия в работе III Всемирного курултая азербайджанцев по инициативе Н.Мамедова в парламент Азербайджана была приглашена большая делегация Жогорку Кенеша в главе с тогдашним его торага А.Келдибековым.

Возвращаясь к событиям 5-летней давности, хочется напомнить, что в январе 2008 года Фонд, руководимый Н.Мамедовым подготовил церемонию и открыл в Бишкеке музей лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. В этой знаковой акции участвовали представители азербайджанской общины, аккредитованные в КР азербайджанские дипломаты и наш незабвенный Чингиз Айтматов. В экспозиции музея, расположенного на столичном проспекте Дэн Сяопина, наряду с фотоматериалами о жизни и деятельности Г. Алиева сотрудники фонда отвели большое место рассказу о сегодняшнем Азербайджане, руководимом президентом Ильхамом Алиевым. Еще одно майское событие того же 2008 года, в Национальной филармонии имени Т. Сатылганова Фонд поддержки политики тюркоязычных государств организовал грандиозное мероприятие в честь 85-летия Гейдара Алиева и 100-летия со дня рождения известного азербайджанского ученого и писателя Мир Джалала Пашаева. По просьбе фонда и при поддержке президента Азербайджана И. Алиева в Бишкек прибыла и участвовала в памятной акции большая группа представителей государственных и общественных организаций, ученых и мастеров искусств братской страны, что стало огромным событием культурной жизни Кыргызстана.

Для участия в нем фонд пригласил Ч.Айтматова, который выступил с большой приветственной речью - фактически в последний раз в своей замечательной жизни. Вместе с ним в вечере памяти участвовали также выдающийся мастер кинематографа Болот Шамшиев, депутат Жогорку Кенеша КР Шарипа Садыбакасова и другие уважаемые кыргызстанцы. Ч.Айтматов после этого мероприятия восхищался организаторскими способностями Нурсета Мамедова. Он говорил, что организуя какое-либо важное дело или проводя знаковую акцию, Мамедов вкладывает в них всю душу. Великий писатель заметил, что впервые увидел, что зал Национальной филармонии, на, казалось бы «дежурном» мероприятии, был заполнен до отказа. Это в очередной раз доказывает высокие патриотические чувства Н. Мамедова по отношению к своему народу и Гейдару Алиеву.

Очень важно, что в рамках расширения культурных связей между Кыргызстаном и Азербайджаном фондом переведено на кыргызский, казахский, английский, русский языки и издано более 48 книг азербайджанских ученых и писателей. Фонд провел ряд больших международных научно-практических конференций в Бишкеке, Алматы и Баку. В Национальной библиотеке КР созданы «Центр изучения великого наследия общенационального лидера Гейдара Алиева» и «Центр азербайджанской литературы и культуры имени Мир Джалала Пашаева». А кыргызско-турецком университете «Манас» Фондом Мамедова созданы отделы по изучению музыки Азербайджана и древней бытовой культуры тюркоязычных народов. Университету «Манас» фондом переданы азербайджанские музыкальные инструменты и различные старинные предметы быта тюркских народов.

Фонд поддержки политики тюркоязычных государств перевел с азербайджанского и издал на кыргызском, русском, казахском и английском языках целый ряд книг, знакомящих с современным Азербайджаном и его историей. Среди книг, которые сейчас готовятся фондом к выходу, такие как: «Чингиз Айтматов:- я сын Манаса» на кыргызском языке (вторая книга прямой перевод с

азербайджанского) и “Сказки азербайджанского народа” в двух томах. Множество изданных в Кыргызстане книг фонд во главе с Нусретом Мамедовым постоянно передает в дар учебным заведениям республики, Национальной академии наук, Национальной библиотеке, другим организациям КР.

Важную новость не так давно распространило “Кабар” и другие информационные агентства. Оказывается, Фонд поддержки политики тюркоязычных государств направил обращение на имя Президента Азербайджана с предложением о присвоении одной из улиц города Баку имени Чингиза Айтматова. Также фонд предлагает переиздать произведения Айтматова, переведенные на азербайджанский язык, установить ему памятник в Баку, провести совместно с объединением писателей Азербайджана айтматовские вечера памяти. Причем, все расходы фонд берет на себя.

...С 2004 года Нусрет Мамедов обивал пороги чиновников в Бишкеке, прося разрешения с помощью фонда создать в нашей столице парк имени Гейдара Алиева. И в апреле 2012 года земля на южной окраине Бишкека была для этого выделена. Все радовались, но не тут-то было, какая-то неведомая сила остановила ход событий. И теперь Нусрет Мамедов снова ходит по инстанциям, просит разрешение на обустройство парка, но пока желаемых результатов нет. Очень жаль, ведь тысячи горожан из близлежащих столичных микрорайонов могли бы отдохнуть с детьми, поскольку в новом парке планировалось строительство различных аттракционов и фонтанов. Напомним читателям, что 10 мая 2013 года исполняется 90 лет со дня рождения Гейдара Алиева и фонд Нусрета Мамедова надеется приурочить к этой знаковой дате закладку парка имени Г. Алиева. Хотелось бы, чтобы эти заветные надежды сбылись!

Абдылдажан Акматалиев,

**вице-президент НАН КР, академик,
доктор филологических наук, профессор.**

ДОСТУК ЖАНА БИРИМДИК ҮЧҮН КҮРӨШҮП КЕЛЕТ.

Менин аңгемем — Кыргыз Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун жакын досу, элдик дипломатиянын өкүлү Нусрет Мусаевич Мамедов жөнүндө болуп жатат. Чыңгыз Төрөкулович өмүрүнүн акыркы жылдарында аны дайыма “Биздин Нусрет досубуз” деп атаар эле.

2004 жылы Нусрет Мамедов Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фондун түзүп, анын президенти болуп калган. 2010 жылдын декабрь айында Улуттук жазуучулар союзунун ардактуу мүчөсү деген наамга татыктуу болуп, ага 2010 жыл үчүн “Алтын калем” сыйлыгы берилген. Сыйлыкты тапшырып жатып Кыргыз Республикасынын Улуттук жазуучулар союзунун төрагасы Абдрахман Алымбаев Мамедовго кайрылып: “Сизге бул сыйлык жөн эле берилип жаткан жок, бул сиздин кыргыз-азербайжан достук мамилелеринин өнүгүшүнө түрткү берген иштериниз үчүн берилип жатат” деп айткан экен. Ушул жерден биз Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фондунун негизги максаты-элдик дипломатияны өнүктүрүү экендигин да айта кетишибиз керек.

Буга төмөнкү иш ачык мисал боло алат. Фонд 2008 жылы 24 февральдан 1 мартка чейин белгилүү сөз чебери, Социалисттик Эмгектин баатыры Чыңгыз Айтматовдун Бакуга маданий иштер менен барып келишин уюштурган. Ушул эл аралык иш чарага Азербайжандын Президентинин администрациянын көрсөткөн колдоосунун негизинде Президент Ильхам Алиев Ч. Айтматов менен фонддун жетекчиси Н. Мамедовду кабыл алган. Ч. Айтматовдун “Достлуг” ордени менен биринчи болуп сыйланышы, ошол эсте калуучу жолугушуунун жыйынтыгы болчу. Ал орден, улуу жазуучунун соңку сыйлыктарынын бири болуп калды.

Ошол эле жылдын 3- 9 октябрына чейин Мамедовдун фон-

дунун чакыруусу менен атактуу кыргыз кинорежиссеру, СССР-дин Эл артисти жана Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Болот Шамшиев башында турган делегация Бакуда болуп кайтышты. Делегацияны Азербайжан Президентинин администрациясынын башчысы академик Рамиз Мехтиев кабыл алды. Мен ошол жолу-гушуулар жөнүндө ыр жаздым эле, андан үзүндү келтире кетейин:

Союз тарап, тема бүтүп жабылып,
жүргөн кезде Баку шаарын сагынып.
жыйырма жылдай өтүп кетип арадан,
бир азери кирип келди шашылып.

Өкүндүк биз таанышканга кеч келип,
өкүндүк биз Айтматовду эскерип.
жан дүйнөдөн урматтаган адамга,
биз чечиштик “коёлу деп эстелик”.

Салам Баку, карт тарыхты көп көргөн,
Физулини, Низамини өткөргөн.
өз баласын алаканга салгансып,
Айтматовду бөпөлөгөн, көтөргөн.

Сиз жок эми келдим Баку шаарына,
Нусрет да алып алган жанына.
“Кана Айтматов, неге кайра келбеди”-
Хазар деңиз суроо коёт алдыма.

2009 жылдын март айында ошол эле Мамедовдун фондунун демилгеси менен башында вице-спикер Ч. Баскова турган Жогорку Кеңештин делегациясы Ч. Айтматовдун карындашы Роза Төрөкуловна менен Бакуга барып келишти. Делегациянын мүчөлөрүн жана фонддун жетекчисин Азербайжандын президенти Ильхам Алиев өзү кабыл алды. Андан кийин 2011 жылдын июль айында Жогорку Кеңештин ошол кездеги төрагасы баштаган делегациясы

Н. Мамедовдун демилгеси менен Азербайжандардын бүткүл дүйнөлүк курултайына катышып келишти.

Беш жыл мурда болуп өткөн окуяларга кайрылып, 2008 жылдын Январь айында Н.Мамедов жетектеген фонддун аракети менен Бишкекте Азербайжан элинин жол башчысы Гейдар Алиевдин музейи ачылганын эске салып кетүүнү туура таптым. Музейдин ачылышына азербайжан коомчулугунун өкүлдөрү, Азербайжандын Бишкектеги элчилигинин дипломаттары жана Ч.Айтматов да катышкан. Борбор шаарыбыздын Дэн Сяопин проспектинде жайгашкан музейдин экспозициясында Г.Алиевдин өмүр жолуна арналган сүрөт материалдары менен катар фонддун кызматчылары президент Ильхам Алиев башында турган Азербайжандын бүгүнкү турмушун сүрөттөгөн материалдарга да орун бөлүп коюшкан.

2008 жылдын май айында болуп өткөн дагы бир окуяны айта кетейин. Т.Сатылганов атындагы Улуттук филармонияда түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фонду Гейдар Алиевдин 85-жылдыгына, азербайжан окумуштуусу жана көрүнүктүү жазуучусу Мир Жалал Пашаевдин 100-жылдыгына арналган чоң кечени уюштуруп, өткөрдү. Фонддун өтүнүчү жана Азербайжан Республикасынын Президенти И.Алиевдин колдоосу менен бир тууган мамлекеттин коомдук, мамлекеттик уюмдарынын өкүлдөрү, окумуштуулар жана искусствонун адамдары Бишкеке келишти, бул Кыргызстандын маданий турмушунда эстен кеткис окуя болуп калды. Ушул кечеге фонддун чакыруусу менен Ч.Айтматов да катышып, куттуктоо сөзүн сүйлөгөн. Ч.Айтматов менен бирге кинематографиянын белгилүү чебери Болот Шамшиев, Жогорку Кеңештин депутаты Шарипа Садыбакасова жана башка Кыргызстандын кадырлуу адамдары катышкан. Ошол кечеден кийин Ч.Айтматов Нусрет Мамедовдун уюштургуч жөндөмүнө таң берип: кандайдыр бир маанилүү иш чараны уюштуруп жатканда Мамедов ошол ишке бүткүл жан дүйнөсү менен киришет деп айткан. Улуу жазуучу Улуттук филармониянын залы элге жык толгонун ошол кечде биринчи жолу көрдүм деп айтып кеткен

экен. Бул Мамедовдун өз элин сүйгөн, Гейдар Алиевге берилген, мекенчил адам экендигин дагы бир жолу тастыктап жатпайбы. Кыргызстан менен Азербайжандын ортосундагы маданий байланыштарды кеңейтүү максатында фонддун азербайжан жазуучуларынын, окумуштууларынын 48 ден ашык китептерин кыргыз, орус, казак жана англис тилдерине которуп, басып чыгаргандыгын да өтө маанилүү иш деп эсептейм. Фонд Бишкекте, Алматыда жана Бакуда бир катар эл аралык илимий-практикалык конференцияларды өткөрдү. Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасында “Азербайжан элинин жол башчысы Гейдар Алиевдин мурастарын окуп үйрөнүү борбору” жана “Азербайжан элинин маданияты менен адабиятынын Мир Жалал Пашаев атындагы борбору” ачылган. Манас атындагы кыргыз-түрк университетинде Азербайжан элинин музыкасын жана түрк тилдүү элдердин байыртадан берки маданиятын окуп үйрөнүү боюнча бөлүмдөр иштей баштады.

Түрк тилдүү элдердин саясатын колдоо фонду Азербайжан элинин азыркы кездеги турмушу жана анын тарыхы жөнүндөгү бир катар китептерди кыргыз, орус, казак жана англис тилдерине которуп, бастырып чыгарды. Фонддун азыр басып чыгара турган китептеринин арасында “Чыңгыз Айтматовдун: Мен Манастын уулумун” кыргыз тилинде, “Азербайжан эл жомоктору” эки томдугу бар. Н. Мамедов башында турган фонд Кыргызстанда басып чыгарылган китептердин көпчүлүгүн окуу жайларына, Улуттук Илимдер Академиясына, Улуттук китепканага жана Кыргыз Республикасынын башка мекемелерине белек катары акысыз таратып беип келатат. “Кабар” жана башка маалымат агенттиктери жакында бир маанилүү жаңылык айтып чыгышты. Андан түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фонду Азербайжан Республикасынын Президентине Бакунун бир көчөсүнө Ч. Айтматовдун атын берүү боюнча өтүнүч менен кайрылгандыгын билдик. Фонд Ч. Айтматовдун азербайжан тилине которулган чыгармаларын кайрадан бастырып чыгарууну, Бакуда Ч. Айтматовдун эстелигин орнотууну, кыргыз жана азербайжан жазуучулары менен бирдикте Ч. Айтматовду эскерүү кечелерин өткөрүп турууну да сунуш кылган. Буга кеткен

чыгымдардын бардыгын фонд өз мойнуна алыптыр.

...2004 жылдан бери Нусрет Мамедов фонддун жардамы менен Бишкекте Гейдар Алиевдин атындагы паркты ачууга руксаат сурап көптөгөн кеңселердин эшигин сагалап келатат. Кудай жалгап 2012 жылдын апрель айында шаардын түштүк жагынан жер бөлүнүп берилген. Азербайжан коомчулугунун жана фонддун кызматкерлеринин кубанычына чек жок эле, бирок кандайдыр бир күч жүрүп жаткан ишти токтотуп салды. Нусрет Мамедовдун кайрадан кеңседен кеңсеге чуркап жүргөн кези, бирок андан оң жыйынтык болбой жаткандыгы өкүнүчтүү. Себеби жакын жайгашкан микрорайондордун миндеген тургундары бала-чакасы менен бул паркта эс алышат эле. Анткени бул паркта ар кандай атракциондорду жана фонтандарды куруу пландаштырылган болчу. 2013 жылдын 10 майында Гейдар Алиевдин туулганына 90 жыл толот, ошол күнгө парктын пайдубалын түптөө туш келип калса дегенде фонддун кызматчыларынын эки көзү төрт болуп жүргөн убагы. Ылайым эле тилегиңер дагы бир жолу таш каппай, максатыңарга жеткиле демекчимин!

**Абдылдажан Акматалиев,
КР, УИАнын вице-президенти, академик,
филология илимдеринин доктору, профессор.**

КЫРГЫЗДАР ЖАНА КЫРГЫЗСТАН

Кыргызстанда канча ирет болгонум эсимде жок, бирок ушуну билем, бул өлкөгө ар келишимде өзүмдү тууган, мээрман чөйрөдө сезем. Бул чөйрөнү мен тааныган же ар келишимде мени менен таанышкан көптөгөн адамдар гана эмес, Кыргызстандын жалпы табияты — көз жетпеген кең талаалар, кырка тоолор, өзөндөр... жаратат, айрыкча мен толук үйрөнүүгө тырышкан кыргыздардын тили, адабияты жана тарыхы жаратат. Жана албетте, орток тамырлуу болуудан чыккан эч качан жоголбой турган мистикасы жаратат!.. Аттиң, Бакудан Бишкекке түз учак каттабайт, мындан улам Кыр-

гызстанга Ташкенттен, Алматыдан, Стамбулдан, атүгүл Москвадан учуга туура келген. Алматы жолу мага көбүрөөк жагат. Үч жүз чакырымчалык бул жолду машине менен өтүү чынында эле адамдын купулуна толот. Көздөрүң тууган, учсуз-кыйырсыз пейзаждарды көрөт, рухуң чыйралат.

Кең талаалар, кичине шаарлар, эгин аянттары, алыста Теңир тоолору... Баары тууган эле. Капыстан жолдошторубуздуң бирөө жолдуң четине, такталардын үстүндө сатыкка тизилген нечендеген мөмө-жемишти көрсөтүп, эркинен тышкары «Биздин жерлерге кандай гана окшош» дегенде жүрөгүбүз жумшара түштү.

Кыргызстанда да азербайжандыктардын анча-мынча ресторандары, соода объектилери бар. Улуттук басмаканабызды да жөндөп жарыялай алышпайт... Бирок алардын бизнесинде кандайдыр бир өз алдынча ишмердик, атүгүл өз билгениндей кылуу сезилет. Алакалары да начар, айрыкча өздөрүн бул жерде тим эле убактылуу деп санашат. Бул жагынан түркиялык ишкерлердин чоң тажрыйбасын үйрөнүүдө чынында эле пайда бар. Бишкектеги ишканаларда түркиялык ишкерлер чоң иштерди кылышат, алар иштердин жогорку деңгээлде жүргүзүлүшү үчүн колдорунан келгенин аябайт. Маселе иштин материалдык жагында эмес, мен дүйнөнүн ар жеринде көргөм, түркиялык ишкерлердин интеллектуалдык-маданий мүмкүндүктөрү да жетишинче кеңири. Мындан улам ар кандай пикирди, жыйналышты баалаганды билишет.

Кыргызстандагы тамак-аш жыйналыштарында кыргыз досторубуз бизге өзгөчө маанай менен ат сүтүн (кымыз) же ат этин сунуш кылганда мен дайыма көптөн бери оюмда жүргөн бир образдуу салыштырууну ушундай келиштирип алардын назарына салам: «Биз, түрктөр, баарыбыз Алтайдан чыгып, Батышка карай бет алдык. Силер, алтайлар, кыргыздар, казактар, аттарыңарды союп, жеп салдыңар да, жөө калдыңар; биз, азербайжандыктар, гагауздар жана түркиялык түрктөр болсо аттарыбызга минип, андан ары чаптык».

Кыргыз досторубуз болсо сыймык менен башка бир образдуу салыштырууну эске салышат: «Дүйнөдө эң көп ат жеңдердин арасында кыргыздар экинчи орунда. Биринчи

орунда бөрүлөр турат. Алар сыймыктанат! Биздин бөрү бабаларыбыздын кыйыр мурасчылары болгондору үчүн сыймыктанат! Алар сыймыктанат! Биз болсо сыймыктана албайбыз! Анткени биз бөрү бабаларыбыздан баш тартканбыз десек болот! Кээде мага мындай ой келет, кыргыздардын байыркы тарыхы бар да, жаңы — орто кылымдар тарыхы жок. Тарыхыйлык менен заманбаптык кыргыздардын турмушунда, жашоо-тиричилигинде, ой ааламында ушунчалык тыгыз бириккен десен, эң күчтүү серепчи дагы кээде аларды тандай албайт, бири-биринен ажырата албайт. Мен муну кыргыз тамактарын жегенде да, кыргыз музыкасын тындаганда да, «Манастан» Чыңгыз Айтматовго чейинки кыргыз адабиятын окуганда да ачык-айкын сезем.

«Манастан» миң жылдан ашык тарых элдин көркөм адабий-эстетикалык таланты менен ушундай чебердик менен жана табигый түрдө синхрондошкон дейсин, хронология — эмненин эмнеден мурун, эмненин эмнеден кийин келгени тууралуу ойлоноуга муктаждык деле калбайт, бардык окуялар бир эле убакта болуп өткөн, бардык сүйүү, жийиркеничтер куду бир эле убакта баштан өткөн сыяктуу. Кыргыздардын этнос катары аты алгачкы жолу б.з.ч. III кылымда Кытай булактарында хундар менен мамилелеш катары эскерилет. Мындан маалым болгондой, түрк элдеринен бири болгон кыргыздар азыркы Кыргызстандан түндүк - чыгышта өз мамлекетин — саясий бирикмелерин түзүшкөн. Кийинчерээк башка түрк элдери сыяктуу, Хун империясынын ичине кирген кыргыздар дээрлик империя чачыраганга, башкача айтканда III кылымга чейин шандуу тарыхты башынан өткөргөн; Кытай да, түрк булактары да бул элдин согушчандыгы, эркиндикти сүйүүсү, саясий эркинин күчтүүлүгү тууралуу көптөгөн маалымат берет. Хун болобу, кийинчерээк Батыш Түрк империясынын курамында болобу, кыргыздар дайыма өз алдынчалыгы менен айырмаланышкан. Жана акырында, XI кылымдын башында борбору Өтүкөн шаары болгон өздөрүнүн Борбордук Азияда жүз жыл өкүм сүргөн империясын курушкан. Кыргыздардын бүгүнкү Кыргызстанда жайгашуусу (жана өз алдынча эл катары калыптануунун сапат жа-

гынан жаңы стадиясына кирүүсү!) XI- XII кылымдарга таандык. Борбордук Азияда кыргыздар эң байыркы замандардан бери бул же тигил даражада роль ойнобогон эч кандай маанилүү этно-саясий окуя болгон эмес. Тарых көрсөткөндөй, эч бир империя — мейли түрк, мейли Кытай же монгол болсун, кыргыздарды узак убакытка өзүнө карата алган эмес, алардын тирешүүсүнө, көтөрүлүштөрүнө көп чыдаган эмес. Орто кылымдардын аягы — жаңы доордун башынан тартып Борбордук Азиядагы этникалык-саясий кагылыштар бир гана державанын — Чыгышка карай илгерилеген Орусиянын чырагына май тамызды. XIX кылымдын ортолорунан баштап орустар аймакта «жаркын жеништерге» жетише баштады.

Кыргыздар, өзбектер, казактар жана түркмөндөр көп өтпөстөн Орусиянын букараларына айланып, жаңы башкаруу технологияларын кабыл алууга мажбур болду. Бирок бул анчалык ырахат алып келбеди. Тарых XIX кылымдын аягы - XX кылымдын баштарында кыргыздардын баскынчы орустарга каршы көп сандаган көтөрүлүштөрүнө күбө болот. Ошол көтөрүлүштөр — улуттук боштондук күрөштөрү маалында миндеген кыргыз шейит кеткен же мекенден качууга же сүргүнгө дуушар болгон. Мындай окуялар совет доорунда да болуп өткөн, муну Бишкекке жакын жердеги Ата Бейит даана көрсөтөт. Сыртынан алсыз, аярлуу, атүгүл байкуш көрүнгөн кыргыздарды баш ийдирүү совет бийлигине анчалык оңой болгон эмес.

«Кыргыз» этнониминин булагы талаштуу. Жаш түрколог, Кыргызстанда Түндүк Кипр Түрк республикасынын өкүлү болуп иштеген досум доктор Эрхан Арыклы белгилегендей, Кытай булактарында аттары киен-кун, ки-ку, кие-коу формасында транскрипцияланган «кыргыз» аталышы байыркы түркчө жазма тексттерде «кыркыз», тибетче булактарда гир-кис түрүндө... Бул аталыштын «кыр» менен «гир» сөздөрүнүн биригишинен пайда болуп, «чөл кезген» деген маанини берүүсү менен бирге, «кырк» жана «жүз» сандарынын биригишинен түзүлгөн деген идея да айтылган. Доктор Эрхан Арыклы «кыргыз» аталышынын «кырк огуздан»

чыгышы, башкача айтканда кыргыздардын огуз тектүү болушу тууралуу белгилүү пикирди да эске салат: «Кыргыздардын Огуз хандын жыйырма төрт аскер башчысынан келип чыкканы, башкача айтканда кырк кытайлык кыздын огуз жерине келип, аларга күйөөгө тийүүсүнөн туулган балдардын «кырк огуз» аталышы менен эскерилгени тууралуу уламыштар бар».

«Кыргыз» этнониминин дагы бир катар этимологиялык түшүндүрмөлөрүн берсе болот... Булардан кайсыларынын көбүрөөк илимий, тагыраак экенин айтуу кыйын, бирок моюнга алыш керек, кайсысы болбосун, ар биринде бир аз чындык бар. Эмнегедир мага Кыргызстанда кыргыздардан кийин эң көп тараган түрк эли казактар деп көрүнчү, бирок андай эмес экен. Өзбектер көбүрөөк экен, дээрлик 15 пайызга чейин.

Кыргызстандын аймагы 200 миң чарчы чакырым, калкы 6 миллионго жакын. Албетте, дүйнөдө жашаган кыргыздардын жалпы саны андан да көп. Өлкөнүн кооз табияты, кезип кыдыра турган жерлери бар, бирок тилекке каршы, азырынча туризмдин өнүгүшүнөн сөз кылуу кыйын. Мунун экономикалык да, коомдук-саясий себептерин да көрсөтсө болот, негизги маселе болсо ошол себептерди тез арада жоюуда, өлкөнүн табигый сулуулугун — тоолорун, талааларын, көлдөрүн дүйнөгө ачууда жатат.

Бул саптарды жазып жатып, Ысык-Көлдө биз өткөргөн күндөр эсиме түшөт. Деңиз деңгээлинен абдан жогоруда жайгашкан, табияттын кооз чыгармасы өзүнө тарткан, көз жоосун алган пейзаждарга бай. Кемеде сүзүп жүрүп, кыргыздардын даамдуу тамактарын жеш, айланага көз жүгүртүш, көлдө чумкуу, таза тоо абасы менен өпкө толо дем алып, дүйнөдөн рахат алыш кандай сонун!..

Кыргызстанда жамгыр аз жаайт, бирок ал дүйнөнүн сууга эң бай өлкөлөрүнөн бири. Теңир тоолоруна жааган карлардын эришинен пайда болгон булактар, дарыялар, көлдөр, айрыкча Ысык-Көл Кыргызстандын чоң суу запасын түзөт. Дарыялардын үстүндө курулган көптөгөн гидроэлектростанциялар өлкөгө керектүүдөн да ашык энергия берет. Мен Теңир тоолорунун чокуларын Кыргызстандан да, Казккстан-

дан да көп көргөм. Жана моюнга алышым керек, бул ыйык сулуулукту абдан аз жерде көргөм — Теңир тоолоруна көз чаптырганда жүрөгү катуу сокпогон бир түрктү элестетүү кыйын. Кыргызстан - шаар экономикасына багытталган өлкө. Тээ илгертен бери кыргыздардын негизги иши болгон малчылык бүгүн да өлкө экономикасынын негизин түзөт. Муну менен бирге отурук турмушка өткөндөн кийин дыйканчылыкта да чоң ийгиликтерге жетишилген. Консервачылык — тамак-аш өнөр жайынын бул маанилүү тармагы кыйла өнүккөн.

Кыргызстандын чоң өнөр жай потенциалы бар. Буга бай кендер, электр энергиясы кошулат. Бул потенциалды ишке ашыруу үчүн кыргыздардын интеллектуалдык мүмкүндүктөрү, чыгармачыл таланты да аз эмес. Азырынча буга ички коомдук туруктуулуктун жоктугу же коомдун эркинин багытталбай жатканы тоскоол болууда. Акыркы окуялар бул тууралуу оптимист пикирге келүүгө негиз берет.

Өткөн жылдын октябрында Бишкекте Кыргызстандын көз карандысыздыгынын 20 жылдыгына байланыштуу бир чоң эл аралык конференция өткөрүлдү. «Көз карандысыз Кыргызстандын калыптанышында парламенттин ролу» деп аталганы менен конференциянын темасы андан да кеңири эле. Конференцияны Жогорку Кеңештин төрагасы Ахматбек Келдибеков ачты. Убактылуу өкмөттүн башчысы Роза Отунбаева чынында эле жогорку деңгээлде сөз сүйлөдү.

Кыргызстандын беделдүү мамлекет ишмерлеринин, илимий кызматкерлеринин баяндамаларынын мен ачык-айкын түшүндүм, канчалык олуттуу көйгөйлөргө, коркунучтарга кабылса да, кыргыздар бул жыйырма жылда мамлекет куруу жагында кыйла ийгиликке жетишкен. Ата Журт, КСДП, Ар-Намыс, Республика, Ата Мекен сыяктуу саясий партиялар жаралып, улуттук мамлекет куруу тажрыйбасы калыптанган. Кыргызстан Президенти Алмазбек Атамбаевдин кандай демократиялуу шайлоо аркылуу бийликке келгенин бүткүл дүйнө көрүп турду. Президенттигинин 2011-жылдын акыркы айларына туш келген алгачкы билдирүүлөрүндө эле

өзүн көз карандысыз республиканын көз карандысыз президенти сыяктуу сунуш кылды. «Сөзсүз, Кыргызстандын өз армиясы өз чек араларын коргошу керек» — деген Алмазбек Атамбаев мындай деп кошумчалады: «Кыргызстан көз карандысыз өлкө, муну түшүнүшү керек... Биринчи кезекте биз өзүбүз муну баамдашыбыз керек, бирөөнүн көңүлүнө катуу тийген жокпу, эми бизге кандай мамиле кылышат ж.д.у.с. нерселерди ойлобошубуз керек. Биз эч кимдин кулу эмеспиз...»

Дагы бир түшүнүктүү мисалды эске салуу орундуу болоор: Душманды жеңүү үчүн баарынан мурун өзүндү женишин керек... Бул үчүн болсо кыргыздардын тарыхынан канча кааласаңыз мисал келтирсе болот. Алмазбек Атамбаевдин сөздөрү менен айтсак, чек аралары белгилүү мезгилде Сибирден Каспийге чейин жеткен кыргыздар бүгүн бир ууч топурактын үстүндө мамлекет курууга мажбур болгон. Албетте, кыргыздардын (жана дүйнөнүн!) тарыхый эс тутумунан алигиче өчүрүлө элек айбаттуу согушуу кудурети (жана орто кылымдардын алгачкы империяларынан бирин куруу тажрыйбасы) бул элдин бирөөнүн кулу болуу идеясын толугу менен жокко чыгарат.

Көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында Кыргызстанга мурунку коммунист лидер Аскар Акаев жетекчилик кылды. Анын кандай жетекчи болгону, өлкөсүнүн өнүгүшүндө кайсы ролду ойногону тууралуу кенен талкуу кылгым келбейт. Бирок бир фактыны белгилеп коюу керек, эл лидерди белгилүү доордон кийин кабыл албаса, ага каршы козголоң чыгарса, демек, маселе айдан-ачык. Аскар Акаевдин Арменияга келиши мындай турсун, Ереванда жалган геноцид эстелигине барып, алдына гүлчамбар коюусу да бизди — түрк туугандарды кыйла нааразы кылган. Түрк тилдүү мамлекеттердин Парламенттеринин Ассамблеясынын түзүлүшүнүн алдында бул аракет армяндардын чырагына май тамызды. Алар түрк биримдигинин куру кыял экенин айта баштады. Аскар Акаевден кийин бийликке келген Бакиев аягына чейин туруштук бере албады. Анын бийлигинин акыркы күндөрүндө Бишкекте Диалог Аврасия Платформасынын жыйналышын өт-

көрүп жатканбыз. Белгилеп коюш керек, ошол уюмдун негиздөөчүлөрүнөн бири, балким да биринчиси Чыңгыз Айтматов болгон. Чыңалган күндөр эле. Баарыбыз чектен тышкаркы окуялар боло турганын сезип жаттык. Ички нааразылыктарды сырттан кийлигишүүлөр андан да кызууландырып, абалды кыйла татаалдаштырды. Эсептердин начарлоосу, коомдук турмуштагы стресс өзүн ар жерде көрсөтүп турду.

Кыргызстан коомун көптөн бери уланып келаткан стресстен айым Роза Отунбаева чыгарды. Бул кичине бойлуу, татынакай аял АКШ менен да, Орусия менен да түшүнбөстүктөрдү убактылуу болсо да жойду, кыргыздарды этияттуу шарттарда ойлоноуга чакырды жана элдин биригүүсүнө жетише алды. Түрк ПА байкоо тобунун башчысы катары Бишкекте акыркы президенттик шайлоолорго байкоо салып жатканда мурунку чыңалуунун бир изи, белгиси эми жок экенин көргөм десем болот. Шайлоодо бардык саясий партиялар, эң чоңунан баштап эң кичинесине чейин катышты; ар бир коомдук күч өзүн көрсөтүүдө, позициясын билдирүүдө толугу менен эркин эле. Бул да болочок (эми болсо азыркы) президенттин саясий-коомдук беделин баштан аяк камсыз кылып турду.

Акыркы жылдарга чейин Кыргызстандын ар кандай шайлоо аркылуу эмес, талантынын деңгээли аркылуу жаратылыш тарабынан тандалган кадыр-барктуу бир адамы бар эле. Чыңгыз Айтматов! Аны жалаң гана мекендештери эмес, бардык түрктөр өздөрүнүкү деп саначу. Ошол эле совет доорунда мен бул улуу жазуучу тууралуу кийинчерээк Түркияда да, Иранда да жарыяланган бир макала жазып чыгаргам. Атальшы «Улуу маданияттын уулу же мураскерликтин поэтикасы» эле. Жыйырма жылдан кийин Чыңгыз Айтматов менен таанышканда бир нече жолу макаланы ага берейин дедим, бирок батына албадым. Макалада ойчул жазуучунун чыгармачылыгынын байыркы (жалпы) түрк тегинин (чынында, булагынын!) ачыкка чыгарылуусуна аракет кылынат, анын улуулугунун (генийлигинин!) генезиси, этнографиялык негиздери баяндалчу. Чыңгыз Айтматов менен Бишкекте, Бакуда, Түркияда, атүгүл Москвада көрүшүү, анын аяруу, кичи пейил жана түшүнүктүү ма-

ектерине кулак төшөө мага насип болуптур. Жана улуу ойчулдун, жазуучунун мисалында биздин канчалык бай маданияттын мурасчылары экенибизге терең ынандым. Бакуда дүйнөгө таанымал жазуучунун Нобель сыйлыгын алуусу үчүн иштей турган, билдирүү тарата турган бир коомдук комитет түздүк. Принцип катары, каршылык кылбады, бирок ачык айтты, абдан кыйын маселе, Нобель сыйлыгын алуу үчүн ушундай «шарттар» бар...

Кыргыздарды (жана Кыргызстанды) Азербайжанга жакындаткан, алакаларды бекем сактаган дагы бир күч бар, ал да бактысын Кыргызстанга байлаган азербайжандыктар, алардын ичинде досум Нусрет Мамедовдун кызматтарын өзүнчө белгилегим келет. Нусрет бул иш менен ушунчалык алек болду, бир да киши анын жанында уурксатсыз Кыргызстандын же Чыңгыз Айтматовдун атын айта албайт. Анын омоктуу ишмердиги аркылуу акыркы жылдарда Бишкекте Азербайжанга байланыштуу ондогон эстетикалык, илимий, саясий, адабий китептер, макалалар чыккан, эл аралык жыйналыштар өткөрүлгөн, жолугушуу-талкуулар уюштурулган. Албетте, мынча иштин жоопкерлигин өзү көтөрүп жүрсө да, Нусрет жалгыз эмес. Жетишинче беделдүү кыргызстандык азербайжандыктардан, алардын Түрк Тилдүү Мамлекеттердин Саясатын Колдоо Фондунун мүчөлөрүнөн кеп кылса болот. Фондунун анык мүчөлөрү болгон Кыяс Хэлиловдун, Осман Сэфэровдун, Эьибар Касымовдун, Мүрефеддин Сакимовдун, Чингиз Элэсгэровдун жана башкалардын аттарын атаса болот.

Кыргызстан дегенде акын-илимпоз досум Адил Жэмилин да атын аташым керек. Ал мурун «Манасты» азербайжан тилине которуу сыяктуу жооптуу ишти аркалады, кийин болсо эпостун түрк дастанчылык салттары менен алакасы тууралуу кызыктуу илимий чыгарма жазды. Ошол илимий чыгарма Нусрет жетекчилик кылган Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фондунун заказы менен кыргыз жана орус тилдерине которулуп, Бишкекте жарыкка чыкты. Бишкекте

өткөрүлгөн ТҮРКПАнын саммитинде Кыргызстан Президентинин резиденциясында ошол китептин презентациясы өткөрүлдү. Китептин презентациясы чоң резонанс жаратты.

Кыргыздар сыртынан, балким, бейкапар, абайсыз көрүнөттүр, бирок, чынында андай эмес. Бул сырткы бейкапарлыктын, абайсыздыктын аркасында ички (жана табигый!) таза жүрөк менен жылуулук бар.

Кыргыздарга (жана Кыргызстанга) туура баа берүү үчүн аны сезиш керек... «Манастагыдай», Чыңгыз Айтматовдогыдай.

Низами Жафаров,

Азербайжан Республикасы Улуттук Мажилистин комитет төрагасы, Азербайжандагы Ататүрк Борборунун мүдүрү, АУИАнын корреспондент мүчөсү

АЛ ЧЫНЫГЫ МЕКЕНЧИЛ АДАМ

Билбейм эмнеге, бирок Кыргызстан дайыма мен үчүн бир тууган жана жакын өлкөлөрдөн бири болгон. Балалыгымда эле сүйгөм бул өлкөнү. Балким, бир тектен чыкканыбыз, улуу өтмүшүбүз, улуу Байыркы Түрк булагыбыздыр бизди мынчалык жакындаштырган. Билбеймин. Бирок бул сүйүүнүн бир акыйкатын да убакыт өткөн сайын түшүнө баштадым: Чыңгыз Айтматов акыйкатын. Ооба, көп жылдан кийин баамдадым, мага тээ балалыгымда эле бул өлкөнү сүйдүргөн «Жамийла», «Гүлсарат», «Ак кеме» болгон... Бул чыгармалар менен кең кыргыз талааларын карыш-карыш кыдырып, шаркырамаларынын шылдыроосун тындап, айылдарында болуп, Теңир тоолорунан Ысык-Көлдү карап, анан жүлжүк көздүү 7-8 жашар балага кошулуп, сууда калкып сүзгөм...

Бул сүйүү анда-санда ичимде бой жетип, чоңойгон. Миң жылдан ашык жол жүргөн элдин көркөм эстелиги болгон “Манас” менен таанышуу бул сүйүүнү дагы да арттырды. Мен абдан сыйлаган ардактуу илимпозубуз, профессор, депутат Низами Жафаровдун айтканындай: “Кыргыздарды (жана Кыргызстанды) туура баалоо

үчүн аны сезиш керек... “Манастагыдай”, Чыңгыз Айтматовдогу-дай!”.

Сонун сөздөр. Ойлондурад. Кийинчерээк бой жеткен жашымда Кыргызстанга жана Чыңгыз Агайга болгон махабатымды тереңдеткен дагы бир инсан болгон. Бул Кыргызстанда Азербайжандын татыктуу өкүлү болгон кайраттуу уулубуз, Түрк Тилдүү Мамлекеттердин Саясатын Колдоо Фондунун Президенти Нусрет Мэмэдов. Аны менен Бакуда тааныш болдук.

Тарыхтын сааты 2008-жылды көрсөтүп турду. Ошол жыл Чыңгыз Айтматов жылы деп жарыяланган. Ошол жылдын февраль айы эле, улуу жазуучунун Бакуга келиши күтүлүп жаткан. Айтматов Бакуга чакырылган эле. Бул келиштин негизги себепкери Кыргызстанда ишмердик кылган ТТМСКФ жетекчиси Нусрет Мэмэдов экенин билдим. Аны менен жакындан таанышуу оюма келди.

Бакуда Ататүрк Борборунда Чыңгыз Айтматов менен бир көркөм жолугушуу өткөрүлдү. Мен телекөрсөтүү кызматкери жана бир жазуучу-журналист катары ошол жерде элем. Бул жолугушуу тууралуу толук жазганым үчүн ал нерселерди дагы бир ирет кайталагым келбейт. Болгону ушуну белгилегим келет, бул жолугушуу мен үчүн зорго ишене турган бакыт болду, анткени балалыктан бери мен сүйгөн улуу жазуучу менен бетме-бет көрүшүп, колун кысуу мага насип болду... Ошол ирмемдерди дайыма сыймык менен эстеймин.

Чыңгыз Агайдын жанында жүргөн, ага абдан жакын болгон дагы бир адамды көрдүм. Ал Нусрет Мамедов деп айтышты. Көп өтпөстөн мени аны менен да тааныштырышты. Ага айттым, сиз абдан чоң иштерди кылып жатасыз, маалыматыбыз бар.

Чынында, ал тууралуу кичинекей изилдөө жүргүзгөм, билчүмүн, 30 жылдан ашык Кыргызстанда жашап жаткан. Анын жана үй-бүлөсүнүн тээ совет доорунан бери Кыргызстанда жашап жатканы мени кызыктырды. Ал ошол сулуу Шеки топурагынын үстүндө чоңоюп, бой жеткен, ошол жердин суусун ичип, абасын жуткан. Бирок кийин билдим, көрсө, тээ XIX кылымдын башта-

рында, тагыраак айтсак, 1813-жылы Азербайжан бөлүнгөндөн — падышалык Орусия менен Гүлүстан келишимине кол коюлганда Нусреттин бабалары падышалык Орусияны тааныбай коюп, мындан улам кийинчерээк башы көп азапка кабылыптыр. 1920-жылы Азербайжан Демократиялуу Республикасынын жоюлушунан кийин бийликке келген Совет өкмөтүн да кабыл алган эмес. Нусрет Мамедовдун бабалары 1930-жылы Шекиде коммунисттерге каршы козголоң уюштурган. Тарыхта бул Гөйнүк козголоңу деп аталат. Эч күмөнсүз, бул муундун өкүлдөрү дайыма КГБнын байкоосу астында эле. Жашыруун көзөмөл болгондуктан чынында бул муундун өкүлдөрүн эч бир жетекчи жакын келтирчү эмес. Тээ Азербайжан көз карандысыз болуп, улуу лидерибиз Гейдар Алиев 1993-жылы бийликке келген убакта гана жашыруун көзөмөл алынып салынды. Ушундан кийин гана бул муундун өкүлдөрү мамлекеттик кызматтарга жакын келтирилди. Чынында, мен муну билген соң Нусрет агайга жана анын бабаларына урматым дагы да артты.

Нусрет Мэммедов ТТМСКФнун жетекчиси, ошол эле убакта диаспора өкүлү катары Кыргызстанда көп иштерди кылып жатат. Бишкекте өлкөбүзгө байланыштуу ондогон көркөм, илимий, саясий китеп, макалалар жарыяланып, эл аралык конференциялар, жыйналыштар, сүйлөшүүлөр өткөрүлгөн. Эч күмөнсүз, бул иште Нусрет агайга жардамчы болгон фонддун башка мүчөлөрүнүн жана Кыргызстандагы Азербайжан коомдорунун жетекчилеринин аттарын атап кетпөө айып болмок. Осман Сэфэров, Этибар Касымов, Кыяс Хэлилов, Чингиз Алесгерев, Мүрафеддин Сакимов, Жаби Расулов, Мирзели Рзаев, Зийаддин Хүсейнов жана башкалары Нусрет агайга жөлөк болуу менен Азербайжан үчүн чоң иштерди кылып жатышат. Алар аткарган дал ушул иштер аркылуу Кыргызстанда Азербайжан тууралуу түшүнүк андан да кеңейип, адабиятыбыз, көркөм өнөрүбүздөн кабар берилип, жакшы ниеттүү жана туруктуу саясатыбыз ал аймактын адамдарына китептер, пикирлер аркылуу жеткирилет. Башында Нусрет Мамедов болгон алар кылып жаткан иштери менен Азербайжан чындыгын тышта жашаган адамдарга жеткиришет, алардын түшүнүктөрүн дагы да

кеңейтишет. Мунун чоң мээнеттин, уюштуруучулуктун, уйкусуз түндөрдүн натыйжасы экени шексиз..

Азыркыга чейин Азербайжан тарыхы, маданияты, Армения-Азербайжан, Тоолуу Карабах талашына байланыштуу кыргыз, орус жана англис тилдеринде 50гө жакын китеп жана китепчелер жарык көргөн. Бир абдан кызыктуу нерсе көңүлүмдү бурду; фонду чыгарган бардык китептер адамдарга бекер бөлүштүрүлөт. Чыныгы мекенчилдик, туулуп-өскөн мекенге чын жүрөктөн, жандан күйүү деген ушул! Шексиз, Нусрет агай бул аракети менен Азербайжан чындыктарынан узак болгон айрым адамдарга чыныгы акыйкатты көрсөтөт. Анын өз ишине кандай кам көргөнүнө көп жолу күбө болгом. Чынында, баары көз алдында. Кечээ жакында эле режиссер Вахид Мустафаев тарткан “Хожа” фильминин Кыргызстанда көрсөтүлгөнүн жана чоң резонанс жаратканын эстейличи. Бул фильмдин кыргыз көрүүчүлөрүнө тартууланышында Нусрет агайдын кызматы тоодой.

1992-жылдын суук февраль түнүндө армян баскынчы 366-полкунун аскерлери менен Хожалы шаарчасына басып кирип, 600гө жакын куралсыз калктын — карыларды, балдарды, аялдарды жапайылык менен өлтүрүп, нечендеген адамдарды туткунга алып кетишти. Дүйнө мындай геноцидди көргөн эмес. Ошол күнү тарых өзүнүн эң кара күндөрүн баштан өткөрүп жатты... Менин оюмча, мындай геноцид тууралуу фильм тартып, дүйнө аренасына тартуу кылуу Вахид агайдын чоң ийгилиги. Ал муну менен маркум тууганы — Улуттук Баатыр Чингиз Мустафаевдин рухун ыраазы кылган болду. Бул Хожалы окуясынын таңында коркпостон ар тарабы душман менен курчалган Хожалыга барган, өз камерасы менен ыйлай-ыйлай ошол көрүнүштөрдү тарткан жана аны дүйнө масштабына чыгара алган ошол Чингиз Мустафаев. Өз кайраты, улуу каармандыгы менен. Кудай мындай каармандарыбызга ырайым кылсын.

“Хожа” фильми бир катар уюмдун, ошондой эле ТТМСКФ-нун заказы менен кыргыз тилине которулуп, үнү коштолду. Дубляждын режиссеру Кыргызстандын Эмгек сиңирген артисти

Мурат Мамбетов, фильмдин кыргыз тилинде үнүн коштогон бул өлкөнүн Эмгек сиңирген артисттери Назым Мендебаиров жана Шайыр Касымалиева болду. Мен өзүм Нусрет агайдын бул фильмдин Кыргызстанда көрсөтүлүшү үчүн кандай кара жанын карч урганына, аракет кылганына күбө болдум. Анын уюштуруучулугу менен февралдын 11-12-де фильм Бишкекте тартууланды жана көрүүчүлөрдүн чоң кызыгуусуна себеп болду. Дал ушул фильмдин жардамы менен кыргыз көрүүчүлөрү Хожалыда болуп өткөн шумдуктуу геноциддин, Карабах талашында канкор армяндардын элибиздин башына үйгөн балээнин дагы бир күбөсү болушту. “Хожа” фильмин көрүп жатканда Чыңгыз Айтматовдун жубайы Роза айымдын кандай ыйлаганын, бир башка жаш кыздын көз жашы толо интервью бергенин көргөндө «Хожа» фильми Хожалы чындыгын көрүүчүгө түздөн-түз жеткире алганын ойлондум. Бул абдан чоң ийгилик! Фильмди тарткандарга, ал фильмди дубляж кылгандарга, ошондой эле Нусрет Мамедовго чоң ыраазылык айтылат. Элдин ыраазылыгы.

Нусрет агай тууралуу көп жазышкан, эмгегине, кылган иштерине баа беришкен. Кечээ жакында Азербайжандын бир маалыматын окудум. Кыргызстандын “Кабар” улуттук маалымат агенттигинин сайтында академик Абдылдажан Акматалиевдин бир макаласы жарыяланыптыр. Академик мындай деп жазат: “Менин бул макалам Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов жана Түрк Тилдүү Мамлекеттердин Саясатын Колдоо Фондунун (ТТМСКФ) Президенти Нусрет Мамедов тууралуу болмокчу. Чыңгыз Айтматов аны мындай атачу: “Биздин досубуз Нусрет”. Автор андан кийин жазгандай, 2008-жылы ТТМСКФнун демилгеси менен дүйнөгө белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматов Азербайжанга сапар тартып, Азербайжан Президенти Илхам Алиев Чыңгыз Айтматов менен Нусрет Мэммедовду кабыл алып, улуу жазуучуга “Достук” ордени тартууланган. Ошол жылдын октябрында кайра эле ТТМСКФнун демилгеси менен СССР Эл артисти, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Болот Шамшиевдин жетекчилиги астында өкүлчүлүк делегациясы Бакуда болуп, Президенттик Администрациянын жетекчиси академик

Рамиз Мехтиев менен жолугушкан.

2008-жыл Айтматов жылы деп жарыяланган. Мен Нусрет агай менен мына ошол убактан бери таанышмын. Анын Чыңгыз агайга болгон чоң махабатын, ар жерде андан чын жүрөктөн кеп-кеңеш сураганын көргөндө, аны мынчалык сүйгөн, тааныткан күйөрмандары бар болгон кыргыз эли бактылуу элди деп ойлодум.

Кийинчерээк эшиттим, менин Айтматов тууралуу жазган китебим кыргыз тилине которулуптур. Абдан сүйүндүм. Анткени Айтматов ушундай инсан дейсиң, Ал тууралуу сөз айтуунун өзү эле чоң жоопкерлик жана бул китептин кыргыз тилине которулушу, шексиз, Нусрет агайдын чоң кызматтарынан бири.

Көрүнүп тургандай, Нусрет агайдын чоң мээнетине, кылган иштерине кыргыз интеллигенттери да жогору баа беришет. Туура, каерде жашаганына карабастан, ар бир адам биринчи кезекте өзү туулган жеринин атын дайыма жогору тутушу керек, анын улуттук баалуулуктарын биздин Нусрет Мамедов сыяктуу баалай билиши керек.

ТТМСКФнун демилгеси менен көп жолу Бишкекте, Алматыда жана башка жерлерде конференциялар, жыйналыштар уюштурулган. Бул жыйналыштарга түрк дүйнөсүнүн таанылган саясий ишмерлери, депутаттар, илимпоздор, журналисттер катышкан. Мезгил-мезгили менен катары түрк дүйнөсүнүн таанылган саясий ишмерлери Гейдар Алиев, Мустафа Кемал Ататүрк, ошондой эле Азербайжандын азыркы Президенти урматтуу Илхам Алиев жана башкалар тууралуу баяндамалар угулган. Нусрет агай ошол эле “Манасты” Азербайжан тилине которгон, кийинчерээк ошол чыгарманы изилдеп, баалуу илимий ишти жазган көрктүү акын-жазуучубуз Адил Жэмилдин бул илимий ишин ТТМСКФнун заказы менен кыргыз тилине которуп, жарыкка чыгартты. Кийин Бишкекте ТҮРКПАнын саммитинде Кыргызстан Президентинин резиденциясында китептин бет ачаары өткөрүлдү жана чоң резонанстын жаралышына себеп болду.

Чыңгыз Айтматовду көптөрү сүйөт. Бирок Нусрет агайдын Айтматовго болгон махабаты ушунчалык чоң дейсиң, профессор, депутат Низами Жафаров бул тууралуу мындай деп жазат: “Ну-

срет бул иш менен ушунчалык алек болгон дейсин, бир да киши анын жанында Кыргызстандын же Чыңгыз Айтматовдун атын эскере албайт”.

Мен Нусрет агайдын Чыңгыз агайга болгон чоң махабатына Ататүрк Борборунда күбө болгом. Ошол ирмемдерде аны мынчалык сүйгөн, тааныткан күйөрмандары бар болгон кыргыз эли бактылуу элдир деп ойлодум.

Азербайжан Жазуучулар Союзунун төрагасы урматтуу Анар агай да Чыңгыз Айтматовду абдан сүйчү. Айтматов Бакуга келгенде алардын кандай чын жүрөктөн көрүшүп, маектешкени эсимде. Улуу жазуучунун дүйнөдөн кайтыш кабарынан да абдан кайгырган эле Анар агай. Каза болгондон бир убактан кийин Анар агай мени жанына чакырып, мындай деди:

- Чыңгыз Айтматов тууралуу китеп жазыш керек. Бул ишти сага тапшырып жатам. Аны менен кимдин алакасы болсо, тап, даярда.

Албетте, бул улуу жазуучунун мага болгон чоң ишеними эле. Демек, ал мага ынанып турду. Бул ишеними үчүн Анар агайга терең ыразылыгымды билдирдим. Анар агай берген бир катар материалдар менен бирге китепканалар, архивдерге кайрылдым жана бир нече айдан кийин «Мен Манастын уулумун» аттуу көркөм китеп даяр болду. Атактуу сүрөтчү, Айтматовдун жакын досу Тогрул Нариманбейов тарткан кооз сүрөт китептин бетине түшүрүлдү. Кириш жана соңку сөздөрдү жазуу мага насип болду.

Эсимде, 2009-жылдын май айында жаңыдан оңдолгон Азербайжан Жазуучулар Союзунун Натеван клубунда китептин чоң бет ачаары өткөрүлдү. Ошол бет ачаарда абдан сыйлуу адамдар - депутаттар, илимпоздор, ошондой эле Орусия элчиси да катышты. Белгилүү себептерден Кыргызстандан өкүл жок эле. Чынында, бул мени абдан капалантты. Анткени бул китеп Айтматовдун дүйнөдөн кайтышынан кийин ал тууралуу дүйнөдө жазылган алгачкы китеп эле. Кийинчерээк эшиттим, китеп Кыргызстанда чоң сүйүнүч менен кабыл алыныптыр. Кечээ жакында болсо сүйүнүчтүү кабар алдым; Нусрет Мамедов жетекчилик кылган Фонддун ара-

кети менен «Мен Манастын уулумун» китеби кыргыз тилине которулган. Түзгөн автор катары, мен үчүн мындан чоң бакыт болубу? Анткени Айтматов ушундай инсан дейсиң, ал тууралуу сөз айтуунун өзү эле чоң жоопкерлик. Бул китептин кыргыз тилине которулушу, шексиз, Нусрет агайдын чоң кызматтарынан бири. Ага терең ыраазылыгымды билдирем.

Кээде мекенчилдик, жерди сүйүү адамдын жанында, канында болот ко деп ойлоном. Жана мекендин ар бир уулу мекен үчүн тоо-кырда болсо да бир иш кылышы керек. Дагы жакшы, Нусрет агай сыяктуу мындай кайраттуу интеллигенттерибиз, диаспора өкүлдөрүбүз бар. Мен дайыма айткам да, жазгам, Азербайжандан сыртта жашап, анын кызыкчылыгын коргогон, анын пайдасына иш кылган адамдар, чынанда, абдан улуу адамдар. Нусрет агай сыяктуу. Адил Жэмил айткандай: “Мекен сүйүүсүнөн кайнайт каны, Көтөрөт көккө Азербайжанды!” .

Чынында да ушундай. Балким, бул анын маңдайына жазылгандыр, тышта жашап, элге кызмат кылуу ага түштү. Элге кызматтан жакшыраак бирдеме болушу мүмкүнбү? Улуу түрк акыны Назым Хикметтин ушул белгилүү саптары эсиме түшөт: ”Мен күйбөсөм, сен күйбөсөң, караңгыга ким жарык чачат?»

Ооба, мекенчилдик адамдын канында, жанында, генинде болсо керек. Эч кимге мажбурлап мекенди сүй дей албайсың. Бардык баалуулуктар адамдын ичинен чыгышы керек. Жолго изи түшкөн адам бактылуу. Нусрет Мамедов сыяктуу мекенчил уулдарыбыз мындай тирүү кезинде эле өздөрүнө эстелик тургузушкан деп ойлойм: адамзат эстелиги! Бүгүн бир тууган Кыргызстанда жашап жатса да, жүрөгү, көңүлү дайыма Азербайжан деп соккон кайраттуу элдин уулу бар экендигине шүгүр.Кудай ушуга окшогон бир туугандарыбызга жар болсун.

Сүдабе Серви

**АЖБнын мүчөсү, жазуучу-публицист,
Президенттин стипендианты**

ӨМҮРГӨ ТЕТЕ КҮНДӨР

Учактын кечигип учканы көпчүлүккө жаккан жок. Бирок мен буга абдан кубандым. Эгерде биз өз убагында учсак, бул жердеги укмуштуудай окуяларга күбө болуу бактысынан куржалак калмакпыз. Дүйнөлүк алпинисттерди магниттей өзүнө тарткан ак карлуу чокулардын үстүндө жарым саатка жакын канат кагыптырбыз...

...Кыргызстанга сапар тарткан болчумун. Советтик элдердин бир үй-бүлөгө бириккен күнүнө багышталган мааракеге конок болуп келаткам. Ошентип алгачкы сапарым көк асмандын жетинчи кабатынан башталды.

Алгачкылардан болуп Кыргызстандын атагын алыска угузган нерсе бул Тянь-Шань кырка тоолорунун кучагынан орун алган Ала-Тоо болуп саналат. Узундугу 375 чакырымга жакын аралыкты ээлеген бул тоолордун эң бийик жери “Жеңиш чокусу” деп аталат. Анын бийиктиги 7 чакырым, 439 метр.

Бактыга жараша асман чайыттай ачык. Асман-жер алаканга салгандай даана көрүнөт. Табияттын эң бийик айкел-эстеликтери болгон бул тоолордун койнунда “Манас” дастанынын жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул баатырдык эпос поэтикалык насили боюнча дүйнөлүк фольклордогу теңдеши жок көркөм мурас. “Манас” монументалдуулугу боюнча кыргыз эл чыгармачылыгынын “Жеңиш чокусу” болуп саналат. Эс-тутумунда 15 миң бейтти сактап жүргөн кыргыз калкы тоолорго, ал эми тоолор кыргыз элине бийиктиктерди алып келет. Кыргыз элинин кыскача тарыхын чагылдырган 30 миң саптык бул дастанды жатка билген Элдик акын Токтогул Сатылгановго Фрунзе шаарында эстелик тургузулган. Жыл сайын бул жерде улуттук фольклор майрамы өткөрүлөт. Жергиликтүү журналисттердин бирине: “МЕН МАНАСТЫН УУЛУМУН” деп айткан Чыңгыз Айтматовго токтолбосок болбойт.

Чындыгында ушул эпосто жазуучуну эрезеге жеткирген Талас элинин да аты жазылган. Миллиондогон окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан бул бийиктик — Чыңгыз Айтматовдун бийиктиги.

Бул тоолордо далай баатыр ат ойноккон. Бул жердеги булактардан Чыңгыз хан да, Чыңгыз да суу ичкен. Алардын бири кылычына, ал эми, экинчиси калемине ишенчү. Хан жерди басып алса, а жазуучу жүрөктөрдү багындырды. Кылыч аркылуу жеткен жеңиш — арам, калем аркылуу колго тийген жеңиш — адал.

ЮНЕСКОнун соңку маалыматына ыйлайык, Чыңгыз Айтматов жер жүзүндөгү эң сүйүктүү жана эң көп окулаган үч жазуучунун бири. Чыңгыз Айтматовдун жаратмандыгы аркылуу кыргыз прозасы көп улуттуу совет адабиятынын алдыңкы сабына чыкты. Кыргыз жазма адабиятынын пайдубалы кадимки совет доорунда түптөлгөн. 1924-жылдын 7-ноябрында жарыкка чыккан “Эркин тоо” газетасына жарыяланган Аалы Токомбаевдин “Өктөбүрдүн келген кези” аттуу ыры жазма адабияттын алгачкы пайдубал ташы болуп калды. Ал учурда Кыргызстанда полиграфиялык база жок болгондуктан гезит Ташкенттен чыккан.

“Манас” аба майданынан Фрунзеге байланыш министринин орун басары Б.Садыкбаевдин машинасы менен келдик. Учакта таанышкан болчубуз. Абдан жөнөкөй жана билимдүү киши. Ага редакциянын тапшырмасы боюнча Чыңгыз Айтматовго жолугууга ынтызар экендигимди айттым.

Ал: “Чыңгыз ага менен жолугушуу оңой-олтоң иш эмес. Жумушу чачтан көп. Фрунзеде барбы-жокпу, аны да так айтуу кыйын. Анан калса, аны менен жакын тааныш да эмесмин. Бирок аны ак ниет жана жөнөкөй адам деп билем”, — деди.

Кудай жалгап, ишим онунан чыкты. “Кыргызстан комсомолу” гезитинин редактору А.Бородкина телефонду көрсөтүп, мындай деди:

- Өзү менен түз байланышканың дурус. Бул анын номери. Эч тартынбастан өзүнө чал! Балким ордунда олтургандыр.

Трубканы өзү алды. Редакциянын тапшырыгы менен Азер-

байжандан келгендигими айттым.

- Кош келиңиз, бизге кубаныч алып келдиңиз. Азыр кайда-сыз? Дарегинизди айтыңызчы.

Он мүнөттөн кийин редактордун кабинетине бир жигит кирди:

- Чыңгыз ага (кыргыздар ушинтип аташат) сизди күтүп атат. Атайын сизге машина жиберди. Мен анын жардамчысымын.

Жардамчы мени Чыңгыз Айтматов жетектеген Республикалык кинематографистер союзуна алып келип, акырын эшикти ачып, “келиңиз” деди.

Айтматов ордунан туруп, эшиктин оозуна чейин ылдам басып келди да эски тааныштар сыяктуу мени менен кучакташты. Келиңиз, түштөнгөн соң баарлашалы. Коноксуз, узак жол басып келгендирсиз...

- Кыргыз жергесинде өзүмдү конок катары эсептебейм. Кесиптештер менен жаңы эле түштөнгөн болчумун. Мен жаныңызга жүрөк алып келдим.

Карс-карс күлө мени кучактады:

“Конок” дегеним үчүн кечирип коюңуз.

Ортого жыты буруксуган чай келди. Жардамчысына баш ийкей ишарат-белги берген соң мага суроо узатты:

Исмаил Жеферпурду таанысаңыз керек?

Абдан жакшы тааныйм. Достук мамилебиз да бар болчу.

Чиркин, мен тааныган алгачкы азербай ошол болчу, ыраматылык. Москвадагы адабият институтунда бирге окуганбыз. Укмуш жигит эле. Азербайжандарды ар тараптан мага тааныткан болчу. Ал учурда зоотехниктиктен адабият ааламына жаңыдан кадам таштаган элем. “Жамийланы” эң алгач ага окуп бергем.

Чыңгыз ага, дагы кайсы чыгармачыл адамдарыбыз менен ?..

Ресул Рызаны жакшы көрөм. Анын дүйнөдөн өтүшү совет адабияты үчүн орду толгус жоготуу болду. Кечирээк уктум. Аза күтүү зыяпатына катышалбай калганыма өкүнөм. Билбейм, телеграммам жеттиби же жокпу?

Ооба, жеткен, гезиттерге да жарыяланган эле. Бар болуңуз!

Биздин бир тууган жазуучубуз экендигиңизди билесизби? Эгерде кыргыздар кызганышса, азербайжан окурмандары алар менен “чакташканга” даяр.

Күлүп:

Бул мен үчүн жаңы маалымат.. Андай болсо, скандалист туугандарымы таап, өз айылыма жөнөтөм. Азербайжандык туугандарым мени шекерликтерден куткарып калышсын. Алар мени элдин баарынан кызганышат, жадагалса, коңшу айылдагылардан да.

“Кылым карытар бир күн” романыңыз окурмандарга “дүрбөлөн” түшүрдү. Атүгүл бул чыгарманын тегерегинде ар кандай оң жана терс пикирлер айтылууда.

- Той-топурларда балким айтылат. Бирок, адабияттын маселелерине байланышкан маектер канчага созулушу мүмкүн? Кыргыздар бейпил турмушуна шек келтирчү аңыз кептерди таратканга эч кимдин акысы жок.

- Бизде тескерисинче. Анан калса, бейпил турмушка арналган темаларга байланышы жок кеп-сөздөр эмнеге айтылат? Казангаптын, Найман-Эненин өлүмү жана манкурчулук тынч жашоого чакырык таштаган темалар эмеспи? Азыр бизде тынч жашоого үндөгөн мыкты ырлардын тегерегинде талкуу өткөрүү адатка айланган.

- Абдан кызык. Менимче, бул бардык жерде сөз болчу маселе.

Чыңгыз ага, Борондуу Эдигейдин толук ачылган монументуалдуу образы бүтүндөй совет адабиятынын табылгасы эмеспи. Балким анын прототиви бардыр.

Роман бүтүндөй казак турмушу жөнүндө баяндап берет. Эдигейдин конкреттүү прототиби болбогону менен, мен акыйкаттык үчүн күрөшкөндөрдүн тарапкеримин. Көптөгөн жумушчу адамдарды тааныйм. Алардын чыныгы жүзүн чагылдырган артыкчылыктары менен кемчиликтерин Эдигейдин образы аркылуу жалпылаштырганга аракеттендим.

Окурмандар прозалык чыгармаларыңыздын поэтикалуу экендигине көп токтолушат. Акын Раймалы аганын ырлары өрнөктүү ырлар. Демек, ыр жазат окшойсуз.

Өмүрү ыр жазган эмесмин. Ал лирикалык саптарды “Манас”

дастанынан алып, анан аны элдик акын аркылуу чыгармага киргизгем.

Ал ортодо жардамчы ичкери кирип: “Чыңгыз ага, баары даяр. Болот да келип калды. Сизди күтүп атышат”, — деди.

Айтматов ордунан турду да колуму кыса кармап: “Бул жерде канча жүрбөнүз, биздин коногубузсуз. Ошого жараша досторуму чакырдым. Сейилдөөгө чогуу чыгып, маегибизди уланталы. Анан калса, менин да суроолорум бар.

Макул дебеске аргам жок болчу. Бул ызат-сый калкымын урматы үчүн эле.

*Шахмар Экберзаде
1982-жыл.*

Ч. АЙТМАТОВ: МЕН МАНАСТЫН УУЛУМУН

2. Сары-Өзөк симфониясы.

Ч. Айтматов мени кинематографисттер барына ээрчитип келди. Улуу-кичүү дебей, баары олтурган орундарынан турушту. Кызматкер ага бош орун көрсөттү. Чыңгыз ага баары менен баш ийкеп аяр учурашкан соң, алар кайрадан өз ордуларына олтурушту.

Жүрөгүм бир кызыктай сезимдерге кабылды. Эмнегедир ушул жерде олтургандардын баары бир ооздон “Кылым карытар бир күн” романында улам кайталанчу: “Бул кыйырда поезддер чыгыштан батышка, батыштан чыгышка байма-бай каттап турат” деген монологду хор менен айтып жиберчүдөй сезилип жатты.

Бардык жерде заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовго болгон сый-урматтын ушунчалык жогору экендигин байкадым. Жазуучу келгенде ордунан тургандардын арасында улгайып калган кино ишмерлеринин да жүргөндүгү буга айкын далил. Луи Арагон 29 жаштагы зоотехниктин “Жамийла” повестин ХХ кылымдын “Ромео жана Жулиеттасы” деп атаган эле. Ошол кезден тарта Чыңгыз Айтматовдун даңкын чыгарган “поезд” эч токтоосуз

“чыгыштан батышка, батыштан чыгышка” каттай баштады. Ч. Айтматов 34 жашка толгондо ал поезд “Лениндик сыйлыктын лауреаты” деген станцияга жетти. Канчалаган жазуучулардын арасынан жаш кезинде ушундай мартабалуу сыйлыкка ээ болуу бактысы “Манастын” уулуна гана туш болуптур. Кийинчерээк эргүүдөн жаралган “ылдам жүрүүчү поезди” аны эки мертебе “СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы” аттуу белестен ашырып, Социалисттик эмгектин баатыры деген чокуга алып барды. Бул даражага жеткен калемгерлердин арасындагы эң жаш жазуучу, албетте Чыңгыз Айтматов. Анын даназалуу титулдарын эсептөө үчүн “чыгыштан батышка, батыштан чыгышка” бара жаткан поездке жетишип келгенге убакыт табылабы? Ошондой эле Нью-Йорк, Стамбул, Токио, Лондон, Рим жана Париждеги академияларга алпарып, аларга ардактуу мүчө кылган “поездке” түшкөнгө мажбур болобуз. “Манастын” уулу 1963-жылдан тарта Кыргызстан Кинематографисттер союзун жетектөө менен бирге өз элинин атынан СССР Жогорку Советине депутат болуп шайланган.

...Конокто олтургандардын арасында кыргыз кинематографисттеринин жылдызы, режиссер Болот Шамшиев жана башка белгилүү искусство адамдары бар эле. “Манастын” уулу мени меймандар менен тааныштырып, элдин көңүлүн көтөрүү үчүн тамаша сөзгө өттү: “Басмаканада иштегендер мени айылдашым Алымкулга окшоштура беришет. Анын эмне жумуш менен алектенгендигин мени жакшы билбейт го деп ойлошот. Анын эрмеги ичкилик менен чылым. Айтор Шекер айылына барсам, Алымкулга, Фрунзеге келсем, Болотко салыштырышат!” Баарыбыз каткырып күлдүк. Ал анан досуна карап: “Ыя, Болот, кандай дейсиң” деп калды.

Болот сөздөн калбай жооп кайтарды: “Бул нерсеге таң калбаңыздар, тууганым ичкилик менен да, поэзия менен да, чылым менен да иши жок. Ичип-чексе, акыл-эси менен. Эмне дейин, кызыгын көрүп, атак алган ал, ал эми анын азабын тартканы мен”. Баарыбыз дуу күлдүк.

...Маалым болгондой, “Сары-Өзөк” симфониясы Түркияда аябай көп нускада менен жарык көргөн. Анын аркасы менен “Жем” басмасы көп жылдык карыздарынан кутулган. Ал басма-

нын ээси Огуз Аккан Кыргызстанга келип жазуучуга жолуккан жана романдын түркчө вариантын ага белек кылган. Мындан сырткары Түркияда Айтматовдун бардык чыгармаларын түрк тилинде толугу менен жарыялоого ниеттенип жаткандыгын билдирген. Бул Анадолу үчүн адаттан сырт көрүнүш. Көрсө, буга чейин бир дагы чет элдик жазуучунун бардык чыгармаларын камтыган жыйнагы чыкпаптыр.

Ч. Айтматов азербайжан жергеси жөнүндө уникалдуу сөздөрдү айтты. Улуу ойчулдар өз Ата-Журту тууралуу укмуш сөздөрдү айтып жаткандай сезилди. “Манастын” уулу, Низами токтолгон азербайжан жергеси менен Кыргызстандагы жердештерим жөнүндөгү маалыматтарга өз ойлорун кошумчалагандай болду. Үзейир Хажыбаевди түрк тилдүү калктар сыймыктанган “Ала-Тоого” салыштырды.

Угушума караганда, Фрунзеден 20 чакырым ыраакта жайгашкан Кант деген район бар экен. Ал жерди 20 миңге жакын азербайжан турак кылышат экен. Алар отузунчу жылдары тагдырдын буйругу менен Кыргызстанга келишип, анан ал жерди түбөлүк мекендеп калышыптыр.

Ал аймакта жашаган жердешим Хесен Мустафаев менен таныштым. Түпкү мекени Ак-Таш району. Кыргызстанда туулган. Атысынын көмөгү менен жогорку билимди Азербайжанда алган. Азербайжан Мамлекеттик университетинин журналистика факультетин бүтүргөн. “Кыргызстан комсомолу” гезитинде жоопту катчы болуп эмгектенген. Учурда партия кызматкери. Ал кыргыз тилинде да, азербайжан тилинде да ырларды мыкты жазган сөз чебери. Белгилүү болгондой, тил инсанга эненин сүтү, атанын каны менен келет. Ошол себептүү түпкү башатына бекем байланып турган адамдарды өзөк тамырынан ажыратууга мүмкүн эмес. Сонку чыгармаларын орусча, бирок “Чыңгыздын тили” менен жазган Айтматов да чачынан тырмагынын учуна чейин кыргыз. Анын оргуштаган талант күчү аркылуу адабиятта “обломовчулук” деген термин пайда болду.

...Хамлет Агаев, Рауф Рызаев өндүү көптөгөн окурмандар

Айтматовдун ата-теги, өмүр таржымалы тууралуу маалымат берүүбүздү өтүнүп, редакциябызга кат жазышууда.

... Чыңгыз Айтматов 1928-жылы 12-декабрда Талас облусунун Киров районуна караштуу Шекер кыштагында жарык дүйнөгө келген. Атасы Төрөкул Айтматов 30-жылдардын аягында жарык дүйнө менен кош айтышкан. Атасыз калган үй-бүлөнүн оор жүгү татар кызы Нагима менен “Манастын” уулу Чыңгыздын мойнуна жүктөлгөн. Ушул жерден “Саманчынын жолу” повестинин алгачкы бетине жазылган төмөндөгү сүйлөмдөр эске түшөт: “Ата, сенин кай жерге көмүлгөнүңдү билбейм. Мына ушул эмгегимди сага арнаймын. Апа, сен бизди өстүрүп адам кылдың. Сенин узак өмүр сүрүүңдү тилеп, сага арнаймын.

...Нагима апа төрт мекенчил инсанды тарбиялап өстүргөнгө үлгүрдү. 1971-жылы калган өмүрүн уулдарына жана неберелерине багыштады. Чыңгыздын бир туугандары да Кыргызстандагы белгилүү адамдар. Иниси Илгиз Илим изилдөө жана тоо-кен иштетүү маханикасы институтунун директору, карындашы Роза химия илимдеринин кандидаты. Эң кенжеси Лусия болсо илимий кызматкер.

“Манастын” уулунун эки перзенти бар. “Литературная газетага” жазгандарын окуп жүргөн Санжарбай Айтматов тарыхчы-аспирант, Аскербай болсо түрколог. Жазуучунун өмүрлүк жары, кыргыз кызы Керез айым дарыгер. Тамак, мурун оорулары боюнча адис.

...Маегибиздин кызыктуу жерине келгенде конок бөлмөдөгү телефон шыңгырап калды. Чыңгыз Айтматовдун катчысы Светлана Шадринанын шаңдуу үнү кадимкидей угулуп турду: “Сизди СССР Мамлекеттик басмасынын төрагасы Стукалин менен байланыштырып жатам”. Телефондогу сөздөргө караганда, Москвадагы китеп көргөзмөгө келген чет элдик 25 басмаканачы “Кылым карытар бир күн” романын басмадан чыгаруу үчүн автор менен келишим түзүүгө жана жеке өзү менен жолугушууга дилгирленип жатышыптыр. Телефондогу сүйлөшүүнү жыйынтыктаган Айтматовдун сылык жана мээримдүү сөзү бардык маселени көз

ачып-жумганча чечип салгандай болду: “Өлкөдөгү жарык көрчү китептерге өзүңүз көз салат эмессизби. Андыктан келишимди өзүңүз түзсөңүз натыйжалуу болот. Көңүл бурганыңыз үчүн чоң рахмат. Себеби Чолпон-Атага барышым керек. Кечендеп аткан өтө маанилүү жумуштарым бар”.

“Чолпон-Ата” деген сөздү “Кылым карытар бир күн” романын окугандар жакшы билишет. Китептин аягында чыгарманын дал ушул жерде жазылгандыгы көрсөтүлгөн. — Билесизби? — деп сөз баштады менин ынтызарланып турганымды байкаган “Манастын” уулу: — Ал жерде жакшы иштейм. Өмүр бою жүрөгүмдүн түпкүрүндө ГИМН сыяктуу сактаган жана сиздер “Сары-Өзөк симфониясы” деп атаган чыгармамды Чолпон-Атада кагазга түшүргөм. Көрүнүп тургандай, илхам үчүн мүмкүнчүлүк да, аймак да маанилүү.

...Биз кечки тамагыбызды жеп бүткөн кезде электр чырагы жаңы эле күйгөн болчу. Кинематографисттер союзу жайгашкан имараттын бет маңдайында бир короо киши турган. Чыңгыз Айтматов, түрдүү өлкөлөрдөн Фрунзе шаарына келген, колдоруна китеп кармап алышкан туристтердин курчоосунда калды. Болот экөөбүз колтукташып Логвиненко көчөсүндө ары-бери бастык. Менин “Сары-Өзөк симфониямдын” автору кол тамга сураган окурмандарынын курчоосунан жарым саатта араң кутулду. Анын сунушу боюнча кечки сейилге чыктык. Фрунзенин түштүк тарабында жайгашкан кооз дарактардын алдында сейилдеп жүрдүк. Ал ортодо чай келди. “Биринчи мугалим” жана “Ак кеме” фильмдеринин режиссеру Болот Шамшиевдин, өзгөчө Айтматовдун кызыктуу маектерине тойбойсуң.

Айлана-чөйрөнү коргоо маселеси улуу жазуучуну биресе чыгармачыл инсан катары, биресе кадимки атуул катары көп ойлондурут. Сезимтал окурман бул ойлордун баарын “Ак кеме”, “Эрте келген турналар”, “Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повесттеринен, Ысык-Көлдү сактап калуу маселесине арналган “Правда” газетасындагы макалаларынан жана айрым публицистикалык эмгектеринен учуратууга болот.

“Кыз куумай”, “Улак тартыш” өңдүү улуттук оюндар жана

фольклорго байланышкан майрамдар Чыңгыз Айтматовдун демилгеси менен Фрунзеде өттү. Албетте мунун жакшы жана символикалык жактары бар.

Улан-кыздар мелдеш-турнирлер башталарга бир күн калганда “Беш тал” аттуу иш-чара үчүн чогулушат. Анын мааниси мындай, жүздөгөн катышуучулар “Манас” уулунун үнүнө үн кошуп, ар бири шаардын айланасына бештен көчөт олтургузушат. Бул байыртадан келаткан атуулдук парз. Кыргызстандын борбору Бишкек СССРдин курамындагы эн жашыл үч шаардын бири.

Бизден 5-6 метр ыраакта тыйын чычкандар “жашынмак” ойноп жатышты.

Шахмар Экберзаде

Кечки сейилден кийин Айтматов менен Болот мени да бир жолу уят кылды.

Мейманканадан “Пишпек” конок үйүнө көчүрүштү. Булбулдардын добушу, гүлдөрдүн жагымдуу жыты, бир сөз менен айтканда, кечки Фрунзенин кооздугу мени пешайванды, шаардын көзгө көрүнбөгөн күчү болсо үстөлдү көздөй тартып жатты. Акыры экинчиси үстөмдүк кылды. Бул шаардын көзгө көрүнбөгөн күчү Айтматовдун сыйкырлуу почтасынын бир бөлүгү болчу. Сыйкырдуу күч деп атаганымдын себеби, кечээ “Кылым карытар бир күн” романынын авторуна 300 дөн ашуун кат келген болчу. Светлана Шадринанын ою боюнча, бул “жемиштүү” күн эле...

“Кылым карытар бир күн” романы кыска аралык ичинде “Новый мир” журналында, “Роман газетада”, “Кыргызстан”, “Молодая Гвардия” басмаларында кайра-кайра басылып, жалпы нускасы 3 миллионго жетти. Мындан сырткары коңшу республикалар менен чет элдик басмалардан жарык көргөндөрүн кошо эсептесек, канча нусканы чапчырын ким билет. Мунун натыйжасында “Кылым карытар бир күн” романы боюнча Айтматовго жазылган каттар жамгырдай жаады. Үстөккө-босток келген каттарды окуп, аларга жооп кайтарганга Айтматов да, жардамчылары да

жетишпей калууда. Авторго чын жүрөгүнөн ыраазычылык билдирип кат жазган окурмандардын арасында Расул Гамзатов, Эдуард Межелайтес, Кайсын Кулуев, Михаил Дудин, Феодор Абрамов, Евгений Евтушенко, Бахтияр Вахабзаде, Анар, Алим Кешоков, Мустай Карим өндүү атактуу калемгерлер бар эле. Мындан сырткары кат жазгандардын арасынан мамлекеттик кызматкерлерден тартып бардык тармактын өкүлдөрүн табууга болот. Немис түркологу Питер Ханс Ахмед Шмидт өз катында жазгандай: “Борондуу бекетте болуп өткөн окуяларга кайдыгер карачу окурмандардын табыларына ишенүү өтө кыйын”.

...Жазуучунун чет өлкөлөрдөгү күйөрмандарынан келген посылка жана каттардын бетине дайыма мамындай эки сөз жазылат: “СССР, Айтматов”. Демек, Советтер союзундагы абдан атактуу личносттордун бирине айланган Айтматовдун өлкө ичиндеги координаттарын билбеген адамдар жок тура.

...Чыңгыз Айтматовго Италиядан бир күндүн ичинде 20 кат келди. Парм шаарындагы көркөм өнөр мектебине караштуу китеп графикасы бөлүмүнүндө окуган 15 окуучу “Ак кеме” жана “Кылым карытар бир күн” боюнча дипломдук иш жазышыптыр. Белгилүү сүрөтчү Распи Гулияни иллюстрацияларды карап чыгып, ал боюнча өз оюңузду билдириңиз деп жазуучудан өтүнүптүр. Буга кандай баа берүүгө болот? Албетте бул нерсе Айтматовду кыйын кырдалга кириптер кылган эле.

...Айтматовго келген каттардын басымдуу бөлүгү жаштарга таандык болчу. Жазуучунун чыгармачылыгына кызыккандардын арасында азербайжандыктар да бар эле. Азербайжан Улуттук Университетинин студенти Х. Мамедов, медициналык институттун студенттери Э. Семедов менен Э. Мухамедали кызы жана курулуш инженериясы институтунун бүтүрүүчүсү С. Мамедов өндүү жаштардын жазуучуга жолдогон төмөнкүдөй суроолору бар болчу: “Сиз кайсы тилде оной жазасыз? Чыгармаларыңыздын тили менен эне тилиңиздин ортосунда айырмачылыктар пайда болгон жокпу?”

Кыргыз совет адабиятынын көрүнүктүү өкүлү бул суроо-

лорго мындай деп жооп берди: “Дилгир окурмандарга белгилүү болгондой, чыгармаларымдын көбүн кыргызча жазгам. Алардын айрымдарын өзүм, айрымдарын болсо котормочулар орус тилине оодарышкан. Соңку чыгармаларымды болсо орусча жазып, кийин кыргызча которуп жүрөм. Демек, эки эне тилим бар.

Ушул жерден казак совет адабиятынын негиздөөчүсү Мухтар Ауэзовдун: “Ары казак, ары адам баласы болгондугум үчүн сыймыктанам” деген сөздөрү эсиме түшүүдө. Менимче, чыныгы көркөм чыгарманын бир эле тили бар. Ал албетте инсандын тили. Өзүмү советтик жазуучу деп эсептейм.

-Чыңгыз ага, “Кылым карытар бир күндүн” бир бөлүмү космостук проблемаларга арналган эле. Аталган чыгарманы жазып жаткан учурда адистерден кеңеш сураган эмес турбайсызбы?

-Жок, бул эпизод кыял күчүнөн жаралган. Космонавттардан маалымат алуу оюма келбептир. Бир астрофизик мага жазган катын мамындай сүйлөмдөр менен жыйынтыктаптыр: “Кылым карытар бир күн” романындагы фантастикалык эпизодко карата айтчу сын пикирим бар. “Токой-Төш” планетасынан келген сигналдар жерге төрт эмес, үч эле күндө жетиши мүмкүн. Сизге жөнөткөн “Чачыраган планеталар” аттуу китебимде булар илимий талдоого алынган.

-Кызык, аңгемелешүү көркөм фантастика тууралуу болуп жатса, тактык жөнүндө сөз кылуунун кандай кажети бар? Негизи ааламда чыныгы “Токой-Төш” деген планета жок. Ошол себептүү ал жактан жерге келчү сигналдардын так эсебин чыгаруунун кажети барбы?

... Таң эрте туруп кинематографисттер союзуна келдим. Колумдагы каттарды С. Садринага тапшырып, “Ленинчил жаш” гезитинин редакциясын көздөй жөнөдүм. Редакцияда башым айланды. Саат бир жарымдар чамасында редактордун орун басары, акын А. Рыскулов мага жанашып: “Чыңгыз ага, телефон чалды. Беш-алты мүнөттөн кийин сизди төмөндө күтүп турам” деди.

Айраң-таң калдым: “Эмне болду, мени эмне кылат экен?..”

Редакциядан чыккан кезде волга жаныма келип токтоду. Айт-

матов мени көрөрү менен машинанын арткы терезесинен мага кол булгалап, мындай деди: “Кел бери. “Күнөө” кетириптирмин”.

Алды жакта турган Болот Шамшиев “Манас” уулунун сөзүн кубаттады: “Шаардан сени издеп жүрөбүз. Дайын-дарегинди билдирбестен жолго чыгыптырсың. Кечээги жалпы таанышуу болчу. А бүгүн болсо ата-бабалардын ак дасторкону сени күтүп турат.”

Сөз айтууга батыналбадым. Жолдо келатып Арашандагы эс алуу үйүнө сапар алганыбызды аңдадым.

Бир муундун экинчи муунга кандай карызы болушу мүмкүн?

Эң оболу калкты руханий бийиктикке алып барчу улуттук каада-салт, үрп-адаттарды алардын кан-жанына сиңирүү! Биз улуттук маданиятыбыздын башатын, өзөгүн келечек муундарга мурас катары өткөрүп берүүгө милдеттүүбүз.

Сонку чыгармаңыз аркылуу ушул маселени жакшы козгоптурсуз. Башкача айтканда, Казангап аксакал ыйык үрп-адаттарга баш ийип, адилеттүүлүгү жана аруу сезимдери аркылуу жаш Эдигейге таасир этпедиби.

Ооба, дал ушундай.

Өкүнүчтүүсү, ушул нерселердин баары ата-бабаларыбызды илгери үмүттөргө жетелеп келгендигин кээде унутуп калабыз.

Балким бул пикириңизди чечмелеп берерсиз.

Маселен Таласта жана ага жакын жайгашкан айрым дубандарда адилетсиздик, уурулук өндүү терс көрүнүштөргө дуушар болбойсуң. Эмне үчүн? Себеби байыркы бабалардан калган эки нерсе буга бөгөт коёт. Алардын бири “Тушоо кесүү”, экинчиси “Оодарыш” деп аталат. Биринчи таймашта жаңыдан кадам шилтеген жаш балдарга үлгү көрсөтүү максатында ал-күчтөн тайган аксакалдар менен улгайган адамдар жарышка түшүп чуркашат. Алар тестиер балдардын туура кадам таштап, адал жашоого багыт алуусуна жооптуу болобуз деп жалпы элдин алдында сөз беришет.

Ал эми “Оодарыш” деп аталган мелдеш качан жана кандай максатта өткөрүлөт?

Бул мелдеш тестиер балдар 12 жашка толгондо, Нооруз май-

рамына карата өткөрүлөт. Жаш өспүрүм сүлгү менен кулагын, мурдун, көзүн жана оозун сүрткөң соң аны күйгөн отко ыргытат. Демек бул жөрөлгө ал адамдын алдыга туура кадам таштап, угуу, көрүү, искөө жана даам татуу сымал сезүү органдарымы напсимден алыс кармап, өмүр бою арам тамактан оолак болоюн дегени.

...Ал ортодо Чыңгыз ага жанындагы силос үймөктү көрсөтүп, тамашалап калды: “Бул бир кезде мен “кыянаттык” кылган тармак. Эң алгач ошол жерде зоотехник болуп иштегем. Мени кетирген зоотехника илими уттубу же утулдубу, билбейм.

Бул учурда алдыда олтурган Болот сөз ыргытты: “Бул нерседен адабият пайда тапты. Көрүнүп тургандай, кыргыз прозасын дүйнөгө таанытып, мартабасын көтөрүү үчүн бир зоотехник өз кесибине “кыянаттык” жасашы керек экен.”

...Бир аздан кийин фермадагы жумушчулар сөзүбүздү бөлүштү. Ч. Айтматов машинадан түштү. Карапайым жумушчулар менен кол алышып учурашты. Алардын эмнеге муктаж экендигине кызыкты. Жакынкы аралыкта Аламиндин дарыясына кошумча көпүрө салдырууга убада берди.

Жолдо мага карап мындай деди:

- Ата-бабаларыбыз көпүрөнү ыйык нерсе катары эсептешкен. Сизден өтүнөм, Кыргызстан менен Азербайжандын ортосуна адабий көпүрө курушкан Жемил Алибаевге, Исак Ибраимовго, Экрем Эйлислийге жана Вилайет Рүстемзадеге ыраазы экендигими айтып барыңыз.

- Сөзсүз. Чыңгыз ага, азербайжандык күйөрмандарыңызды алдыдагы чыгармачылык иш-пландарыңыз менен тааныштыра кетпейсизби?

- Бул купуя сыр. Заманбап рухка бөлөнгөн тарыхый мазмундагы чыгармамды аяктап калдым. Болжолдуу аты “Журт которгон куштардын реквиemi”. Балким иштин жүрүшүндө бул аталышты өзгөртүшүм мүмкүн. Дагы бир планым, силер жакка баруу. Досум Олжас Сүлейманов менен тез-тез көрүшүп турам. Ар дайым азербайжан жөнүндө көп сөз кылабыз. Мүмкүнчүлүк болсо, балким чогуу барарбыз.

- Сиз келгениңиз биз үчүн чоң майрам болот.

“Манастын” уулу жолдо келатып Аламедин дарыясынын жээгиндеги жазуучулардын чыгармачылык үйүнө баш бага кетүүнү да унутта калтырган жок. Ал жаш усталарга кайрылып суроо узатты:

Арашан совхозунда иштеген сиздерге баш-көз болуу вазийпасы мага жүктөлгөн эле, кыйынчылыктар жокпу?

Жумушчулардын башчысы ыраазы экендигин билдирди.

Эмнени эккениңерди унутпагыла, баса!

... Бул да шаар четиндеги эс алуу үйү. Улуу-кичүү дебей баары бизди ак дилден тосуп алышты.

Чыңгыз ага: “Бул биздин энебиз Сейгүл апа. Кыргызстанга Болот сыяктуу мыкты уулду тартуулаган аял. Бул аймакта мындай мыкты “Беш бармак” жасай турган киши табылбайт, - деп сыймыктануу менен улгайган апанын буурул чачынан сылады.

... Кайра башынан баштайлы. Бүт айлана кооз гүлдөргө оронгон.

Айтматов бул ажайып теребелге көз жүгүртүп, жаш баладай кубанычка бөлөнчү.

Аңгыча топурак жөнүндө сөз кылуумду өтүндү. Ашык Вейселдин төмөндөгү ыр саптары эсиме түштү:

Кардын жарып

Казсам дагы белинен,

Бетин тытып

Аймасам да деги мен,

Тосуп алды гүлү менен

Ал мени,

Кагылайын, кара турпак жеримен!

Ырды уккан Чыңгыз ага да, аны коштоп жүргөндөр да жандана түштү. Ал ырды кайра-кайра кайталатып, кыргызчага которду. Авторун сурады. Болоттун атасы, белгилүү эл акыны А.Шамшиевге кайрылып мындай деди: “Вейселди кыргыздарга таанытуу сенин милдетиң!”

... Айтматов биздин тоолордун аталыштарын сурап жатты. Көрсө, Кошкардын, Бабатагдын, Шахтагдын, Делитагдын кыргызча адаштары бар экен. Кыргыз тоолорнун атын укканымда байка-

дым. Бир-бирине окшош, уйкашкан эки сөздү кайра-кайра кайталады: “Кыргыз... Кыргыз... Кыргыз... Кыргыз...”

... Дасторконду тегеректеп олтурдук. Салтка ылайык, ортого койдун эти коюлду. Эрежени билгениме карабастан Чыңгыз ага мени тамашалап калды: “Салт боюнча муну конок бөлүштүрүүгө тийиш. Сен эми өз эмессиңби, келе бычакты бери бер...”

Сейгүл апа дасторконго улуттук тамак-аштарды жайгаштырган соң колун ийниме коюп: “Олобо даамдуу бекен?”, - деп сурады. Мен ыраазычылык билдирип: “даамдуу экен, эне, даамдуу экен”, - деп жооп бердим.

Кыргыз тамак-аштарынын төрөсү “Беш бармак” тартылганда бул кызуукандуу эненин чеберчилиги байкалды.

Кыргыздардын кызыктуу бир салты бар. Дасторконго ичмидиктен сырткары ичине толо кымыз куюлган кесе коюлат. Олтургандардын баары аны колго алып, кезек менен ак дилден чыккан жалындуу сөздөрдү айтышат.

... Кесе Болотко жеткенде ал өз өнөрүн пайдаланды. Муслим Магомаевдин обонуна салып, “Энемин энеси сен, Азербайжан!” деген ырды ырдап, колундагы кесени “Манастын” уулунун алдына койду.

Айтматов мекен жана эне жөнүндөгү даанышман сөздөрдү айткан учурда Найман-Эне, Үкүбала жана Зарипа эсеме түштү.

Кезек мага келгенде “Манастын” уулу ыр окуп берүүмдү өтүндү. Колдорун ийниме койгон Сейгүл апанын буурул чачынан бөлүнгөн узун, ак чачтарына назар салдым. Ордуман турдум да, ошол ак чачтарды комузга окшогон көөдөнүмө койдум.

... Бет маңдайдагы тоолорду тиктеп, эне жөнүндө үстөккө-босток ырларды окуп жаттым. Сейгүл апанын Айтматовду, Болотту жана мени бооруна бекем кыса кучактап турганын сезбей калыптырмын. Добушум тээ Ала-Тоонун этек жагынан келип аткансыды. Бул энемин үнү болчу. Бала кезде тентек кылсам, ачууланган энекем мындай деп тилдечү: “Сенин үңүң Ала тоодон, Кара тоодон угулсун!”

Эненин каргышы алкышка айланат экен! Үнүм Ала-Тоодон

— Ала дагдан угулуп турчу. Кара тоо артта калчу, жалгыз Кара Тоо!

Шахмар Эжберзаде
Баку-Фрунзе-Баку
1982

Айдын Мамедов

Ч.АЙТМАТОВ МЕНЕН ЭКИ СААТ БЕТМЕ-БЕТ

Бул жолугушууну көптөн бери күтүп жүргөм. Башкы максатым актуалдуу интервью алуу эле. Бул биздин Бүткүлсоюздук журнал менен “Адабият жана искусство” гезитинин көптөгөн окурмандары үчүн пландаштырылган болчу. Акыры Фрунзе шаарынан: “Айтматов сизди күтүп жатат” деген жакшы кабар келди. Ошентип адабиятыбыздын жана элибиздин досу, учурдун чыгаан жана атактуу көркөм сөз чеберлеринин бири менен бетме-бет олтуруп маектештик. Бул жолугушууга Азербайжан ССРинин Илимдер Академиясына караштуу Низами атындагы Адабият институтунун директор орун басары, филология илимдеринин кандидаты Вилайет Кулиев да катышты.

А.Мамедов: — *Чыңгыз Төрөкулович, өзүңүзгө белгилүү болгондой, мен иштеген журнал тектеш түрк тилдүү калктардын тил, адабият, фольклор жана маданияттарынын ары тарыхын, ары азыркы кездеги абалын чагылдырган жападан жалгыз Бүткүлсоюздук басылма болуп саналат. Бул биз үчүн чоң сыймык. Ырас, журналдын редакциялык кеңеши менен редакциясы, ошондой эле анын географиялык алкагы менен СССРдин жана дүйнөнүн, демек, бүткүл түркология борборлорунун өкүлдөрү болуп саналган окурмандардын алдында жүзөгө ашырчу улуу максаттары бар. Азыр өмүрүнүн он сегизинчи жылын жашап жаткан журнал көп жумуш аткарды. Түрк тилдеринин тарыхын жана*

бүгүнкү абалын, анын башка тилдер менен болгон карым-катнашын, түрк тилдүү калктардын фольклору менен жазма эстеликтерин, көркөм табылгаларын чагылдырып, өзгөчө түрк тилдүү республикалардын илим тармагында болуп жаткан маанилүү илимий-маданий окуялар жөнүндөгү ары теориялык, ары практикалык өңүттө жазылган сансыз макала, маалыматтарын жарыялоо аркылуу тектеш калктарды, илимпоздорду жана илимий кызматкерлерди бири-бири менен жакындан тааныштырып, алардын бир багытта иштөөсүнө жана максатташ болуусуна жакшы өбөлгө түзүүдө. Ар бир доордун, ар бир учурдун өз талаптары бар. Ушул өңүттөн алып караганда, учур бизден, түркология илиминен жана “Советская тюркология” журналынан төңкөрүшчүл пафосту, кайра курууну, демократияны, бардык нерсени кайра баштан кароону, эски шаблондордон кутулууну, мезгил менен үндөшүүнү, ошондой эле актуалдуу маселелер менен агартуу жаатына өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Мына ушундай максатта бир топ иш-чаралар өтүүдө. Эң оболу журналды тар алкакка сыйдырылган тилчилик вазийпададанарылттып, жалпы филология (балким тарыхый филологиялык) маселерге арналган органга айлантышыбыз керек. Ырас, фольклор жана адабият таануу маселелерине арналган макалалардын санын барган сайын арттыруудабыз. Бирок буга карабастан көндүм адат боюнча да эле болсо редакциябызга тилге багышталган материалдар көп келүүдө. Ушул эле көрүнүш түрк тилдеринин изилдөө жана аларды бир-бирине которуу учурунда да байкалат. Бул нерселерге журнал өзгөчө көңүл бурууга тийиш. Бирок өкүнүчтүүсү, коңшу республикаларда өткөргөн жолугушуулар менен уюштурган маектерибиз жогорудагы маселелерди чечүүгө жана ушул тармакты жаңылоого эч кандай таасирин тийгизбей жатат. Өткөн тарыхыбыз менен бүгүнкү күнүбүздү, эртеңкибиз менен келечек тарыхыбызды туташтырчу “Мурас” деген жаңы рубрика ачканбыз. Бул эсерге белгилүү түркологдор (айрыкча 37-жылы курман болгондор) жөнүндөгү материалдар берилет. Алардын буга чейин жарык көрбөгөн жана узак жылдар бою кайра басылбаган, ошон-

дой эле унутулган макалалары (албетте бүгүн күн үчүн актуалдуу болгон илимий мүнөздөгү) жарыяланат. Түрк тилдүү калктардын фольклору менен адабий мурастарын камтыган баалуу тексттердин ушул рубрика аркылуу жарыяланышы көпчүлүктүн бүйүрүн кызыткан унутулгус окуя болмокчу. Журналыбыздын дүйнө элдери менен болгон карым-катышына өзгөчө көңүл буруп, авторлор жашаган аймакты чексиз кеңейтүүнү көздөп жатабыз. Журналдын 1988-жылы жарык көрчү үчүнчү санынан тартып чет элдик авторлордун айрым макалаларын алардын эне тилинде, б.а., англис, немис жана француз тилдеринде жарыяламакчыбыз. Эң башкы арзуу-тилегибиз, журнал беттеринен релдуу турмуштун күрөө тамырын кармай билип, жалпы маассаны өз артынан ээрчитип кетчү публицистикалык материалдардын орун алышына шарт түзүү. Түрк тилдүү калктардын тарыхы менен бүгүнкү абалына байланышкан маселелерди калчаган буржуазиячыл илимпоздорго ылайыктуу жооп кайтарчу, түрк тилдеринин башка тилдер менен, өзгөчө орус тили менен болгон карым-катнашы, аз сандагы элдердин маданиятынын корголуп, сакталышы тууралуу, ошондой эле коомдук-саясий маселелер боюнча салмактуу пикир айтчу жазуучулар менен коомдук ишмерлерге кайрылмакчыбыз. Республикадагы массалык маалымат каражаттары менен болгон чыгармачылык байланышыбыз да ушул максатта иш алып барууну көздөйт. Сиз биздин адабий журналдарыбыз менен “Адабият жана көркөм өнөр” аттуу гезитибиздин эң сүйүктүү авторлорунун бирисиз. Сиз жөнүндө далай кызыктуу материалдар жарыяланган. Абдан кубануу менен окуйбуз. Ушул жерде сиз менен болгон маегибизди гезиттин редакциясына тапшырууну эп көрүп турабыз. Алгачкы маектешибиз сизсиз. Маегибизди сизди эң көп ойлондурган жана бүгүнкү күн үчүн өтө актуалдуу деп эсептелген проблемага токтолуу менен баштооңузду өтүнөр элем.

Ч.Айтматов: — Түрк тилдери дүйнөдөгү эң чоң тилдердин бири жана Евразия континентине кеңири жайылган. Бул топко кирген тилдер узак жолдорду басып өткөн. Алар аркылуу көркөм-адабий мурастар жаралып, сансыз тарыхый эстелик-маалыматтар жазылган. Түрк тилдүү калктардын тил, фольклор жана адабиятта-

рынын тарыхы тээ байыркы кылымдарга барып такалганы менен аларды изилдеген түркология илими жана бул илимди пропаганда кылган журнал кечээ кийин эле, тагырак айтканда, Совет доорунда жаралып олтурат. Албетте, түркологиянын булагы бир топ тереңге, орто кылымдарга (Махмуд Кашкарини эске алсак) барып такалса да, жаңы түркологиянын негизги концепсияларга таянган, көп тармактуу предметке ээ болуп, өз алдынча илим катары калыптанышы Совет мезгилине туура келет. Бул доордогу кыйынчылыктар менен чечилгис көйгөйлөр сөзсүз түрдө башка тармактар сыяктуу эле түркология жаатына да өз таасирин тийгизген. Канткен менен бул нерселер абдан кубандырат. Анткени илим бар, аны пропагандалаган журнал жана бул тармакта иштеп жатышкан окумуштуу, илимпоздор бар. Түркология көп жумуш аткарды. Учурда бул тармакты дагы да өөрчүтүп-өстүрүп, ага байланышкан маселелерди тар кабинеттин ичинде эмес, кеңири масштабда, заманбап, саясий-социалдык жана идеологиялык аспектиде кароо менен бирге элдердин азыркы жашоосу жана эртеңкиси үчүн маанилүү болгон маселелерге басым жасоо зарыл. Бул жумуш албетте окумуштуулардын мойнуна жүктөлөт. Ошол себептүү мен ары түркологияны түптөгөн, ары аны өз ыктыяры менен жарыялап, пропаганда кылган басмаканачыларды абдан урматтайм. Албетте биз, жазуучулар дагы өзүбүзгө тиешелүү иштерди аткаруудабыз жана аткарууга милдеттүүбүз. Бүгүн мен адис катары эмес, жазуучу катары, жаран катары айрым маселелер боюнча өз пикиримди жана сезип-туйгандарымды айткым келип турат.

Оболу көңүлүнүздү бир парадокс меселеге бурайын. Маггибиз түрк тилдерине байланыштуу болсо да, “Советтик түркология” журналы жана түркологиялык эмгектердин басымдуу бөлүгү (түрк тилдүү элдер жашаган аймактарда жүргүзүлгөн изилдөөлөр да ага кирет) орус тилинде. Дүйнөлүк тажрыйбада мамындай маселелер бар. Жаңы жаралган тил абдан өнүккөн жана эң күчтүү деп эсептелген башка бир тилдин жардамы аркылуу үйрөтүлөт жана пропаганда болот. Маселен индус тили үчүн мындай функцияны англис тили аткарат. Түндүк Африка тилдери үчүн ушул

эле кызматты француз тили аткарып келген, азыр да аткарууда. Менимче, биздеги көрүнүш да дал ушундай абалда. Бул биз жокко чыгаралгыс чындык болуп саналат. Демек башка түшкөн ушул маселени чечүүнүн жолдорун издөөгө тийишпиз. Эң өкүнүчтүүсү учурда түрк тилдүү калктардын баары түшүнө ала турган, ар биринин тилине жакын болгон орток түрк тили жок. Тагдыр бул тилдердин эч бирисин заманбап доордогу түрк тилдүү калктардын баары колдоно ала турган даражага жеткирбептир. Аласка барбай эле эң жакын коншубуз казактарды мисалга тартсак болчудай. Тилдерибиз абдан жакын. Бирок буга карабастан алар менен илимий пикир алышууну орус тилинде жүргүзөбүз. Мындай кырдаалдан чыгуунун башка жолдорун да тапсак болмок. Бир сөз менен айтканда, тарыхый шарттардын натыйжасында элдерди бириктирүү функциясын орус тили өз мойнуна алып олтурат. Ошондуктан тилдердин бири-бири менен болгон карым-катнашы жаңы баскычка көтөрүлгөн кезде гана өзгөрөт. Түрк тилдүү калктар жашаган аймактар үчүн кош тилдүүлүк тарыхый муктаждык болуп саналат. Ансыз жашоо кыйын болот. Азыркы шартта СССРдеги ар бир түрк тили үчүн эң ыңгайлуу нерсе тили менен шериктеш болуу. Мына ошол орус тили менен шериктеш болчу негизги тил эч кандай зыян тартпоого тийиш. Тескерисинче анын калып түшүп, эң күчтүү тил катары өнүгүп-өсүшү үчүн көп иштешибиз керек.

Албетте, кош тилдүүлүк маселесине бардык адамдардын мамилеси бирдей эмес. Бул процесс эне тилинин келечеги үчүн өз залакасын тийгизиши мүмкүн деп чочулагандар да бар. Өзгөчө мен бул абалдан чыгуунун башка жолун көрөлбай турам. Ошол себептүү ар бир аймакта, ар бир республикада кош тилдүүлүктүн — жаңы орус тили менен жергиликтүү калктын эне тилинин бирдей даражада өкүм сүрүүсүн колдойм. Бул позициямды үйдө да, борбордо да, чет өлкөдө да коргогонго аракет кылам. Социалдык, саясий шарттардын өзү тил маданиятынын, тил түзүмүнүн өркүндөп-өсүшүн талап кылат. Кайра-кайра баса белгилегим келет, азыркы шарттарга ылайык биз өз маданиятыбызды, тилибизди үзгүлтүксүз өркүндөтүп, кош тилдүүлүк процессине татыктуу партнер

катары катышууга тийишпиз. Болбосо, оңой-олтоң өз позициябызды жоготуп, өз тилибизди унутуп, өзгө тилге ооп кетишибиз ыктымал. Жашоодо мындай көрүнүштөр тез-тез кайталанып турат. Андыктан өзгө тилге оңой-олтоң ооп кетпеш үчүн биз абдан чоң чыгармачыл, илимий, идеологиялык жана маданий кыртыш жаратууга тийишпиз. Бардык нерсе өзүбүзгө байланыштуу. Эч ким бул жумушту биздин ордубузга аткарбайт.

Жеке инсандын керт башына сыйынган сенек жылдары адатка айланган бир көрүнүш бар эле, эч ким биздин ордубузга ой жүгүртүп, сөз сүйлөбөшү керек деген... Азыр заман башка, үстүртөн көз жүгүртүп, айтылган дооматтардан кача турган мезгил эмес. Кечээ партиянын жыйынында бул тууралуу айтылды. Тилдер жана улуттук маданияттар жөнүндө сөз болду. Мен тилибиздин өнүгүп-өнүкпөшү, өмүр сүрүп-сүрбөшү өзүбүзгө байланыштуу экендигин далилдөөгө тырыштым. Бул иштерди жүзөгө ашыруу үчүн эч ким милдеткер эмес, биз өзүбүз гана милдеткербиз. Тилекке каршы, кээде бул нерселер таптакыр башка багытта жүзөгө ашып келет. Жөнөкөй бир мисал. Бүгүн биздин Сүрөтчүлөр Союзунун жанынан өтүп бараткам. Ал жерде биздин улуттук сүрөтчүлөрүбүздүн бирөөсүнүн сүрөт көргөзмөсү жөнүндөгү афишасы асылып туруптур. Орус тилинде. Эмне, анын катарына афишанын кыргызча жазылган вариантын илсе болбойт беле? Болмок. Бирок эске алынган эмес. Чындыгында өз жашооңо керектүү болгон нерсени оболу өзүңдүн эне тилинде, андан соң өзгө тилде туюндурасың. Бул албетте талашкыс чындык. Бирок бул чындыкты кадам сайын кездешкен ар бир адамдын эсине салып турасың. Кээде бул нерселерди эске салган учурда аны туура эмес кабыл алышып, тескерисинче сага улутчул деген эн тамга баскандар да чыгат. Менимче, силерде, Азербайжанда абал бир кыйла жакшы, Өзбекстанда дурус. Казакстанда улуттук тилди аз колдонушат. Мен муну тарыхый шарттарга байланыштырар элем. Чындыгында биздин өтмүш тарыхыбызда жазма маданиятыбыз болбогондуктан оозеки маданиятыбыз өнүккөн. Көчмөн турмуш, тынымсыз жер которуу маданияттын калыптанышына шарт түзгөн эмес. Мектептер-

дин үзгүлтүксүз иш алып барышына мүмкүнчүлүк болгон эмес. Бул биринчи себеп. Экинчи себеп, менимче, улуу муундун өкүлдөрүнүн бул маселеге көңүлүкөш карагандыгына байланыштуу. Алардын бир тобу улуттук нигилизм илдетине чалдыгышкан. Өздөрүнүн интернационалист экендиктерин даңазалоо үчүн улуттук тилдин баалуулуктарын таман астында калтырууга да даяр болушчу. Бирок бул интернационалисттик эмес. Себеби чыныгы интернационализм бардык тилдердин аралашмасын эмес, алардын эки тараптуу кышматташтыгын жана биргеликте өмүр сүрүүсүн талап кылат. Белгилүү болгондой, улуттук тилге ат үстүнөн мамиле жасагандардын залакасы көп тийет. Бул улуттук баалуулуктар менен улуттун кызыкчылыгын жеке керт баштын кызыкчылыгы үчүн курмандыкка чалуунун бир жолу. Биз бул нерселер менен азыр да кездешүүдөбүз. Ошондой эле мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша алар менен күрөшүп жатабыз. Мунун жакшы жери ушунда, булардын баары көз алдында жүзөгө ашат. Себеби адамдар өз көзү менен көрүп, кулагы менен угуп, негизги маселе кайда экендигин акырындап түшүнүшөт.

А.Мамедов: — *Чыңгыз Төрөкулович, өзүңүз айткандай, биздин Азербайжанда тил маселеси, тагыраак айтканда, Азербайжан-орус оңдүү кош тилдүүлүк өкүм сүргөн мезгилде улуттук тилдин позициясы, ролу жана функционалдык мүмкүнчүлүктөрү башка түрк тилдерине караганда кыйла жакшы. Соңку жылдары ары эне тилге, ары орус тилине көбүрөөк көңүл бурула баштады. Эки тилдин тең бирдей даражада өздөштүрүлүүсүнө жана өнүгүп-өсүшүнө өзгөчө маани берилүүдө. Балдарынын эне тилин мыктылап үйрөнүп, ошол тилде билим алуусун каалаган ата-энелердин саны да улам артууда. Өз эне тилин жериген “тыңчыкмалар” дагы жалпы атмосферанын таасиринен улам акырындап жарым-жартылай болсо да өз тилдерин үйрөнүүгө далалат жасай баштады. Орус тилдүү адабияттардын таржымалданышына кеңири орун берилүүдө. Азербайжан тилиндеги жарнак, афишалардын саны көбөйүү менен бирге расмий иш-чаралардын ошол тилде жүргүзүлүшү мурдагыдай адаттан тыш көрүнүш*

катары саналбай калды. Улуттук тилдин өркүндөшү, окутулушу, сүйлөө маданияты ж.б.д.у.с. ага байланышкан маектер, талкуулар, түйшөлүүлөр аркылуу алга жылат жана булардын баары орус тилинин массалык түрдө кабыл алынуусун шарттаган процесс аркылуу ишке ашат. Бирок муну менен катар бизди тынсыздандырган да бир маселе бар. Маселенин маңызы ушунда, азербайжан тили менен орус тили партнер катары демократиялуу принциби бир, тең укукта болгону менен бул экөөнүн кызмат өтөөдөгү кудурет-күчү бирдей эмес. Мамлекеттик мекемелер, иш кагаздар, техникалык адабияттар, ал тургай коомдук илимдерге таандык улуттук мазмундагы илимий изилдөөлөр азыркыга чейин азербайжан тилине эмес, көбүрөөк орус тилине таянат. Профессионалдык музыка, архитектура жана кино өнөрүнө таандык изилдөө иштери азербайжан тилинин партнеру, б.а., орус тили аркылуу жүзөгө ашат. Мунун эң негизги себебинин бири улуттук тилге болгон мамилебиздин солгун экендигинде, анын өсүп-өнүгүшү үчүн мээнет кылгыбыз келбегендигинде. Маселен, металдардын изилденишине байланышкан бир илимий эмгекти орус тилинде жазуу оңой. Даяр терминология, шаблон жана трафареттер бар, спецификациялуу ыкмасы белгилүү. Бирок мындай китепти азербайжан тилинде жазуу үчүн бул тилди билүү жетишсиз. Анткени ошол тилдин мүмкүнчүлүктөрүн металдардын предметинин талабына жараша ылайыкташтырасың. Керектүү терминдердин маанисин толук камтыган сөздөрдү табасың. Ошол тармакка таандык маалыматтарды айкын жана түшүнүктүү тил менен жеткиргенге ылайыкташкан синтаксистик кыртыш жаратасың. Бул нерсе кызылдай мээнет менен профессионалдык деңгээлдеги чыгармачыл изденүүнүн натыйжасында ишке ашат. Ошол себептүү көпчүлүк адамдар бул тармак боюнча бай тажрыйбага ээ болгон орус тилин тандашат. Улуттук тил болсо ырдоо жана сүйлөшүүнүн тили катары кызмат аткарып калат. Окуу китептеринин, табигый-так илимдердин жана техникага байланышкан каражаттардын жармач котормолору буга айкын далил. Улуттук тилди башка тилдер менен теңата шериктеш

кылчу кудурет-күчүн арттыруу анын интеллектуалдык деңгээлин көтөрүү жолу менен ишке ашат. Жөнөкөй эсеп-кысап документтерин иштетүү менен бирге буйрук, токтом жана жарлык чыгаруу учурунда азербайжан тили канчалык өгөйлөнгөндүгү баарыбызга маалым. Албетте бардык нерсе өзүбүзгө байланыштуу. Тил тууралуу узак кеп кылуунун кажети жок. Сөз кылуунун ордуна аны өнүктүрүп, техника, саясат, экономика, дипломатия жана иш кагаздарынын тилине айландыруу керек. Тек гана ушул ыкма аркылуу биз эне тилибизди түбөлүккө сактай алабыз. Маанилүү маселелерди берки шериктеш тилге өткөрүп берип, эне тилди болсо тек гана көркөм адабияттын сферасында калтыруу менен иш бүтпөйт. Бул улуттук тилге жасалган өгөй мамиле болуп саналат.

Ч.Айтматов: — Ишти ушул абалга жеткирген өзүбүз. Маселеге аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасашыбыз керек. Иш кагаздары, техникалык адабияттар оболу орус тилинде калыпка салынып, кайра улуттук тилге которулса, ал анчейин опурталдуу эмес, маселенин жарымы чечилди деген сөз. Негизги проблема, бардык документтердин бир эле тилде, б.а., орус тилинде жазылып жатканында. Биздеги маселе дал ушундай. Диссертациялардын, илимий эмгектердин басымдуу бөлүгү орус тилинде жазылат. Улуттук тил интеллектуалдык деңгээлге көтөрүлбөй, экинчи планда калат. Эч бир орустун буга карата кымындай да карама-каршы пикири жок. Күнөөнүн баары өзүбүздө. Улуу муундун маданий жардылыгы ушул абалга алып келди. Учурда биз бул абалды ондогонго аракет жасап жатабыз. Кыйын, абдан кыйын. Бирок жасашыбыз керек. Ойлонушубуз керек. Эч болбосо, керектүү адабияттарды убагында жана толук түрдө өз эне тилибизге которууга тийишпиз. Бирок айрым адамдардын пикири боюнча, бул ыкманы колдоно турган болсок, анда биз өз тилибизди орус тилине карама-каршы коюп, орус тилинин беделин төмөн түшүрөт экенбиз. Бул таптакыр туура эмес. Сөз эч кандай карама-каршы коюу жөнүндө жүргөн жок. Орус тили бар, жашап жатат, мындан ары да өз эрежеси боюнча өнүгүп-өсөт. Биз аны менен сый мамиледе болуп, канчалаган

кылымдар бою бирге жашоого тийишпиз. Азыр элдер мамлекеттик деңгээлде чогуу өмүр сүрүүнүн жолдорун издеп жатышат, биз болсо тенукута кызматташып жашоонун формаларын табышыбыз керек. Биз муну азыр эле чечип жибере албайбыз. Себеби адамдар бардык нерсени түшүнүп, кыймылдай баштаптыр. Келиңиз, өз тилибизге кайталы. Мен адис эмесмин. Бирок буга карабастан түркологияга, түрк тилдеринин тагдырына кайдыгер карай албайм. Канча тил билгендигимди айтчу болсом, албетте казак тилин абдан жакшы билем. Себеби ал кыргыз тилине абдан жакын. Татарчам да жаман эмес. Анткени апам татар. Өзбек тили менен да жакындан таанышмын. Башкыр тилине токтолсом, маселе бир аз татаалыраак. Түркмөн тилине абдан кызыгам. Айрым адамдар менен сүйлөшкөндө алардын тилин оңой түшүнсөм, айрымдарыныкын түшүнө албай кыйналам. Бир түркмөн досум бар. Белгилүү кино режиссер Хожа Нарлыев. Аны менен пикир алышканда сөздөрүн такыр түшүнбөйм. Ошол себептүү көп жолу айттым: “Биз бири-бирибизди түшүнө тургандай бололу”, -деп. Азербайжан тили мага кыйла жакын. Себеби түркчө аз-маз билем. Бул тилде сүйлөй алам. Түркияда беш-алты күн жүргөнкөздө бир топ үйрөнүп калчумун. Ал тургай бир жолу Түрк радиосуна чыгып, түркчө-кыргызча аралаштырып сүйлөгөн элем. Мына ушундай шартта илим биз үчүн бири-бирибизди дагы да жыкындан түшүнүшө ала тургандай мүмкүнчүлүк түзүп бериши керек. Өз тилибизди аздыр-көптүр билебиз, колдонобуз. Бирок бул аздык кылат. Биз тектеш тилдерди пайдаланып, керектүү терминдер менен сөздөрдү колдонушубуз керек. Албетте жасалмалуулукка жол бербөөгө тийишпиз. Тилдерибиздин эки тараптуу кызматташтыгы менен байланышы чыналышы керек. Биздеги улуу муундун өкүлдөрү өз тилдеринин алкагына ушунчалык камалып калгандыктан, “инсан” жана “ыйман” деген сөздөрдү жеришип, аларды ислам дини аркылуу келген жат көрүнүш катары кабылдашат. Тим эле бул сөздөрдүн түпкү тарыхы жана түрк тилдери үчүн таптакыр тиешеси жок сыяктуу.

В.Кулуев — Макалаларыңыздын бири аркылуу жакшы бир мисал келтирген элеңиз. Сиздерде “Ысык-Көл правдасы” деген гезит чыгат экен. Анан калса кыргыз тилинде “акыйкат” деген сөз бар. Бирок анын ордуна “правда” деген сөздүн

колдонулушу албетте, анчейин акылга сыйбаган көрүнүш болсо керек.

Ч.Айтматов: — Бул жөнүндө көп айтылып, көп жолу сөз козголгон. Бирок бизде жалкоолук ушунчалык күчтүү болгондуктан тиешелүү органдар бул абалды түзөтүүгө аракет жасашпайт. Маегибиз “правда” деген сөз тууралуу жүрүп жаткан жери жок. Сукбатыбыз башка маселеге арналууда. Кандайдыр бир маанини туюндуруу үчүн колдонулуучу айрым сөздөр ары кыргыз тилинде, ары башка түрк тилдеринде да кездешет. Эгерде кандайдыр бир маанини туюндуруу үчүн керектелчү сөз өз эне тилиндин курамында жок болсо, анда ал эң оболу ал сөздү тектеш түрк тилдеринен издешин керек. Бул маселени чечүүнүн эң ыңгайлуу жолу. Тектеш түрк тилдеринин ортосунда жүрүүчү бир-биринен сөз жана термин алуу процессин өнүктүрүү керек. Бул кыргыз жана кызык сыяктуу бир-бирине абдан жакын тилдер үчүн абдан маанилүү. Бул жерде корко турган эч нерсе жок. Бир тууган элдер бир-биринин байлыгын пайдаланат деген сөз. Муну илимий жол аркылуу, ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша жүзөгө ашырыш керек. Түрк тилдеринин баары тээ байыркы мезгилдерге барып такалгандыгына карабастан, алардын ар биринин тагдыры бирдей болбойт. Ар бири өз турмуш жолун басып өткөн. Социалдык, тарыхый жана географиялык өзгөчөлүктөр өз таасирин тийгизген. Азербайжан жана өзбек тили сыяктуу эски жазмага таянган тилдер алга суурулуп чыккан. Облустук деңгээлде калган тилдер болсо өнүгүү жолунда кыйла кедери кетишти. Түрк тилдеринин өнүгүү процесси тууралуу сөз кылган учурда ислам дининин аларга тийгизген таасири да эске алынууга тийиш. Себеби башка диндер сыяктуу эле оң жана терс жактары бар ислам дини түрк тилдеринин калыптанышына эбегейсиз таасирин тийгизген.

А.Мамедов: — *Туура айтасыз, бардык диндер сыяктуу эле ислам дининин да оң жана терс жактары бар. Бул маселеге биз илимий-диалектикалык өңүттөн карабасак, маданий-тарыхый жактан жетишкен ийгиликтерибизди эстен чыгарган болобуз. Ислам түрктилдүү калктардын жашоо-турмушуна, архитекту-*

расына, көркөм өнөрүнө, адабиятына, өзгөчө дүйнөтаанымына абдан чоң таасирин тийгизген. Ошондуктан учурда ислам тууралуу илимий маалыматтарга ээ болбой туруп, анын тийгизген таасири тууралуу кеп кылып, ага олуттуу баа берүү мүмкүн эмес. Тек гана бир нерсени айтсак жетиштүү болчудай. Түрк тилинин эң маанилүү тарыхый эстеликтерин кылымдар бою өз тулкусуна сактап келген араб алфавити түрк тилдүү калктар жашаган аймактарга исламдан кийин жайылып олтурат. Араб тилинен кирген канчалаган сөз жана терминдер да ушуга байланыштуу. Билбей, үйрөнбөй, түпкүрүнө чейин терең кирбей туруп кайсыл бир динди, асыресе исламды жокко чыгаруу — жеке инсандын керт башына сыйынуу жана тарыхка муштум кезөө менен барабар. Орусиядагы християн дининин кабыл алынышынын 1000 жылдыгын белгилөө далалаты ошол тармакка ылайык келген объективдүү чен-өлчөмдөрдү жаратат. Ошондой эле демократия жана ачык-айкындуулуктун жайылышына кеңири шарт түзмөкчү.

Ч.Айтматов: — Бул тууралуу үгүт иштери менен алектенген адамдар ойлонууга тийиш. Тигил же бул маселени илимий далилдердин негизинде талдоого алыш керек, декларация жолу менен эмес албетте. Элдердин кылымдар бою жараткан баалуу мурастары өз-өзүнчө, баскыч-баскыч боюнча изилденбей “ала калтырылып”, кандай болсо дал өзүндөй сыпатталбай, личносттун керт башына сыйынуучулук саясаттын талаптарына ылайык бааланып калды. Эми бул боштуктар акырындап толуп, туура жана натуура нерселердин баары өз ордун табышы керек.

А.Мамедов: — Бул тек гана динге тиешелүү нерсе эмес. Ылдам өнүгүүнүн натыйжасында биз көп нерселерден кол жуудук. Цивилизация деген нерсе биз үчүн кымбатка турат. Прогресс деген нерсе бизди айрым учурларда ысырапкерчиликке киргизет кылууда. Азыр бул ысырапкерчиликтин акыбетин айкын сезүүдөбүз. Ата-энелер жаштарга тарбия бербей калды. Баш кошкону да бат, ажырашканы да бат болот азыр. Колдон чыккан улуттук баалуулуктарды кайтарып алуу маселеси бир тең болсо, табигый, экологиялык маселелер бир тең болууда. Өзгөчө

аз сандагы калктардын маданияты бүгүнкү күндөгү эң актуалдуу жана орчундуу маселелердин бирине айланды. Жан-жаныбарлар менен өсүмдүктөр “кызыл китепке” кирип олтурат.

Ч.Айтматов: — Тилдер бар, бул тилдердин тарыхы бар. Элдер бар, алардын да тарыхы бар. Булар өз ордунда. Бирок заманбап дүйнөнү жана элдердин жашоо-шартын багындырган экономикалык себептер да бар. Батыш Европага барганда мен такай түрктөр менен жолугушуп турам. Өзгөчө Батыш Берлинде. Улгайган адамдар менен тил табышуу оңой. Бири-бирибизди оңой түшүнөбүз. Өз тилдерин билбеген ата-энелер да бар. Айрымдары үстүртөн гана билишет. Себеби түрк тили өлкөнүн саясаты, экономикасы жана өндүрүшү үчүн кызмат көрсөтө албайт. Бул функцияны немис тили гана аткарат. Ошол себептүү Батыш Германия чөлкөмүндө түрк тилин колдоно тургандардын саны азаюуда. Аз сандагы калктар өздөрүнүн этникалык баалуулуктарын, тили менен каада-салттарын акырындап унутуп, күчтүү компоненттердин арасында жоголо башташат. Бул процесстин жүрүшүнө массалык маалымат каражаттары да аздыр-көптүр өз таасирин тийгизет. Маселен телеберүүлөрдүн 90 пайызы бир тилде, калган 10 пайызы экинчи бир тилде кызмат көрсөткөн болсо, ал аймакта жашаган адамдар сөзсүз түрдө эң көп уккан тилге ыктай башташат. Маалыматтарды негизинен ушул тил аркылуу кабыл алганга көнүп калышат да, акырындап өздөрүнүн түпбашатынан алыстап кетишет. Мен далай жолу бул тууралуу айткан элем. Биз социализмдин артыкчылыктары жөнүндө оголе көп сөз кылабыз, бирок бул артыкчылыктар бир тармакта көп болсо, экинчи бир тармакта аз экендигин айтпайбыз. Эгерде биз толук кандуу социалисттик республика болсок, анда мындай процесстерди аң-сезимдүү түрдө кабыл алыыга тийишпиз. Капиталисттик коомдо муну жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес. Ал жерде бардык нерсени экономика, базар башкарат. Маданият менен тилдин тагдыры базар экономикасынын талабына жараша чечилет. Бирок биз бул нерселерге аң-сезимдүү түрдө мамиле жасап, аларга тыкыр көңүл буруп, аз сандагы элдердин өз баалуулуктарын кайтарып берүүгө милдеттүүбүз. Ошондой эле улуттук аң-сезимди өөрчүтүп, алар үчүн мектеп, бала бакча

жана театрларды куруп, теле берүүлөр менен радио уктурууларды уюштурууга тийишпиз. Бул нерселердин бардыгын мамлекеттик органдар аң-сезимдүү түрдө жүзөгө ашырышы керек.

А. Мамедов: — *Анда чыныгы социализм болмок!*

Ч.Айтматов: — Бул мааниден алып караганда, социализмдин артыкчылыгы жогору. Бирок бул артыкчылыктарды пайдаланыш керек. Алар өзүнөн-өзү эле ишке аша бербейт.

В.Кулуев — **Маегибиз тарыхый мурастарга байланыштуу болгондуктан, мен сизден бир нерсени сурагым келип турат. Сиз чыгармаларыңыз аркылуу түрк мифологиясына байма-бай кайрыласыз. Буларга кызыгып калуунуздуң сыры эмнеде?**

Ч.Айтматов: — Мифтер адамзаттын байыркы доорлордон бери келе жаткан маданий, баалуу мурасы. Бул жерде улутчулдукка байланышкан эч нерсе жок. Ар бир миф элдик түшүнүктөрдүн кудурет-күчүн өзү аркылуу чагылдырат жана ар дайым ага кайрылган сайын заманбап адамга таандык руханий катмарлардын тамырына кайрылгандай болобуз. Маңкурттун эстеп көрүңүз. Азыр бул образ өздүк нарк-насилин жоготкон миндеген адамдарга карата айтылып калбады.

А.Мамедов: — *“Кыямат” романындагы бир окуяны эсиңизге салгым келип турат. Акбара Бостондун жаш баласын тиштей качкан кезде, Бостондун айласы кетип, Акбараны мылтык менен атканда Акбара да, бала да өлөт эмеспи. Менимче, ок аларга тийбегенде Акбара баланы алтарып асырап алмак. Байыркы түрктөрдүн келип чыгышына байланышкан мифтеги карышкыр жөнү өңдүү. Башкача айтканда, Акбара баланы тарбиялап-өстүрүп, түрктөрдүн жаңы мууну пайда болгондугун жар салмак жана түрк дүйнөсүнүн жаңы этабы баишталмак.*

Ч.Айтматов: — Бирок эң өкүнүчтүүсү турмуштук тажрыйба көрсөткөндөй, жаныбарлар ээрчитип кеткен балдардын көбү сүйлөө жөндөмдүүлүгүн жоготушат жана кемакыл болуп чоңоюшат. Индия жана Латын Америка өлкөлөрүндө пайда болгон аналогиялык факторлор көрсөткөндөй, карышкырдын ийининде чоңойгон

балдар адамдык сапаттардын бардыгынан кол жуушат.

А.Мамедов: — Романдын диалектикасы менен адабий чыгарманын стихиясынан чыккан сөз нугу Эне-карышкыр уламышынын стихиясын көздөй багыт алды окшойт.

Ч.Айтматов: — Албетте, карышкырлар жөнүндөгү түрк мифтеринин кездешүүсү тегин жерден эмес. Алыскы-жакынкы убактарда мындай окуялар тез-тез болуп турган. А кездерде ушундай балдарды табышкан. Бирок адамдар бул окуяларга мифологиялык мазмундарды киргизишип, аларды өздөрүнүн чыгыш теги менен байланыштырышкан. Романдын курамындагы уламыш ушундай максатта пайдаланылган.

В.Кулуев — Сиздин чыгармаларыңыздагы жаныбарлардын образы адамдардын образына караганда көбүрөөк таасир калтырат жана көпкө чейин эстен кетпейт. Мунун сыры эмнеде?

Ч.Айтматов: — Бул балким менин чабалдыгыма байланыштуур. Себеби тарых жараткан эң кудуреттүү жана күчтүү жандык бул адамзат. Чыгармачыл адам күчтүү болсо, ал өзү сүрөттөгөн инсандын жан-дүйнөсүн толук ачып берет. Менин чыгармаларымдагы жаныбарлардын образдарынын таасирдүү экендиги буга байланыштуу. Башкача айтканда, биздин эл миф, уламыш жана жомоктордогу жаныбарларга абдан чоң маани бергендиктен менин чыгармаларымдагы жаныбарлардын образы аларга көбүрөөк таасир калтырат.

А.Мамедов: — Бул жерде адамдардын образына караганда жаныбарлардын образы көбүрөөк таасирдүү экендиги жөнүндө сөз болуп жаткан жери жок. Тескерисинче адамдарга таандык кулк-мүнөздөрдүн жаныбарлар аркылуу чогорку чеберчилик менен иштелгендиги айтылууда.

В.Кулуев — Азербайжанда сиздин кадыр-баркыңыз абдан жогору. Жакын досторуңуз да аз эмес. Аларга айтар сөзүңүз.

Ч.Айтматов: — Мен Азербайжанга бекем жип менен байлангам. Азербайжан адабиятынын ышкыбозумун. Жазуучулар арасында бир топ тааныштарым, досторум бар. Конкреттүү ысымда-

рын атагым келбейт. Себеби тажрыйба көрсөткөндөй, биринин атын атап, экинчисин унутуп калсам, айрымдары таарынышы мүмкүн. Азербайжан элине жана анын чыгармачыл балдарына салам жолдойм.

Коштошуу. *Толук эки саатка созулду. Аны башка жумуштар күтүп турат. Биз болсо жолго чыгуу үчүн кам көрүп жаттык. Бет маңдайда Баку, арт жакта бир тууган Фрунзе. Эки шаардын жашоочуларынын эсинде болсо белгилүү ысым —*

Чыңгыз Айтматов. 1988

Миршахин Агаев

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ МЕНЕН АРУУ МАЕК

Миршахин: *Чыңгыз ага, бала чагыңызды кандайча эске саласыз?*

Ч.Айтматов: Карасаңыз, жылдардын өтүп жатканын... Ал учурлар алыс калды. Ал кездеги жылдарымы “Мемуар” жанрындагы китепке айландыргам. Ал китеп “Балалыгым” деп аталат. Германияда немис тилинде жарык көргөн. Тилекке каршы, орус же кыргыз тилиндеги варианты жок. Окурмандардын көпчүлүгү аталган китеп менен таанышып чыгыптыр. Ойлоп көрсөм, эки тараптуу тарбия алуу бактысына туш болуптурмун. Өмүрүмдүн көпчүлүк бөлүгү бул жерде, Бишкекте өттү. Ал кезде шаар Фрунзе деп аталчу. Интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулгам. Ата-энем өз учурунун билимдүү, сабаттуу адамдары болушкан. Биздин үйгө чоң энем тез-тез келип турчу. Айымкан чоң апам менен жайлоого барчумун. Ошентип жайлата жайлоодо жүрчүмүн.

Миршахин: *Сиз эң оболу орус тили менен жайлоодо тааныштыңыз окшойт...*

Ч.Айтматов: Жок, мен биринчи жолу орус тили менен шаарда тааныштым.

Миршахин: *Айтайын дегеним, тууган-урук, айылдык жама-*

аттын арасынан биринчи жолу.

Ч.Айтматов: Менин орусча билгендигим аларга дайын болчу. Орус тили ал кезде биз үчүн активдүү тил эле. Шаарга келгендердин арасында, ал тургай чоң-чоң кыштактарда, ири райондордо орус тили активдүү болчу. Бирок ал кезде ары орус, ары эне тилинде бирдей сүйлөй билүү адамдар үчүн таң каларлык окуя болчу. Мен жаңы өсүп келаткан жаш муундун өкүлү болгондуктан эки тилде бирдей пикир алышчумун.

Миришахин: *Айтып коюшат эмести, бири өлбөсө, экинчиси тирилбейт деп. Анын сыңарындай ошол атактуу тай болбогондо*

...

Ч.Айтматов: Хе-хе, түшүндүм, сөз кайсы тай жөнүндө болуп атканын. Отузунчу жылдардын баш чени эле. Жер-жерлерде коллективтештирүү, колхоздоштуруу жумуштары жүрүп жаткан. Ал кезде айылдагылар жаңы пародадагы аттарды өстүрүү менен алектенишер эле. Башка жактан мыкты аттарды алып келишчү. Ул учурда мен булар жөнүндө билчү эмесмин, бирок сымбаттуу аттарды башка жылкыларга кошуп коё беришкенин көрүп жүрчүмүн. Мыктылыгы жана сымбаттуулугу аркылуу башка жактан тандалып келинген бул аттар биздин аймактын шарттарына, чөбү менен суусуна ыңгайланышкан эмес эле. Ошол себептүү улуу чөптөрдү тааныбай жеп алышчу. Бир күнү аттардын бири өлүп калды. Жергиликтүү жылкычылар менен малчылардын башы катып, шок болуп калышты. Анан калса, аттар мамлекеттики болчу. Өлгөн аттар расмий түрдө катталып, алар боюнча акт жазылышы керек эле. А кезде телефон-мелефон деген нерсе жок болчу. Коллектив райондун борборунан тийиштүү адамдардын келүүсүн күтүп жатты. Эсимде жакшы калыптыр, узун булгары өтүк кийген бир киши келди. Мал догдур экен. Алыстан келген неме менен орус тилдүүлөр гана сүйлөшө албаса, башка эч ким сүйлөшө алгыдай эмес. Ал аз келгенсип жергиликтүү элдин тилин да билбейт. Атка эмне болду деп сураса, эч ким жооп бере албайт. Мен ал учурда жайлоодо чоң энемдердикинде жүргөм. Өз ара акылдашып, мени алдырмай болушуптур. Котормочу катары. Котормочу болуп бер дешти. Мен каршы чыкпадым. Чоң энем тилги, жакшы адам эле, баргын

деди. Бардым. Экинчи жагынан коллективдин кызыкчылыгы. Ал мага орусча салам деди. Саламын алик алдым. Атка эмне болду деп сурады. Мен болсо мага эмне дешсе, анын баарын мал догдурга айтып жаттым: “Бул жерде уулу чөптөр бар, тигил ат ошону жеп алып, өлүп калыптыр.”

Миршахин: *Өзүңүз жакындан күбө болгон бул окуя сизге катуу таасир калтырган окшойт, мал догдурлук кесипти тандаганыңызга караганда?*

Ч.Айтматов: Жок, жок. Ага тиешеси жок. Болгону менин чыгармачылыгымын башталыш доору согуш мезгилине туш келди. Мен ошол учурда окуганмын. 42-жылдын аягы жана 43-жылдын баш чендеринде айылдык Кеңештин катчысы болуп иштедим. Ал ортодо эсепчилик кызматты да аткардым. Согуш учуру болгондуктан мектепте 2-3 жылдай окубай калдым. 1944-жылы мен жаңыдан 7-класска кабыл алындым. 8-класстан кийин олуттуу чечим кабыл алышым керек эле. 9-10-класста окуган менен, алдыда мен үчүн эч кандай перспектива жок болчу. Анан калса жакыр жашачубуз. Апамын төрт баласы бар эле. Абдан оор мезгилдер болчу. Мен ошентип Жамбулдагы техникумга кирдим, жок дегенде бир кесиптин ээси болормун деп. Жамбулда зоотехникалык техникумду ардак диплому менен аяктадым. Бул деген институтка кирүүгө жол ачылды деген кеп эле. Ырас, кирдим.

Миршахин: *“Саманчынын жолу” аттуу чыгармаңызда жазган элеңиз, Эне Мекендин, Мекен болсо Эненин аты деп.*

Ч.Айтматов: Болушу мүмкүн. Азыр эстей албай жатам.

Миршахин: *Жана да минтип жазгансыз: “Ата, сенин кай жерге көмүлгөнүңдү билбейм. Мына ушул эмгегимди сага арнаймын. Апа, сен бизди өстүрүп адам кылдың. Сенин узак өмүр сүрүүңдү тилеп, сага арнаймын”. Чындап эле атаныздын кайда көмүлгөнүн билбейсизби?*

Ч.Айтматов: Жок, азыр билем. 1991-жылы белгилүү болду. Бир чоң көрүстөн табылды. Бул жерге репреция учурунда курман болгон 137 кишинин сөөгү коюлган. Тоонун этегинде. Азыр бул жер “Ата-Бейит” көрүстөнү деп аталат. Бул аталышты мен су-

нуштаган болчумун. 1991-жылга чейин бул жерди жашыруун сактап келишкен. Бул жөнүндө эч ким билчү эмес.

Миршахин: *Ата-Бейит... Менин эсиме башка бир көрүстөн келүүдө, Эне-Бейит деген.*

Ч.Айтматов: Ал адабиятта, бул болсо чыныгы турмушта...

Миршахин: *Бул сиздин берген эң акыркы интервьюңуз эместир... Сиз менен болгон эң алгачкы маек эсиме түшүүдө. Эсиңиз-деби, ошол маектешүү учурунда айдоочу болгум келчү деген элеңиз...*

Ч.Айтматов: Бала чакта...

Миршахин: *Ошол маекти сизден бир топ кийин атактуу болгон акын Шүкрүбеов алып барган эле. Ошол аңгемелешүү учурунда суралган бир суроону кайрадан сизге узаткым келип турат: Бүгүн ким жана кандай болгуңуз келет?*

Ч.Айтматов: Ким болгум келет? Бүгүн ким болсом, дал ошондой болушум керек. Бүгүн маршал, космонавт болгум келет деп айталбайм да. Бардык нерсеге реалдуу караш керек. Мен өз калкымын, өз маданиятымын, өз заманымын кишисимин.

Миршахин: *Маселен, эмне үчүн президент президент болгуңуз келбейт? Атүгүл Аскар Акаев өзү да сиздин президент болушуңузду каалаган эле...*

Ч.Айтматов: Албетте, ушундай сунуштар болгон. Бирок менин өз пикирим, миссиям бар. Мен буга даяр эмесмин. Коомчулуктун бул жөнүндөгү калыптанган улуу ишенимин актай албай калышым мүмкүн.

Миршахин: *Кандай оюнчуктарыңыз бар эле деп сурашканда, сиз үйдө оюнчуктарым көп болчу, атам Москвадан бир чоң оюнчук машина алып келип берем деп убада берген эле деп жооп кайтаргансыз. Атаңыз чындап ошол убадасына туруп, сизге машина алып келди беле?*

Ч.Айтматов: Азыр эми аны эстеш кыйын. Айтор, оюнчуктарды алып келген.

Миршахин: *Ошол чоң машинаны кандай элестетчүсүз?*

Ч.Айтматов: Ошол кезде модага айланган ири машиналардын бирин элестетчүмүн. Мисалы азыр электрондук ж.б. типтеги машиналар чыкпадыбы. А кезде мындай нерселер адамдын оюна да келчү эмес.

Миршахин: *Мен “Ак кемедеги” кичинекей баланы эстедим. Ошол баланын ак кемеси сиз атакем алып келет деп күткөн машинага окшобойбу?*

Ч.Айтматов: Кайсыл бир жерине окшошу мүмкүн. Бирок ак кеме таптакыр башка маселе.

Миршахин: *“Ак кеме.” Эмне үчүн чыгарманын атын өзгөрттүңүз? Чыгарманын атын өзгөрткөнгө Твардовский сизди кантип ынандырды?*

Ч.Айтматов: Чыгарманын алгачкы аты “Жомоктон кийин” деп аталчу. Бул аталыш жөнөкөй жана комсоо эле. Анан Твардовский сөз кеме жөнүндө болуп жатпайбы деп ушул аталышты сунуштады. Мага да ушул аталыш жагып калды.

Миршахин: *Сиздин “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” деген чыгармаңызды окугандан бери мен деңизден коркуп калдым.*

Ч.Айтматов: Ооба, корко турган жайы бар.

Миршахин: *Сизде да ушундай коркуч барбы?*

Ч. Айтматов: Жок, айырмасы жок, чоң, заманбап же кичине кемеде, кайсы деңизде болбосун, мен коркпоймун. Муну адам акылы жараткандай сезем. Аяктарынын астында бекем жер болсун үчүн жараткан. Суу кыйынчылыктарынын, суу мейкиндиктеринин мизин кайтарганынан улам муну жараткан.

Миршахин: *Сиз Орган, Мылгун жана Эмрайинди жоготтуңуз. Бирок ошол кичинекей баланы өлүмгө кыйбадыңыз. Сиз муну туура таптыңыз беле? Чын эле ошол бала жашаш керек беле?*

Ч. Айтматов: Албетте, башкача да болушу мүмкүн эле. Жагдай башкача өнүгүшү мүмкүн эле. Бирок менин баамымча бир муун кетет, ордуна жаңысы келет. Бул жагынан ал чыгармадагы чоң жаштагылар баланын алардын арасында эң кичинеси экенин түшүнүшү керек эле. Бул жагынан караганда да анын аман калып,

жашоосун улантууга моралдык да, тарыхый да акысы бар.

Миршахин: Демек ал наристе сиздин ишеничиңизди актадыбы?

Ч. Айтматов: Кайсы мааниде?

Миршахин: Мисалы, башка чыгармаларыңызда ал кайра көзүңүзгө урундубу? Болбосо чоңоюп, бой жетти анан өлдүбү?

Ч. Айтматов: Шексиз, шарттуу түрдө кайрадан көрүштүк.

Миршахин: Кайда, кайсы чыгармаларыңызда? Ал баланы «Кылым карытар бир күндө» көрүптүрмүн. Сүйлөгөн бала түрүндө.

Ч. Айтматов: «Кылым карытар бир күндө» кайсы бала сүйлөйт эле?..

Миршахин: Жазуучу. Жазуучу сүйлөйт. Бала сыяктуу сүйлөйт.

Ч. Айтматов: Болушу мүмкүн. Балким «Эрте жаздагы турналарда» ал бала көрүнгөндүр. Окуган белеңиз?

Миршахин: Албетте. Чыңгыз агай, мен сизди глобалдуу аң-сезим менен ойлонгон жазуучу катары тааныймын. Дүйнөгө жогорудан, тим эле космостон карагансыйсыз. Кайсы бир убакта космонавт болууну каалаган эмессизби?

Ч. Айтматов: Сөздүн тике маанисинде жок, албетте. Бул тууралуу мындай ойлойм, космонавт өзгөчө категориядагы адам. Ал атайын даярдык көрөт, ал атайын билим жана жөндөмгө ээ. Бирок адам баласынын космоско чыгышынын заманабыздын балким эң зор окуясы болгонун назарга алсак, эч болбосо адамдын космостугу ишмердигине оюмда катышууну каалайм. Кара, мен «Кассандра тамгасында» буга аракет кылгам.

Миршахин: Чыңгыз агай, «Кассандра тамгасында» эмбриондор дүйнөгө келүүнү каалабайт жана сиз муну дүйнөдө зулум жана жамандыктын өкүм сүрүшү менен байланыштырасыз.

Ч. Айтматов: Билесиз, бул баарынан мурун жалаң фантастикалык усул. Биз дүйнөдө зулум көп экенин айталы. Адам өмүр бою эң кыйын кырдаалдардан өтүп акыйкатка жана жакшылыкка жол алат. Андан да чоң жана бийик акыйкаттарга жетүү үчүн. Биз

бул темада сүйлөшөлү, биз муну билели. Бирок мен дыккатымды бул процесстердин адам организмине генетикалык жактан жукканына бурам. Дүйнөдө катастрофалык кыймылдар баштан аяк толтура, дүйнөнүн гуманизми чоң бузулуштарга дуушар болот, ал жерде бул балээлер биздин көбөйүшүбүзгө таасир этиши мүмкүн. Тике мааниде бул адамдардын тарбиясында, балдар жана жаштардын калыптанган чөйрөдө өзүн абдан күчтүү бирузе* берет. Бул жагынан мен бул каалоомду уникалдуу, бир четинен философиялык формада жеткирүүнү каалагам. Бирок айтыш керек, окурмандар муну түрдүүчө түшүнөт. Бир окурман буга макул болот жана назарга алат, башкасына булар пессимисттик ойлордой көрүнөт. Биз да ушундай жаратылганбыз, дайыма пессимисттик ойлордун коштоосундабыз.

Миршахин: *Иксроддордун өндүрүлүшү 1985-жылда аяктанышына чын эле ынанасызбы?*

Ч. Айтматов: Айрым сырдуу аракеттер болгон. Иксроддор лабораторияларда өстүрүлгөн, илим менен далилденбеген, оңой менен көзгө урунбаган суюктуктар. Мунун чындыкка туура келбеши да мүмкүн экенин назарга алам. Бирок мен Америка жээктеринде, океандын түбүндө чоң атом-ядролук бомбасын жасоо планы бар экенин эшиткенимде абдан толкундандым. Бул жерде болушу ыктымалдуу болгон жарылуунун күчү алар менен вулкандын гана күчүнө тең. Бул чоң жарылуу океан сууларын 100-200 метр жогору көтөрүп толкундун күчү менен материктин үстүнө ыргыта алышы мүмкүн эле. Бул Американын баардык шаарларын, бүткүл цивилизациясын жууп кетмек. Чыгыш жээктеринен Батышка, Батыш жээктеринен Чыгышка чейин. Бул пландар чынында бар эле, мындай жарылуу даярдалып жаткан. Карама-каршылыктар ушунчалык элдешпес, карама-каршы жек көрүү жана конфронтация ушунчалык күчтүү эле, адамдардын бирге жашоосу баардык каршылык жана айырмаларга карабастан жанаша бар болуу керектиги адам коомун теңдештирилген, бүтүн жашоо муктаждыгы туурасында ойлондурбай жатты. Бир тараптуу, ашыкча эгоист, ашыкча саясий жана өз идеологиясынан башка ар нерсени тануу мындай жыйынтык менен коркутуп жаткан. Дагы жакшы,

бул чечилбес маселе болду. Бирок капыстан чечиле ала турган окуя беле? Ушундан улам мен романда адам табиятын өз кызыкчылыктары үчүн трансформация жана өзгөрүү руху темасында сүйлөшкүм келген. Конфронтациялар, Батыш-Чыгыш каршы турушу дүйнө талаштарына, дүйнө согуштарына алпарып таштайт, талкалоочу акыбеттерди убада кылат.

Миршахин: *Маңкурт иксроддун примитивдүү варианты болуп чыгат.*

Ч. Айтматов: Болжолдуу түрдө ошондой. Маңкурттун чоң, узун тарыхы бар. Бир нече жыл мурун биз миң жылдыгын белгилеген «Манас» эпосунда бул темага көңүл бурулган. Ошол убакта эле адам инсандыгын, анын эс-тутумун жана мээ ишмердигин бузууну каалашкан. Кыскасы, ошол убакта бийлик үчүн күрөш жүргүзгөн түрлүү хандар жана өкүмдарларды балчы дешчү экен, Манас аттуу өспүрүм бир бала убагы келет, чоңоёт, акылман, зор инсанга айланат. Албетте, бул ичкүйдү, жек жана каар ушунчалык чоңоёт, хандар кеңеш куруп айтышат, качанга чейин, кеч эмес, келгиле Манасты маңкуртка айландыралы. Албетте, адам мээсин, анын акыл ишмердигин бузуунун өзгөчө технологиясы бар эле. Манаска жакын болгон адамдардан бири бул кутумдан кабар алат жана ошентип баланы ушундай бир жерге алпарып табылбай тургандай жашырышат. Ага бир жардамчы беришет. Ушинтип Манасты коркунучтуу жазадан коргоо мүмкүн болот. Андан соң Манас өзүн чечкиндүү, эржүрөк инсан катары көрсөтүү мүмкүндүгүн табат. Өспүрүм болгонуна карабастан өзү бир согуш отрядын түзөт.

Миршахин: *Мен азрети Исаны да, «Кассандра тамгасынан» Филофейди да эстеп жатам. Алар бири-бирине абдан окшош сезилет. Бирок айырмасы Иса өлө албады. Филофей болсо ачык космоско учуу менен бул маселени чечти.*

Ч. Айтматов: Бул жерде жалпы жактар көп. Бул жагынан алардын орток максаты асыл жана кайырлуу иштерге кайрылуу. Бирок принципиалдуу айырмалар да бар, Филофей тообо жолу менен чындык жолун тапкысы келет. Ал периште эмес, ал да күнөөкөр пенде. Ушундан улам космоско чыгат жана Жер плане-

тасына кайтуудан баш тартат. Буга жараша Рим папасына, ал аркылуу бүткүл замандаштарына өз ойлору менен кайрылуу жасайт. Исанын болсо күнөөсү жок. Ошон үчүн баарынын ордуна ал азап тартат. Бул жолго келип жетүүдөн улам Филофей кыйын, карама-каршылыктуу, драматикалык жолдордон өтүп космоско чейин зыяндуу максаттар үчүн пайдаланыла ала турган иксроддорду өндүргөн лабораторияда иштейт. Иса болсо тескерисинче, элдин ичине кирип, алардын рухуна жарык салууну каалайт.

Миршахин: *Сиздин чыгармаларыңызда аял, балким дүйнөдө бар болгондор арасында ыйыктардын ыйыгыдыр. Алдыбызда маңкурт да аял аркылуу ачылат, ал өзү төрөгөн маңкурттун көздөрүн ача албайт. Маңкурт өз энесин өлтүрүүдөн да тартынбайт. Филофейдин көздөрүн болсо экспериментатор аял ачат. Ушинтип ал эми Филофейге айланат. Пикириңизди билүү кызыктуу болор эле, чын эле аял коом андан талап кылган ар нерсени кыла алабы? Эртең менен кайрадан пайгамбар туула ала тургандай ар нерсени кыла алабы?*

Ч. Айтматов: Дүйнө аял жана эркек башатынан жаратылган. Аял башаты болбостон жашоо, муундун, жыныстын улануусу мүмкүн эмес. Аял муундун улануусунун негизги элементи катары калат. Алардын айрым социалдык, коомдук, маданий жана башка сфераларда жашоого алып келген миссияга келсек, бул жерде көп түстүү ойлорду ортого салса болот. Мисалы окурмандын назарына аялдын табияттын белгиси, түбөлүктүн өкүлү экенин жеткиргим келет. Башка жагынан, аял жашоосунун трагедиялуу тараптары да бар. Согуштар, талаштар жана башка жаман амалдар натыйжасында аял көп нерседен куржалак калат.

Миршахин: *Массалык маалымат каражаттары. Кайрадан «Кассандра тамгасын» эстеп жатам. Сиз бул жерде журналист-телеалпаруучу образын жаратуудасыз. Баардык телеалпаруучулар жыйылып, бул жалганчы алпаруучу тибине трансформация болушу ыктымал.*

Ч. Айтматов: Ар түрлүү адам бар. Азыркы чындыкта биз

түрлүү типтерди көрүүдөбүз. Абдан таанымал, популяр телеалпа-руучулар бар. Бирок алар көп жагдайда телевидениенин өз эгоист, кошомааттуу жана саясий максаттары үчүн жаратылып, түрлүү жагдайларда чыгышат.

Миршахин: *Акыркы убактарда дин уятсыз нерсеге транс-формацияланууда. Дин дегенде адамдын эсине кабык кийген сая-сатчы же дипломат келет.*

Ч. Айтматов: Туура ой. Туура, диндер да саясат чөйрөсүнө айланган. Дин орой саясий күч менен күрөштө алсыз чыкты. Дин-ди сатып алуу болуп жатат. Баардык диндерди айтып жатам. Ал-гачкы тазалыгы, улуулугу жана гуманизминде калган бир да дин жок.

Миршахин: Сиз, Айтматов, Акаев жана Каримов бир со-гуштун алдын алдыңыз. Мен Өзбекстан менен Кыргызстандын арасында башталган согушту айтып жатам.

Ч. Айтматов: Бул коркунучтуу заман эле. Окуялар стихия деңгээлинде өнүккөндө кыйын болот. Бир адам менен таанышуу оңой. Бир чоң топ менен да тил табышса болот. Бирок массалар, коомдор кагылышканда мунун алдын алуу мүмкүн болбойт. Бу-зуку ойлорунун экстазынын кучагында карама-каршылыктуу жек көрүү толтура болгон массалар бири-бирине кол салууга ар учурда даяр эле. Кудайга шүгүр, алдын алып, эки тарапты тең тынчтан-дыра алдык. Канчалык кыйын болсо да, акырындык менен жой-дук. Ал убактан 11 жыл өтүп баратат, азыр да тынчтык. Айрым адамдарда бул рухий абал азыр да калганына карабастан.

Миршахин: *Азербайжан менен Армения арасында ортомчу-лук кылып тынчтык орнотууну сизге сунуш кылгандар болду беле?*

Ч. Айтматов: Жок, мындай сунуш болгон эмес. Болгондо да бул жоопкерликти мойнума алууга батына албас элем. Силерде да, аларда да жетиштүү санда буга кызыккан кишилер бар. Алар азап тартышы, ойлонушу, макулдашууга жана жарашууга жол алышы керек. Тилекке каршы, алар псевдопатриоттор. Патриотизм керектүү, бирок патриотизмди абдан кыска убакта агрессияга ай-ландырса болот. Биз акылуу, улуу тарыхтын тагдырын тандаган-

дары экенибизди далилдей баштаганда жүрөк түшүргөн нерселер башталат. Буга жараша мен да Азербайжанда болуп өткөн окуялар менен байланыштуу дарт жана проблемаларыңарды бөлүшөм. Бирок ошол эле убакта айтышым керек, силерде интеллектуал, кызыккан адамдар бар. Алар бул проблемалар менен алектениши керек.

Миршахин: *Азербайжан Президенти менен таанышсызбы?*

Ч. Айтматов: Албетте, көптөн бери таанышмын.

Миршахин: *Алакаларыңыз кандай?*

Ч. Айтматов: Күнүмдүк жеке алакаларыбыз жок, албетте. Ал чоң иштери менен алек. Анан да абдан иштерман адам. Акыркы жылдардын өзгөчө, кыйын шарттарында өлкөнү белгилүү деңгээлде ал сактап турат. Иштерман адам.

Миршахин: *Ар нерсеге этият менен жанашууга сизди эмне кыстайт? Азербайжанда сиздин бир чоң досуңуз да бар: Бахтияр Вэхэбаде. Сиз менен жолугуша албай турганын билгенде салам айтуумду суранды. Бирок ошол эле убакта сездим, ал сизге таарыныптыр.*

Ч. Айтматов: Балким, анын каттарына жооп жазууга чоло таба албаганымдандыр?

Миршахин: *Жок, жок! Сиз 1990-жылы 20-январда Бакуда анын жанында болбоптурсуз, ушуга таарыныптыр.*

Ч. Айтматов: Кайсы 20-январда?

Миршахин: *Биздин 20-январда. Баку январында, кандуу январында.*

Ч. Айтматов: Болушу мүмкүн, болушу мүмкүн. Ал убактан бери көп жылдар өтүптүр. Ал бир ички позицияда, мен болсо башка. Мен аны түшүнөм; коркунучтуу чыңалуу ж.б. Адам өз айланасында болгондорду көрөт, сезет. Анда узактагы адамдын абалын кыйын түшүнөт. Айтыш кыйын. Ошол убакта мен башка бир иш менен алек болгон болушум мүмкүн. Башым башка нерсеге, өз кайгыларым, өз проблемаларымдан чаташкан.

Миршахин: *Чыңгыз агай, сиз ошол азаттык үчүн, экс-азаттык үчүн дайыма күрөш жүргүзөсүзбү?*

Ч. Айтматов: Бир жагынан ооба. Албетте, акыры мен азыркы

убактын тажрыйбасына жараша каалаганымды айта алам. Азаттык, демократия ж.б. нерселер тарыхый жетишкендиктер. Экинчи жактан азаттыктан толугу менен пайдаланыш керек. Анын үстүнө ар мекендеш өз азаттык акысы менен бирге жоопкерлигин да түшүнүшү керек. Укуктарыбыздан биз дайыма пайдаланабыз. Атүгүл кээде ашыкча пайдаланабыз. Бирок көбү азаттык жана демократияны жаңылыш түшүнөт. Эмнени кааласам, ошону кылам. Бул башкаларга кандай көрүнө турганын да ойлонбойт. Бир сөз менен, бул анчалык жөнөкөй маселе эмес. Канчалык катуу угулбасын, сөздүн негизги маанисинде бул азаттык түшүнүгү жана демократиянын толук кандуу ташуучулары эмес экенибизди көрсөтүк. Бул чоң тема, узун маек. Жалпысынан айтканда, алп тарыхый сынак. Азаттык, демократия бир көктөнтүшмө үлүш сыяктуу бизди өзүнө ыраазыларга айландырбашы керек. Бул сынак, тарыхтын, эпоханын сынагы. Керектүү түрдө бул дөөлөттөрдү өздөштүрө алабызбы? Биз өндүрүүчү катары өнүгө алабызбы? Өзүнчө суроо. Бул маселенин бир маанилүү чечилишин көрө албай турам.

Миршахин: *Бирок, кескин түрдө сизде «Биримдик кайгысы» жок дешке да болбойт.*

Ч. Айтматов: Кайсы бир мааниде бар. Түшүнүп турам, негизги маселелерде кабатырлануу жок: менде да, башкаларда да. Анткени бул режим бир жактан баарын уюшкан түрдө өз айланасына жайгаштырчу, экинчи жагынан белгилүү шарттар менен улуттук рухту басып эзчү. Албетте, кабатырлануу жок. Мунун баары бар. Бирок кайсы бир мааниде кайгы да бар. Биз бири-бирибизге тыгыз байлануу элек, достук ичинде элек. Жеке байланыштар менен эмес. Биздин аракеттерибиз, маданиятыбыз тыгыз кесиптеш алакалары менен байлануу эле. Мага жакын сфераларды айтып жатам. Биздин пьесалар силерде, силердин пьесаларыңар бизде сахналаштырылчу. Фестивалдар, котормолор ачык мисалдар. Эми Борбордук Азиядан канча китеп азербайжан тилине которулуп жатат, билбейм. Болсо да, абдан аз. Мунун баарын жоготтук. Негизи, мен бул салттарды ойготуу тенденцияларын көрбөй жатам. Тескери тенденция бар. Биз баарыбыз рынок экономикасынын таасири астына түшкөнбүз. Мурун экономика өзү үчүн эле, маданият

болсо мунун баарынан жогоруда эле. Эми маданият рынок экономикасынын торуна, атүгүл конвейерине түшкөн. Эми ар нерсесени менен өлчөнөт, мындан бир киреше келеби-келбейби, маселе ушунда. Эгер мүмкүн болсо, жин-шайтанды да жазып жарыяласа болот.

Миршахин: *Акыркы убакта эмнегедир аз жазып жатасыз.*

Ч. Айтматов: Билесиңер, мен жасай ала тургандарымды жасай албаштан азап тартам. Убакыт тардыгы бар. «Кассандра тамгасынан» кийин мен жаңы роман, бир жаңы повесть баштадым. Башка нерселерди да жаза алмакмын. Ойлор бар. Билесиңерби, менин балээм эмне? Сюжеттер бар. Бирок буларды жазуудан улам столдун аркасына өтүп отуруу, туруктуу иштеш керек. Буга жараша, эң жакшы саптар, пикирлер иш процессин убагында жаралат. Стол аркасына өткөндө албетте, өз ички долбоорунду иштеп чыгарасың. Муну баштоо, бул тууралуу жазуу, муну бүтүрүү керек. Бирок бул иштин жүрүшүндө ичкериде ойлордун кайрадан ойгонушу башталат. Мындан улам мындай деп айтам, автор отуруп иштеши керек. Анан да бул узун процесс. Менде болсо тескери. Узак убакыт иштей албайм. Убакыт тапканда да аз болот. Бу да мага жетпейт. Ишим мага канааттандыруу эместей сезилет. Жана ар нерсеге кайрадан кирише баштайм. Кыскасы, мага муну көбү айтат. Кааласаң бул жерде, кааласаң тышта күтүшөт. Абдан таасирлендирчү окуя болуп өттү. Бир жолу мен Франкфурт-на Майнеден Кыргызстанга Алматы аркылуу учуп бара жаткам. Учакта мага бир жаш улан жанашты: казак. Жанымдагы бош жерде отурду. Убактыбыз бар эле. Бизди кызыктырган маселелерге байланыштуу маек курдук. Менде кызыккан жана иштерман адамдай таасир калтырды. 3 жылдан бери Америкада жашап жатканын билдим. Бизнесмен экен. Актөбөдө мунайзат-курулуш иштери менен алектенет экен. Мен силерге айткандарымды ага да айттым. Жазуу үчүн шарттар жана убакыт жок экенин айттым. Мен мына коомдук ишмердик менен алекмин. Эларалык функциялар бар, дипломатиялык кызмат ж.б. Капыстан ал мага мындай деди: «Мен сизге чын ыклас менен айтам, эгер бул долбоорум орундалса, ойлогондорум ишке

ашса, эч убакта ойлонбошунуз, эч нерсеге баш оорутпашыңыз жана жалгыз отуруп жазышыңыз үчүн баарын кылам. Сизге жалынам». Албетте, мен бул арзууга күлүү менен жооп бердим. Кудай сени өз арзууна жеткениндей кылсын, сенин ишмердигиң өнүксүн, сенин бул ойлоруң мага жетиштүү. Замандаштарым, жаш муун күтүп жатканын баамдадым. Айтыш керек, мага дооматтар бар. Бул мени шыктандырат, мага колдоо, ишеним жана жоопкерлик берет. Көрүп турасыңар, бийиктиктерде да мындай маектер болот. Менин окурмандарым бар. Алар күзөтүп турушат. Алар Европада көбүрөөк. Мындан улам европалыктардын позициясы бекемирээк. Алар китеп жарыялоого да, окууга да убакыт айыра билишет.

Миршахин: *Машинкада иштейсизби, же компьютерге өтүңүзбү?*

Ч. Айтматов: Бул темада сүйлөшүү күлкүлүү болоор. Бул темада мен албетте архаикалык адаммын. Компьютер столдун үстүндө турганына карабастан. Бирок мен анын атын да билбейм. Бир жакшы адис чакырам, мага компьютер үйрөтсүн жана мен аны менен жазайын деп ар жолу өзүмө сөз берем. Бирок компьютер көрүп турганыңардай турат жана аны менен иштебейм.

Миршахин: *Сиздин өз линияңыз бар: Айтматов линиясы. Бирок компьютерде иштегендердин баарынын линиясы бир конвейерден чыгат.*

Ч. Айтматов: Шифр стандарт, пикир гана стандарт болбосун.

Миршахин: *Сизге бир мааниде жанашууга болбойт; айрымдардын сөзүнө караганда Айтматов мурункудан жаман жазууда. Пикир бересиз, анда да жакшы эмес, жаман жазат дешет. Мисалы, башкаларды, дароо эле Владимир Кучковду айталы. Мисалы, анын жазышына караганда Ч. Айтматов «орус арзуусунун күзгүсүндөй». Мени абдан кызыктырат: кыргыз арзуусунун, түрк арзуусунун күзгүсүндөй деп жазышканда мен муну андан да табигый кабыл алмакмын.*

Ч. Айтматов: Менимче, бул жаман мамиле эмес. Ар ким мени өзүнө жараша кабыл алат. Орустар да, түрктөр да. Тарыхыбыз, эпохабыз бизди ушундай калыптандырган, негизгиси ушул.

Мына, азыр ушу саатта сиз менен орус тилинде маектешүүдөбүз. Ошол эле убакта биз өз улуттук маданиятыбыздын, улуттук тил-дерибиздин ташуучуларыбыз. Тарых бизге аны да, муну да жыйноону сунуш кылат. Бул биздин маданий, рухий дөөлөтүбүз. Буга соо баш менен жанашуу керек. Жалаң өздүкү болуу, жалаң тар улуттук жазуучу, кызматчы болуу бүгүн жетишсиз. Заман ошол заман эмес. Айрыкча глобалдашуу тенденциялары күчтүү болгон азыркы убакта. Мен өзүмдү эзилген, адаштырылган деп кымындай да эсептебейм. Бул мааниде башка бир тил, өзгөчө англис тилин билгенимде сонун болмок деп ойлойм. Биздин убагыбыз өтү. Биз өз маданиятыбыз менен жалгыз дүйнөнүн социалист бөлүгү чегинде алек элек. Эми биз кайрадан жалгыз адам маданиятына тандыкпыз. Мындан улам балким мен башка бирөө үчүн күзгүмүн.

Миршахин: *Кайсы музыканы тыңдоону сүйөсүз?*

Ч. Айтматов: Кара, бул мен үчүн абдан кызыктуу суроо. Мен музыкага канчалык байланганымды, ага кармалганымды ушул саатта түшүндүрүүдө алсыз болгонум үчүн. Музыка мен үчүн чоң иш. Албетте, ар күнү эстрадада ызы-чуу салган музыканы айтканым жок. Секирип түшүшөт, прожекторлор көзгө катуу урат. Албетте, эстрада да керек, айрыкча жаштар үчүн. Жөнөкөй энергия ички абал үчүн керек. Менин музыкам чоң музыка: классикалык музыка. Мен бул музыканы сүйөм, жөн эле сүйбөйм, кыргызча мындай дешет: музыка кудайдын кайгысы.

Миршахин: *Азербайжанча да ушундай айтылат: музыка Алланын кайгысы.*

Ч. Айтматов: Биз Аллах сөзүн аз колдонобуз, бул сөз келгин. Кудай болсо биздин сөз. Кеп мында эмес. Музыка мен үчүн ыйык энергия. Муну түшүндүрүү мүмкүн эмес. Музыканы угуп, аны ичинден өткөрөсүң. Бул ички абал. Бир убактан кийин баягы музыканы кайрадан угасың жана ошол ички абалга кайрадан кайткандай болосуң. Музыка кудайдын көрүнүү формаларынан бири деп ойлойм. Мындан улам кудай көзгө көрүнбөйт, сезилбейт. Баары анын көктө экенин талашканына карабастан. Музыка мени буга ынандырат. Адам оюнан жогоруда бир нерсе бар экенине ынанды-

рат. Музыканы адам жаратканына карабастан. Обончу, аткаруучу, акын. Мен чоң симфониялык музыканы сүйөм: Бахты, Вагнерди.

Миршахин: *Кайсы жазуучуну сүйөсүз?*

Ч. Айтматов: Бул суроого жооп берүү мен үчүн кыйын. Бүгүн бирөөнү сүйөм, эртеси башка бирөөнү.

Миршахин: *Мисалы, бүгүн кимди сүйүп жатасыз, эртеңки башкасы ким?*

Ч. Айтматов: Мен бүгүндү азыркы мейкиндиктей айтканым жок.

Миршахин: *Мен да эч азыркы учурду айтканым жок.*

Ч. Айтматов: Чоң суроо...

Миршахин: *Сиздин ага тез-тез кайткан стол үстү китебиңиз барбы?*

Ч. Айтматов: Азыр мен көркөм китептерди окубайм. Окугандарым негизинен тарыхый, философиялык чыгармалар. Көркөм адабиятты болсо абдан аз окуйм. Кызыктуу чыгарма таппай жатам.

Миршахин: *Адамдарда кайсы сапаттарды баалайсыз?*

Ч. Айтматов: Бул жөнөкөй нерсе. Баары сүйгөн сапаттарды: абийирдүүлүк, боорукерлик, кызыккан натура.

Миршахин: *Анда кайсы сапаттарды жактырбайсыз?*

Ч. Айтматов: Эч ким жактырбаган: көрө албастык, кошомат, кара ниеттүүлүк. Мен бул жерде кайсы бир парадокс айта албайм. Мисалы, мен эгоизмди жактырам дей албайм. Албетте, эгоизм баарында бул же тигил даражада бар. Бул тарап баарыбызга таандык. Бирок ар нерсенин бир ченеми болушу керек.

Миршахин: *Сиз өзүңүздү сүйөсүзбү?*

Ч. Айтматов: Шексиз.

Миршахин: *Абдан сүйөсүзбү?*

Ч. Айтматов: (күлө) Билбейм. Өзүмдү сүйбөсөм кантип жашай алам?

Миршахин: *Совет доорунда муну адамдын кемчилиги санашкан: адам өзүн сүйбөшү керек, өзүңдөн башка баарын сүйө аларсың.*

Ч. Айтматов: Коллектив жана инсан орток тил табышы ке-

рек.

Миршахин: *Күнөөлөрүңүз көптү?*

Ч. Айтматов: Күнөө бир жактан жөнөкөй жана түшүнүктүү, экинчи жактан абдан татаал түшүнүк. Ар бир адам өзү-өзүнө эсеп, баа бериши керек.

Миршахин: *Сиз Шекер айылында, жамааттын көзүнчө бир орус акиминин сөздөрүн кыргыз тилине которуп жаткан убагыңыздан маегибиз баишталган эле. Бул тай өлгөн убак эле. Түрк дүйнөсүндө аттардын жетиштүү экенин кайдан билесиз?*

Ч. Айтматов: Эгер буга салыштырмалуу дөөлөттөр менен жанашсак, анда бул өзүнчө маселе. Жок, эгер натуралык жактан сүйлөшсөк, башка маселе. Баарынан мурун түрк дүйнөсү бир кең түшүнүк. Түркиянын өзүнөн баштап Европадан, Чыгыштан Сибирге чейин зор аймак; көп сандуу калкы, белгилүү тарыхый шарттары менен. Өнүгүүнүн белгилүү баскычтарында элек. Бизди көп нерсе бириктирет. Эң байыркы замандардан терең жана орток тамырларыбыз бар. Бул мааниде ушундай, тил туугандыгы ж.б. нерселер бизди бириктирет. Түрк элдеринин көбү мусулман. Албетте, бу да жакындаштырган фактор. Совет доорунда биз ажыраганбыз. Жада калса тышка чыгуу татаал жана чектелүү эле. Азыркылар, шексиз, муну анчалык түшүнбөйт. Түркияда болуу болсо сейрек окуя эле. Мисалы, мен Түркияга араң 1975-жылда бара алдым. Менин уулум анда 8-класста окучу. Аны менен бирге Түркияга бардык. Бул биз үчүн Түркияны ачуу эле. Эми Түркия менен тыгыз алакаларыбыз бар. Эң түрлүү тармактарда бирге иштейбиз. Бизди курчаган Өзбекстан, Казакстан, Түркмөнстан менен да байланышыбыз интенсивдүү. Түрк дүйнөсү бар. Анын өз түшүнүгү, объективдүү контурлары бар. Келечекте көп нерсе ага көз каранды болот, пантүркизм идеясы жалпы адамзат идеялары менен канчалык үндөш болот, ага канчалык кубаттуу келет. Бу да жетишкендик: баарыбыз үчүн рухий-тарыхый жетишкендик.

Миршахин: *Болмоңүздө Азербайжан сүрөтчүсү Жавад Миржавадовдун сүрөттөрү асылып турат. Аны менен тааныштыгыңыз каерде болгон?*

Ч. Айтматов: Кайра куруу доорунда. Абдан жандуу кара-

ма-каршы алака шарттарында жашачубуз. Бир жолу Бакуга келдим, Миржавад менен тааныш болдук. Ал өзү бияктан Москвага телефон чалды, жолугушууну макулдаштык. Аны менен жолугуштук. Бул сүрөттөрдү да ал белек кылды. Экинчи жолкудагы чоң сүрөттү акчага алдым. Сүрөтчүгө көмөк болсун деп. Бир жактан ал да, өмүрлүк жары да бир адам сыяктуу мен үчүн абдан кызыктуу эле. Өмүрлүк жары андан кыйла жаш эле. Менин жолдошум көркөм сүрөттөрдү, музыканы, маданиятты сүйчү. Миржаваддын үйүнө жана устаканасына бардык. Кыйын шарттарда жашачу. Бардык доорлордун көркөм өнөр адамдарындай.

Миршахин: *Миржаваддын бир сүрөтүнө карап турам: ат үстүндөгү балага. Бул балабы же кызбы?*

Ч. Айтматов: Улан. Кыз эмес.

Миршахин: *Эч айтпайсың, бул да ат эмес.*

Ч. Айтматов: (жогорудан күлө).

Миршахин: *Ай, бул тай экен. Биз ал тайды таптык. Ал тайды сиз Шекер айылында калтырып келгенсиз.*

Ч. Айтматов: Ооба!

Февраль. 2000-жыл.

Бишкек шаары.

«20-ЯНВАРДА ИМПЕРИЯ ТАРЫХ КЕЧИРБЕЙ ТУРГАН КЫЛМЫШ КЫЛДЫ»

- Урматтуу Чыңгыз агай, 20-январь окуяларынын 18 жылы аяктоодо. Сиз бул окуялардын Азербайжан тарыхындагы ордун кандай көрөсүз жана сиз ошол кабарды алгач кандай кабыл алдыңыз, эшиткениңизде кайсы сезимдерди ичиңизден өткөрдүңүз, ушуну билгибиз келет эле?

- Ал доордо жалаң Азербайжан эмес, СССР аты астында бириктирилген көп республикада башаламандык бар эле. Азербайжан болсо бул процессте борборго жаңы багытталган, СССРден чыгуу этабында жандуураак эле, тим эле лидер даражасында эле.

Айрыкча 1988-жылдан башталган жана этап-этап уланган элдик кыймыл башка республикаларда да чагылып, Москванын көзүн титиретип жаткан. Буга жараша Москва Азербайжан элине каршы кандуу кадам таштады. Максат бир жактан Азербайжанды сындыруу, экинчи жактан башка республикаларды коркутуу эле. Биз Бакуда болуп өткөндөрдөн кабар алганда абдан кайгырдык. Бул сөз менен туюндурулушу абдан кыйын кайгы эле. Бирок Москва максатына жете албады. Кийинки окуялар көрсөттү, төгүлгөн кан Азербайжандын эркин, азаттык чечкиндигин сындыруу мындай турсун, кайра арттырган, күчтөндүргөн эле. Албетте, Азербайжандын көз карандысыздык тарыхы кан менен жазылды. Бирок бир сыналган акыйкат бар, күрөш менен, курмандыктар чалуу менен жетишилген таттуураак, узак өмүрлүү болот.

- 20-Январь окуялары менен 1986-жылы Казакстанда болуп өткөн кандуу окуялар арасында бир алака, бир байланыш барбы?

- Экөө тең совет империясынын элдерге, айрыкча бир тамырдан чыккан тууган түрк элдерине каршы уюштурган кандуу кылмыш окуясы. Казакстан да, Азербайжан да бул тарыхый сынактын алдында өздөрүн татыктуу көрсөттү. Эки окуя тең СССРдин таркашы жана бүгүнкү КМШ республикаларынын көз карандысыздыкка жетишинде маанилүү роль ойноду. Анткени эки окуяда тең империянын элдерге каршы зулумдугу, адилетсиздиги бар эле.

- Бул эки тарыхый окуянын, башкача айтканда 1986-жылдагы Казакстан жана 20-январь окуяларынын СССР масштабында, кең масштабда алганда, дүйнө тарыхында орду, абалы кандай?

- Убакыт өткөн сайын бул тарыхый окуялар ачыгыраак көрүнөт, тарыхый мааниси, элдердин азаттык үчүн алып барган күрөштөрү баардык толкундануусу менен ачыкка чыгат. СССР зулумдук үстүнө курулган империя эле жана элдин ар кайсы азаттык сезимин жана бул багытта ташталган кадамдарын кан менен муунтууга аракеттенчү. Совет империясы үчүн адамдарга, элдерге зулумдук кылуу жөнөкөй нерсе эле. Казакстанда жана Азербайжанда адамдардын канынын төгүлүшү, элге каршы зулумдуктун колдонулушу ошол эле саясаттын уландысы эле. 20-январда империя тарых кечирбей турган кылмыш кылды.

- Чыңгыз агай, Азербайжандын түрк дүйнөсүндөгү ордун кандай көрөсүз?

- Түрк дүйнөсүнүн бир бөлүгү болгон Азербайжан Кавказдын да эң маанилүү жана күчтүү өлкөсү. КМШ өлкөлөрү ичинде да Азербайжан өз өнүгүү жолу жана жетишкендиктери менен алдыңкы орунду ээлеген өлкө.

- Ар ким мойнуна алгандай эле, Кавказ абдан чаташкан, кыйын, чоң державалардын кызыкчылыктары тогошкон жер. Бирок мунун баарына карабастан, Азербайжан алдыңкы орунду ээлеп, туруктуу өнүгүүдө. Сиздин оюңузча мунун себеби эмнеде?

- Эч шексиз, баарынан мурун Гейдар Алиевдин тарыхый кызматтарын көрсөтүү керек. Ататүрктүн Түркияда ойногон ролун, кылган иштерин Г. Алиев Азербайжанда ишке ашыра алды. Ал Азербайжан үчүн чоң иштерди кылды, тарыхый долбоорлорду ишке ашырды. Айрыкча совет бийлигинин акыркы жылдарында ал Москвада СССРдин жогорку мамлекеттик кызмат ордунда турганда Азербайжан кызыкчылыктарын жана пайдасын абдан жогору тутчу жана анын өркүндөшү үчүн абдан чоң иштерди жасады. Азербайжан жетекчилигине келгенде болсо чоң тарыхый саясий тажрыйба жана жогорку акылдан улам Г. Алиев өлкөсүн ар түрлүү коркунучтардан коргоп, өнүгүш жолуна чыгара алды. Милдет башында туруп дүйнөдөн кайтты. Мындан улам жаңы, көз карандысыз Азербайжандын тарыхы Гейдар Алиев менен жазылды дей алабыз. Азыр болсо ошол эле кызматты Г. Алиев мектебинин жана саясий ишинин татыктуу улантуучусу, жаш, динамикалуу президент Илхам Алиев аркалады. Биз күн сайын медиа аркылуу Азербайжанда болуп өткөндөрдү көрүп, бул тууган өлкөнүн ийгиликтеринен кабар алып сүйүнөбүз. Илхам Алиев өз өлкөсүнүн да, аймактын да өнүгүш жолунда чоң иштерди кылып, ийгиликтүү алакаларды курууда. Бул алакалар жаш, көз карандысыз мамлекеттердин бекемдеши жана күчтөнүшү үчүн абдан маанилүү. Азыр Түркия менен Орто Азия жана Кавказ республикаларынын абдан сонун алакалары бар. Эларалык маанидеги мунайзат, газ түтүктөрү, темир жол линиялары бул өлкөлөрдүн маданий, экономикалык

интеграциясында теңдешсиз роль ойнойт. Мунун натыйжасында түрк республикаларынын жаркын келечеги, өлкөлөрүбүздүн жана элдерибиздин жакындашуусу мындан да тездетилет. Ынанам, бул долбоорлордун ишке ашырылышы менен дүйнө саясатында биздин кызыкчылыктарыбызга шайкеш жаңы саптар ачылат. Бул иштердин жасалышында Азербайжандын өзгөчө кызматы бар.

- *Чыңгыз агай, бүгүн түрк элдеринин Чыңгыз Айтматов, Олжас Сулайманов, Бахтияр Вахабзаде, Анар, Элчин сыяктуу таанылган символдору бар. Булардын ар бири дөөлөт, тарых жазган инсандар. Кандай ойлойсуз, бүгүн да мындай инсандар өсөбү?*

- Мен бул маселеде абдан оптимистмин, абдан үмүттүүмүн. Биздин өлкөлөрүбүздүн абдан акылдуу жана иштерман адамдары бар. Бул потенциал доордун шарттарына жараша өсөт. Азыркы убакта элдерибиздин таанылган маданият кызматкерлери арасында биримдикке, жакындашууга тенденциясы абдан күчтүү. Айрыкча Түркия республикасы көз карандысыздыкка жеткен жылдарыбыздан бери бизди, жазуучуларды бир жерге топтоду жана бүгүн да топтоону улантууда. Мисалы, Евразия платформасы бул аймактын таанылган жазуучуларын, ойчулдарын топтоодо жана дүйнөбүздүн эртени үчүн позитив пикирлер, туура сунуштарды ортого салууда. Бул чаралар, бул пикирлер жана ортого салынган сунуштар чынында абдан чоң тарыхый маани ташыйт. Баардык түрк республикаларында ишмердик жүргүзгөн атайын түрк лицейлеринде өскөн балдар келечегибиз үчүн абдан чоң капитал десек болот. Алардан көп нерселерди күтөбүз. Бул лицейлерде өскөн ошол жаштар өз өлкөсүнө да, тууган өлкөлөргө да чоң кызмат кыла алышат. Биз түрк элдери 70 жыл совет өкмөтүнүн таманы астында бириктик. Азыр болсо өз биримдигибизди куруудабыз, түрк дүйнөсүнүн байрагы астында биригүүдөбүз. Бул, албетте, чоң тарыхый ийгилик. Азербайжан да, кыргыз да, казак да, түркмөн да өз түрк күбөлүгүн түшүнүүдө, биздин бир тамырдан чыкканыбызды билүүдө. Бул чынында тарыхый жетишкендик жана жетишилген теңдешсиз жеңиш.

*Энес Жансевэр
«Заман» газетасы. 19-21-январь, 2008*

Ч. АЙТМАТОВ. ИЛХАМ АЛИЕВ - ГЛОБАЛДАШКАН ДҮЙНӨНҮН ЛИДЕР ЭТАЛОНУ БРЮССЕЛЬДЕН КАТ

«Урматтуу Хүсейинбала, орус жазуучусу Виктор Андрианов экөөңөр бирге жазган «Жизнь замечательных людей» сериясынан «Гейдар Алиев» китебин Брюссельде алдым. Түрк дүйнөсүнүн зор жана кудуреттүү уулу, сонун мамлекет кызматкери, баарыбыздын өмүр бою андан жашоо дарсын үйрөнө турган генийдин наамына көкөлөткөн баалуу адабий эстелик жүрөгүмдү сыймык сезими менен толтурду. Бул көркөм адабий жана руханий эстелик тууралуу абдан сонун инсандардын жүрөктөн чыккан сөздөрүн басма сөз саптарынан, интернет сайттардан окудум. Сиз, мурунку СССР аймагында жашаган баардык жазуучулар көрүп билген, бирок азыркыга чейин бизден эч ким ишке ашыра албаган сыймыктуу милдетти аткарыптырсыз. Бул миссиянын милдетин татыктуу аткарганыңыздан улам сага да, орус жазуучусу Виктор Андриановго да терең ыраазылыгымды билдирем. Экөөңөрдүн колуңарды кыскым, рахматымды айткым келет. Жакынкы күндөрдө Москвада жолугушуу үмүтү менен Чыңгыз Айтматов».

Март айында дүйнөгө таанылган жазуучу Чыңгыз Айтматов менен эки жолу жолугушуу, аны менен маек куру мүмкүндүгүнө ээ болдум. Эки жолугушуу тең Москвада, Кыргыз республикасынын РФ элчилигинде, Азербайжандын таанылган жазуучу-драматургу, депутат Хүсейинбала Мирэлемов аркылуу өттү.

Дүйнөгө таанылган жазуучу, дипломат, Эларалык Чыңгыз Айтматов фондунун президенти Чыңгыз Айтматов мурун «Гейдар Алиев» китебинин авторлору Хүсейинбала Мирэлемов менен Виктор Андриановго жазышкан көркөм чыгармадан улам чын жүрөктөн ыраазылыгын билдирди. Мен болсо кыябы келген кишидей андан суроолорума жооп берүүсүн сурандым:

- Чыңгыз Төрөкулович, эгер, эсиңизде болсо, мурунку жолугушуубузда Сизге жөнөткөн суроолорумдун айрымдарын жоопсуз калтыргансыз.

- Мунун себептери бар эле. Эң негизгиси «Гейдар Алиев» китеби тууралуу суроолор. Чыгарманы Брюссельде алгам жана окуп чыга албадым. Эми дыккат менен окудум. Жоопсуз калган суроолорунузду да ошол бөлүгүнөн башташым кокустук эмес. Биз дүйнөнүн өзүнчө жашы бар чоң, тамырлары күн чыгыштан күн батышка чейин топурактын терең катмарына кирген Түрк жыгачынын Анадолу, Азербайжан түрктөрү, казак, өзбек, кыргыз, түркмөн, каракалпак, уйгур, гагауз жана башка аталышта болгон далдары, бутактарыбыз. Тарыхтын миң жыл мурунку ошол жүзүнөн кабар берген «Манас», «Коркут Ата», «Көрүүлү» биздин бирге сыймыктанган руханий дөөлөттөрүбүз. Замандаш дүйнөбүздүн эки чоң символу Ататүрк жана Гейдар Алиев түрк энелери дүйнөгө алып келген генийлер, сыймык объекттерибиз.

СССР заманында Гейдар Алиевдин зээни, Гейдар Алиевдин баамчылдыгы, Гейдар Алиевдин узакты көрүшү мени таң калтырган. Ал бир жагында күндүз, бир жагында түн болгон, учсуз-кыйырсыз, чоң державанын башкарылышында артыкча ролу болгон тендешсиз жетекчидей таанылды. Экинчи жолу Азербайжандын башына келген маалда да кылган иштери масштабына караганда өлчөнгүс эле. Дүйнөнүн саясий аренасында алдыңкы катарда орун алган. Саясий эркине, эр жүрөктүүлүгүнө, талаштарды жайгаруу жөндөмүнө, тандоодо эч жаңылбаганына, түздүк жана моралдык тазалык символу болгонуна, эң негизгиси Кудай адамы болгонунан улам пайгамбарлык, ыйыктык чокусуна көтөрүлгөн. Айрыкча тубаса жөндөмгө ээ инсан, узак көргөн саясатчы, тендешсиз жетекчи тууралуу чыгарма жазуу, анын көрүнгөн жана көрүнбөгөн тараптарын, күрөштүү жашоосун, анын өзүн зээн нуру менен жарык кылуу ар жазуучуга насип болгон бакыт эмес. «Гейдар Алиев» китеби бүгүн саясий чөйрөлөрдүн, дипломаттардын, мамлекет жетекчилеринин, ошондой эле Гейдар Алиевге таазим эткендердин билим булагы. Мурунку СССР жетекчилеринен Примаковдун, Лукьяновдун жана башкалардын чыгарма тууралуу айткандары да буга ачык далил, улуулук, гениалдуулукту моюнга алгандык.

Чынында эле «Гейдар Алиев» китебин окуган ар ким гениалдуулук, пайгамбарлык, улуулук, акылмандык чокусуна алып

барган жолдун канчалык катаал, андуу-дөндүү, тоскоолдук толтура лабиринттерден өткөнүн, улуу жетекчинин ошол жолдо мүдүрүлбөстөн кескин түрдө кадам таштаганын үйрөнөт. Үйрөнгөн сайын бул феноменалдуу зээн ээси, генийдин алдында ыраазылык менен баш ийет. Анын Азербайжан элинин, ошондой эле бүткүл түрк дүйнөсүнүн кылымдар бою сыймыктана турган улуулук жана кудурет чокусу экенине ынанат. Ал чоку менин Кыргызстанымдан да, Анадолудан да, Татарстандан да, Москванын өзүнөн да дайыма жаркын жана улуу көрүнөт.

- Анда ал генийдин бизге аманат калтырган көз карандысыз Азербайжаны тууралуу эмне айтаар элеңиз?

- Мени Азербайжанга байлаган ушундай зымдар бар, аларды сындыруу, алсыз кылуу мүмкүн эмес. Эгер мындай пикирге келе тургандар болсо ал зымдар алсыздабайт, тескерисинче, жүз эсе, миң эсе бекемдейт. Ачыгын айтайын, улуу жетекчи түбөлүккө кеткенде кыйла тынчсыздандым. Бирок ордунда татыктуу мурасчысы калганы үчүн тынчтандым. Кыргыздар жана азербайжандардын баалуу «оттун тамыры үстүгө чыгат» деген сөзү бар жана абдан сыймыктандыруучу, бул сөз өз далилин тапты. 2003-жылдын күзүндө Азербайжан эли тандамын жасаганда Илхам Гейдар уулу Алиевди өзүнө президент шайлаганда мен буга өз элимдин ийгилиги сыяктуу кубандым жана Брюссельден урматтуу Илхам Алиевге мындай мазмунда телеграмма жибердим:

«Урматтуу Илхам Гейдар уулу!

Азербайжан президенти шайланышыңыздан улам замандаштарыңыздын көп сандагы куттуктары маалында менин аксакал куттугумду да кабыл алыңыз.

Бул мындан ары чындык. Дүйнө коомчулугу жалпы элдик шайлоонун жүрүшүн жана жыйынтыктарын абдан дыккаттуу байкап турду жана үмүттөрүбүз жана көздөгөндөрүбүз акталды, ишке ашты деш керек.

Мамлекет милдетинин атадан уулга өтүшү менен байланыштуу өзгөчө мурас фактысынын өзү элдин жалаң Сизге терең урмат көрсөткөнүнө далил. Тандалган адам элдин көзүнчө рухий

жактан, ачык түрдө жана ардак менен чоңойгондо, анын саясий рейтингин коомдук ишмердиктин жана жеке жашоонун байкалган процессинин жүрүшүндө калыптанганда ушундай гана болот.

Сиз улуттун мындай жогорку мамилесин акылуу тапкансыз. Шексиз, буга жараша Сиз замандаштарыңыз жана өлкөнүн алдында жоопкерликти да ошондой түшүнөсүз.

Атаңыз Гейдар Алиев жана Илхам Гейдар уулу, сизди урматтаган:

Чыңгыз Айтматов

Эларалык Чыңгыз Айтматов фондунун президенти».

Ошентип, бүгүн Илхам Гейдар уулу Алиев өз эли, өлкөсүнүн маңдайында үстүнө жүктөгөн абдан ардактуу, ардактуу болушундай эле оор вазыйпаны ийгиликтүү аткарып келет, атасы так белгилеген жана өзүнүн абдан прагматикалык ой, башкаруу жөндөмү, лидерлик таланты менен курган саясий курсту ийгиликтүү улантууда. Айтмакчы, мен Илхам Алиевдин абдан чоң потенциалдуу мүмкүндүктөрүн Европа Кеңешинде Азербайжан делегациясын башкарган, бул чоң уюмдун вице-президенти болгон доордун күбөсү болгом жана чын жүрөктөн сүйүнгөм.

Мырза Илхам Алиевдин жетекчилиги менен Азербайжандын кандай өнүккөнү, масштабына жараша тендешсиз эларалык долбоорлордун ийгиликтүү ишке ашырылганы, өлкө ичинде саясий туруктуулуктун жаратылганы, өлкөнүн Европага, Азияга, Ыраакы Чыгышка интеграцияланышы тууралуу деталдуу маалыматым бар. Мен абдан сүйгөн жана урматтаган Азербайжан элинин материалдык абалынын жакшырганын жана бул өнүгүштүн бийиктеген сызыкта уланганын билүүдөн кубанычтамын.

Дүйнө азербайжандарынын марттын ортолорунда Бакуда өткөрүлгөн курултайын дыккаттык менен көрдүм. Илхам Алиевдин кыска жана абдан мазмундуу программа сөзү мени сөздүн жакшы маанисинде таң калтырды.

Өз элинин биримдиги, өз өлкөсүнүн кудурети, күчү үчүн мындан артык эмне десе болот? «Азербайжан эли улуу эл. Баарыбыздын бир мекенибиз бар — Азербайжан. Туулуп-өскөн Мекени-

бизди чындайлы, байыталы, кудуреттүү мамлекетке айландырыш үчүн иштейли. Бул иште баарыңарга ийгилик каалайм».

Пикиримче, бул программа, бул чакырыш бүткүл түрк тилдүү элдер үчүн өрнөк болушу керек. Азербайжандын толугу менен жаңы өнүгүш этабындагы ийгиликтери алкоого татыктуу, сүйүндүрүүчү. Ошол эле сөздүн айрым бөлүктөрүн силер көргөн бул блокнотума көчүргөм: «...Баку-Тбилиси-Жейхун мунай түтүгү, Баку-Тбилиси-Эрзурум газ түтүгү бу жылы эксплуатацияга берилет. Биздин энергия ташуучуларыбыз дүйнө рыногуна, Европа рыногуна жеткирилет. Алгачкы этапта мындан да чоң экономикалык пайда алабыз. Бул бизге өлкөбүздү эң жогорку деңгээлде өнүктүрүүгө жана модернизациялоого мүмкүндүк берет. Экинчи жагынан, Азербайжандын чөлкөмдөгү, континенттеги, дүйнөдөгү позициялары бекемдей турганынан эч шек туулбайт. Анткени Азербайжан Европа жана дүйнөнүн керектөөчүлөрү үчүн абдан маанилүү өлкөгө айланууда. Бул биздин күчүбүздү, маанибизди арттырат, сөзүбүздүн салмагын арттырат жана улуттук кызыкчылыктарыбызга кызмат кылат. Бул жылы баштала турган ал зор долбоорлор ошол эле убакта региондо жүргөн процесстерге ошондой таасир этет. Анткени региондун өнүгүш тенденциялары эми абдан ачык».

- Эгер мүмкүн болсо, Армения-Азербайжан, Тоолуу Карабах талашына мамилеңизди билдирсеңиз. Так кабарыбыз бар, Армениянын өлкөбүзгө кол салуусу натыйжасында Азербайжан территориясынын 20 пайызы оккупация астында, миңге жакын шаар, район жана айылыбыз талкаланып, жер менен жексен кылынган. Бир миллиондон көп азербайжан өзү туулуп-өскөн журт-уяларынан жанапайы түрдө куулган. Өлгөндөр, туткун жана барымта миңдеп саналат.

- Билесиз, мен Кыргыз Республикасынын Брюссельде элчисинин. Менин өлкөм бул талаштын тынчтык жолу менен чечилишинин тараптары. Бирок ушуну айтууга өзүмдү милдеттүү деймин, күндүн, Кудайдын бар экенине кандай ынансам, эгер маркум Гейдар Алиев убагында Азербайжанга келгенде бул трагедиялар, кыр-

сыктар, өлүмдөр, жоготуулар болмок эмес деп айтам. Тагыраагы, эч ким батынып, бул ишке кол коймок эмес.

Туулуп-өскөн журт-уяларын жоготкон качкын жана көчкүндөргө келсек, бул дүйнөнү, жалпысынан адамзаттын тынчын алган маселе. Ынанам, оккупацияга, душмандыкка, качкындык-көчкүндүк сыяктуу адамзат трагедияларын токтото турган жалгыз каражат тынчтык. Талаш карама-каршы тараптардын эч бирине жакшы нерсе убада кылбайт. Пикиримче, дүйнөнүн Кавказ аттуу жаннатын төгүлгөн бейкүнөө кандан жууш маалы. Эларалык уюмдар бул сферадагы аракеттерин абдан арттырышы, адилетсиздикти токтотушу керек.

Адам катары, саясатчы катары, эң зор, дүйнөдө аздыр-көптүр таанылган аксакал жазуучу катары талаш натыйжасында качкын жана көчкүнгө айланган, кедейлик, санаа ичинде жашаган адамдардын тездик менен өз туулуп-өскөн журт-уяларына кайта турган күндү көптөн бери күтөм жана бул кайгылар көпкө созулбай турганына ынанам. Президентинер Илхам Алиев бул оор проблеманы чече алат. Анткени ал глобалдашкан дүйнөнүн лидер эталону.

- Дүйнө адабиятынын Сиздей аксакал, узак көргөн корифейлери топтолуп, дүйнөбүздө поляризациялардын, цивилизациялардын жана диндердин кагылышуусунун алдын алуу менен башка глобалдуу проблемалардын чечилишине катыша ала турганын кантип билесиз?

- Кызыктуу собол. Атактуу жазуучулардын кайсы биринин чыгармасында кагылышууга, согушка, диний ажырымга, сионизмге жана адамзатка балакет алып келе турган башка маселелерге чакырыш болушуна ынана албайм. Цивилизация, өнүгүш, өсүш, берекет, достук жана туугандык маданияттардын, ахлакий дөөлөттөрдүн корголушу, жакындашуусу дегенди билдирет. Тилекке каршы, цивилизацияны жалаң АКШда, Европа Биримдигине таандык өлкөлөрдө издегендер жана муну ар ыкма менен далилдөөгө аракеттенгендер жаңылыш пикирде жана мындайлар адамзаттын миң жылдардан берки жетишкендиктерине көлөкө

түшүрүүдө. Жок дегенде байыркы, улуу Чыгыштан алган дөөлөттөрдү баалай алышпайт. Бул болсо жаңылыш. Азия, Африка элдерин сыйлабастык.

Диний каршылыктар болсо көп киши көрө албаган сфералар, күчтүү чалгын уюмдары тарабынан уюштурулат. Дүйнөнүн айрым региондорунда мечиттерди, синагогаларды жардыргандар, ыйык пайгамбарыбыздын карикатураларын жарыялагандар террорчулар. Мында шек жок, алар диндерди, секталарды карама-каршы тургузуу менен абдан күчтүү сфералардын заказдарын аткарышат.

Террор цивилдүү дүйнөбүздү жаралаган балээ, аны зыянсыздаштыруу үчүн адабияттардын, диндердин, мамлекеттердин, элдердин бирге күрөшүүсү керек. Билишимче, Азербайжан бул күрөштүн алдыңкы катарында.

«Россия жана ислам дини» темасында эларалык масштабда иш-чара өткөрүлдү жана анда сыйлуу дин кызматкерлеринин, таанылган окумуштуулардын пикирлери угулду. Эми биздин ар бир сөзүбүз, ар бир пикирибиз жана маегибиз биздин өзүбүздү дүйнө алкагында түшүнүүбүз жана айланага таасир көрсөтүүбүз дегендик. Заманбап доордо бул абдан керектүү. Биз дайыма гуманист салттарды коргоп сактоого аракеттенгенбиз, бул да ичибиздин, рухубуздун, каалоо жана максаттарыбыздын көрүнүшү.

- *Чыңгыз Төрөкулович, Азербайжан адабиятына мамилеңизди билгибиз келет.*

- Маркум Рэсул Рыза менен, анын уулу Анар менен, чыгармалары сүйүү менен окулуп таанылган Бэхтияр Вахабзаде, маркум Шахмар Экберзаде менен достук мамилелерим болгон жана айрымдары менен азыр да уланууда. Мунун баарынын натыйжасы деп чыгармаларымдын баарынын Азербайжан тилине которулганын айтса болот. Низами, Фузули, Сэмед Вургун, Рэсул Рыза жана мен атын атабаган классиктерди, замандаштарымды менин мекеним Кыргызстанда сүйүп окушат.

Кечээ жакында кабар алдым, жакын досум Хүсейинбала Мирэлемовдун Карабах талашы чыгарган трагедияларды баяндаган «Хэжалет» («Кыжалат») чыгармасы кыргыз тилине котору-

луп, кыска убакытта окурмандар тарабынан сүйүлүп, Кыргызстан Жазуучулар Союзу авторду «Кызыл Калем» менен сыйлаптыр.

- *Эларалык Айтматов фондунун президенттисиз. Мүмкүн болсо бул уюмдун ниет жана максаттары тууралуу бир ооз сөз айтсаңыз.*

- Бул уюм жалаң Айтматов менен — мени менен алек эмес. Биз бүткүл түрк тилдүү дүйнөнүн интеллектуалдуу элитасын керегинче көрсөтүүгө аракеттенебиз. Биз ким менен бетме-бет келебиз, күчүбүздү көрсөтүүгө аракеттенебиз ж.б. шарт эмес. Биз рухий да, маданий ааламыбызды да дүйнө аренасына чыгаралы. Бул усул менен дүйнө адабиятынын, жалпысынан дүйнө цивилизациясынын ажырабас, зор бөлүгү экенибизди далилдейли. Бул багытта Аврасия аттуу платформа да бар. Биз анын айланасында зор күч жаратууга бириккенбиз. Ынанам, бир нерсе чыгат.

- *Эң көп кайсы өлкөдө, кайсы шаарда тынчтанасыз?*

- Кыргыз жана азербайжан тилдеринде абдан чоң мааниси бар «журт», «очок» түшүнүктөрү бар. Менин очогум, журтум дүйнөнүн үч белгилүү багытында. Эч шексиз, туулуп-өскөн Кыргызстандын, туулуп бой жетип, эмнем бар болсо баарысы үчүн карыз болгон кыштагым ошол очоктордон, журттардан турат. Анан Москва жана Стамбул. Силерди ынандырайын, Азербайжанды, Бакуну да алардан ажыратуу кыйын. Бирок мен Москвага көп нерсе үчүн карызмын.

- *Анда Азербайжанга качан келүү пикириндесиз?*

- Азербайжандагы жазуучу досторум, өзгөчө ошол Хүсейинбала көп жолу чакырышкан. Убакыттын аздыгы мени алардын жанында кыжалат кылган. Аман болсок, ушул жай барам. Кана, Бакуда жолугушканча!

*Эли Махмуд
жазуучу-журналист*

«ТООЛОР КУЛАГАНДА»

Заманабыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун акыркы романы ушундай аталат. Прозаиктин мойнуна алышына караганда бул романда ал жашаган доорунун эң оорулуу жерлерин калемге алууга аракеттенген. Рухий дөөлөттөрдүн, ишенимдин, негизги адамдык сапаттардын талкаланышы, жоготулушу романдын негизги максатын түзөт. Жазуучу менен 80 жылдык мааракесинин алдында Бакуда курган маегибиздин негизги темаларынан бири глобалдашуу доорунда ахлакий дөөлөттөрдүн аз-аздан жоголуп, ордун толугу менен башка түшүнүктөргү өткөрүшү болду...

- Чыңгыз агай, келиңиз, балалыгыңыздан баштайлы. Билебиз, балалык доору жашооңузду кыйын мезгили болгон. Бул алгачкы чыгармаларыңызда эле сезилген...

- Мен бул тууралуу көп айткам. Муну менен мындай оор өткөн балалык чагымды апыртып, баарына баян кылуу пикиринен алыс болгом. Чыгармаларымды немис тилине которгон маркум немис досум менин жазуучу болушума эмне таасир эткенине көп кызыкчу. Бул тууралуу узун маектерибибиздин натыйжасында ал атүгүл бир китеп да түзгөн. Билесиз, баары чоң энемден башталат. Ал мени тез-тез жайлоого алпарчу. Ал жерде бийик Алп тоолорунун койнунда, кооз жайыттарда боз үй тигишчү. Биз да башка уруулардын адамдары менен таанышчубуз. Чоң энем мага такай жомок айтчу. Бул жомоктор ушунчалык кызыктуу эле, аларды сааттап, күндөп тындай алчумун. Көптөн кийин бул жомоктордун чоң энемдин жалаң көркөм фантазиясынын жемиши экенин түшүндүм. Чоң энемдин жомоктору абдан кызыктуу болушу менен бирге философиялык жана тарбиялык мүнөз ташычу. Ушинтип ал ага жомок ааламына жакындыкта тарбиялады. Балалыкта эшиткен жомокторум өмүр бою рухумда калды...

- Айтмакчы, өзү да жомок айтууну сүйчүбү?

- Ооба, ал жомок айтуудан өзгөчө ырахат алчу. Чынында, адам эсинде канча жомок сактай алат? Көп болсо 5-10, андан көп эмес. Чоң энем эсепсиз-сансыз жомок билчү. Тагыраагы, өзү ой-

лоп чыгарчу. Кээде анын жинине ушунчалык тийгенимде мындай дечү: «Сен кандай гана жинге тийген баласың. Ар жолу менден жаңы жомок күтөсүн. Мынчалык жомокту кайдан алып келейин? Эч болбосо, бир аз жатайын, уктайын, анан сага уйкумду айтып берейин». Бирок мен аны жаткырчу эмесмин. Байкуш чоң энем бир аз үргүлөгөн сыяктуу айтчумун: «Ии, чоң эне, жаттын, кана эми айт, уйкуда эмне көрдүн...» Атүгүл бир жолу башыбызга мындай күлкүмүштүү жагдайга туш болдук. Чоң энем «мага эс алдырбайсың, уктоого мүмкүндүк бербейсиң. Эмне кылайын, коңшуга барайын, андан уйкумду карызга алып келейин» деди. Анан коңшуга кетти. Мен да буга ошончолук ынандым, кымындай да шегим калбады. Азыр чоң энем уйкуну коңшудан карызга алып кайта турганына ишеничте элем. Бирок көрсө, чоң энем айтканын унуткан. Мен да чыдай албай коңшунукуна жүгүрдүм, эшикти ачканда чоң энем менен жайбаракат отуруп чай ичип жатканын көрдүм. Анда мен да кыйкырып мындай дедим, чоң эне канна сен мага уйкумду алып келем деп сөз берген элең го. Мен баятан бери күтүп жатам... Кара, ушундай чоң энем болгон... Көрсө, жазуучулугумдун негизин да мага гана калтырыптыр.

- *Демек чыгармаларыңыздын өзөгүндө жомоктор турабы?*

- Болушу мүмкүн. Анткени ар бир жомоктун өзүнө таандык сюжети, фабуласы, кульминация жана чечилиш чекиттери бар. Бул да классикалык романдын схемасына абдан окшойт. Эч шексиз, жомоктор мага абдан чоң таасир эткен.

- *Сиздин жазуучу болушуңузга башка эмне таасир эткен?*

- Согуш. Согуш башталганда мен 12 жашта элем. Бүт дүйнөнү титиреткен бул коркунучтуу окуя эсимде чоң из калтырды. 14 жашымда эле мен айыл кеңешинин катчысы болдум. Ал убакта айылда орус тилин жакшы билген адамдар абдан аз эле, шексиз, ошол себептүү мени бул ишке дайындашты. Айыл кеңешиндеги ишим мага көп нерсе үйрөттү, тажрыйбамды арттырды. Арыздарды, каттарды адресаттарына жеткизчүмүн жана айылдын бүткүл жакшы жана жаман иштерине катышчумун. Согуштан келген өлүм кабарлары кошокчулардын кошогу менен коштолчу жана

алгачкы калем тажрыйбам болгон «Жамийла» жана «Бетме-бет» да жалаң ушул таасирлеримден жаралган.

Алгач жаңы жаза баштаган доордо жазуучулук менен шугулдануу эч оңой эмес эле. Совет идеологиясы ар жерге ушундай жайылган, дароо СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болбогонумда мени аңдый башташмак. Ал убакта менин каармандарымдан эмнеге оң совет адамы жок, дезертир экендиги тууралуу талаштар чыга баштаган. Көбү бул темада каардуу чыгышкан.

- *Жалпысынан ал доордун конъюнктурасы, цензурасы абдан катаал эле...*

- Ооба, жалгыз А. Твардовскийдин чексиз дыккаты аркылуу менин чыгармам «Новый мир» журналында басылды. Твардовский мени чабуулдардан куткарды десе болот. Анын колдоосу болбогондо эмнелер болуп кетмек, эч элестете албайм. Албетте, азыр бизге бул кырдаал күлкүмүштүү көрүнүшү мүмкүн. Ал доордо болсо ар нерсе башка ча, абдан олуттуу эле. Кийин мен орус адабиятыны кыргыз тилине которо баштадым...

- *Дүйнө адабиятынан кайсы чыгармалар сизге эң көп таасир эткенин сурагым келет?*

- Согуштан кийинки адабият.

- *Совет авторлорубу?*

- Совет авторлору да, тышкы адабияттын эң таанылган инсандары да...

- *Сизче адабият, жазуу процесси эмнеден башталат? Идеялар кайдан жаралат?*

- Муну так аныктоо абдан кыйын. Ар бир жазуунун өзүнө таандык жаралуу жолу бар. Бир нерсе көрөсүн, бирдеме болсо байкайсың. Мисалы, менин «Тоолор кулаганда» романым глобалдашуу жана рынок экономикасынын өкүмдар позиция ээлеши менен байланыштуу жаратылды. Бул жерде менчик учактары бар жаңы муун өкүлдөрүн убагында менменсинген тоолуктар тосо турган болушат. Башкача айтканда, мен өзгөрбөс ишеним ээлери деп билген ошол кишилер капыстан өзгөрөт. Бул романда жалаң ушул темага кайрылууга аракеттендим.

- Же «Кассандра тамгасын» романыңыздын негизги максаты: адамдар келечекте аларды күтүшү мүмкүн болгон кырсыктарды дүйнөгө келе электе билип, туулудан өз ыктыяры менен баш тартышат. Бул романдын идеясы эмнеден жаралды?

- Азыр аны эстөө бир аз кыйын болор, бирок аракеттенин. Маселе кайра куруу доорунун соңунда мен дипломатиялык ишим менен Европага барганымда.

Ал жерде жашап жатып, мекенимде жана тышта болгон күнүмдүк жашоомду салыштыра баштадым, белгилүү параллелдерди сыздым. Дүйнөдө болуп өткөн окуяларды талдай баштадым. Ошондо мени бир маселе тынчсыздандыра баштады: эмне үчүн океандардын зор тургундары киттер кургакка атылып өзүн-өзү өлтүрөт? Мен муну өзүмө таандык формада баяндадым. Бул алптарга миң, миллион жылдар бою жашаган океанда жашоого эмне тоскоол болду? Балким кургакка атылуу менен алар бизге бирдеме дегиси, баяндагысы, дооматтарын билдиргиси келишеттир? Романдын максаты да ушундан жаралды...

- Сиз дүйнөлүк инсансыз. Акыркы убакта дүйнөдө болуп өткөн глобалдашуу, белгилүү катаклизмдер ж.у.с. фонунда эч шексиз, сиздин да жалты бүтүмүңүз бар. Башкача айтканда дүйнөдө болуп өткөн кагылышуулар сизче эмне менен бүтөт?

- Буга бир маанилүү жооп берүү кыйын. Жалпы рецепт берүү да ошондой. Менин байкашыма караганда Европа Кеңеши бир модель катары ийгиликтүү. Жарым кылымдан көп алар өз системаларында жашап жатат. Кылымдар бою Европа мамлекеттери бири-бири менен согуш азыркы европалыктар эми бул тууралуу ойлонбойт. Буга караганда Европа өлкөлөрүнүн өнүгүшү дүйнө үчүн бир өрнөк болушу керек. Анда дүйнө цивилизациясында адамдын өнүгүшү үчүн жаңы этап башталат. Бирок бул бары жакшы жашайт дегенди билдирбейт. Кайра эле ошол проблемалар болот жана тынбастан, чарчабастан иштешке тура келет...

- Бул мейкиндикте маданияттын ролу да чоң болоору шексиз.

- Албетте. Бул жерде эң маанилүү нерсе жаңы адамдын, жаңы ойдун түзүлүшү, жаңы караштардын, теориялардын пайда болу-

шу. Буга жараша адабият, көркөм өнөр, телевидение, кино, театр теңдешсиз чоң ролго ээ.

- Динчи? Мына бул контекстте диндин да чоң таасир күчүнө ээ болгонун тануу мүмкүн эмес...

- Сөзсүз, диндин да ролун танууга болбойт. Диний ишеним сонун нерсе. Мен да бүткүл диний ишенимдерге чоң урмат кылам. Бирок бул жерде бир нерсеге чоң дыккат буруш керек. Карагыла, ар бир дин өзүн бүткүл калган диндерден маанилүү деп ойлойт. Бул диний эгоизм деп аталат. Бул башка диний ишенимдер менен талаштарга, каршылыктарга жол ачат. Мунун баарын туура баалап, туура жолго чыксак, менимче дүйнө цивилизациясында жаңы этап башталган болот.

- Акыркы убактарда адабиятка тилекке каршы, кызыгуу азайуда...

- Демек, силерде да ушундайбы? Абдан өкүнүчтүү. Эмне дейин? Китеп культун арттыруу керек. Китеп окуу арзуусун күчөтүүгө муктаждык бар. Буга жараша балдарга кичинекейинен китепке айран-таңдыкта тарбиялаш керек. Адам китеп менен бирге-бир калууну үйрөнүшү зарыл.

- Эң көп эмнеге арызданасыз?

- Эң көп арызданган нерсем кол менен жазуум. Мен кол менен бир сапты жазганда айрым компьютерде иштегендер беш сап жазышат деп ойлойм. Бул мааниде мен өтмүштө калгам. Эмне кылайын? Убагында катчыларым бар эле. Жазууларымды жазма машинка менен көчүрүшчү, анан текшерип кайра көчүрүшчү. Машине айдаганды да жөндөй албайм...

- Балким жашоодо бир нерсе кылышты каалап, аны ала албагандырсыз?

- Билбейм. Мүмкүндүгүм болгондо жолдор менен алек болмокмун. Анткени жакшы жолдорубуз болушун абдан каалайм. Бирок, тилекке каршы, бул менин колумда эмес...

Гүнель Анаркызы
«Пенжере» журналы

Ч. АЙТМАТОВ МЕНЕН МАЕК

Мындан туура бир жыл мурун — 2008-жылдын февралында дүйнөгө таанылган жазуучу Ч. Айтматов Азербайжанда жүргөндө бир топ берүүлөрүнө караганда Азербайжан телевидениесинде өзгөчө орду бар Коомдук Телевидениеге чакырылды. Таланттуу журналист Йусиф Гүнайдындын улуу жазуучу менен «Хэмсохбет» берүүсүндө алып барган кызыктуу маекти силерге суналы.

***

- *Чыңгыз агай, сизге Коомдук Телевидение жана Радио Берүүлөрү Компаниясынын коллективинин атынан салам айтабыз. Сизге убакыт болгонүңүз үчүн Сизге ыраазыбыз.*

- Рахмат. Бул чакыруудан улам мен да силерге рахмат айтам.

- *Азербайжанда сизди жакшы таанышат. Бул жерге ар келишиңиз чоң кубанычка себеп болот. Бу жолку сапарыңыздын таасирлерин биз менен бөлүшүүңүздү суранабыз.*

- Таасирлерим абдан бай. Бир нече күндөн бери болушунча жыш маалымат жана интеллектуал атмосфера менен курчалып турам. Жолугушуу маалында өзүм үчүн бир топ жаңылык ачтым...

- *Бул жерде сиздин досторуңуз көп. Алардан Бэхтияр Вахабзадени, Анарды, Чингиз Абдуллаевди жана башкаларды эстесе болот. Эл акыны Б. вахабзаде менен достугуңуздун тарыхынан баян кылсаңыз кызыктуу болоор эле...*

- Тилекке каршы, бу жолу аны көрө албадым... Совет эпохасы бүткүл жетишсиз тараптары менен бирге адабият кызматкерлеринин тыгыз алакалары үчүн абдан ыңгайлуу доор эле. Москвада биз тез-тез жолугушуп, пикир алышып-беришчүбүз. Кийин Жазуучулар Союзунун айрым иш-чараларында тез-тез чогулчубуз. Бул процесс жаңы тааныштар, досторду күтүүгө мүмкүндүк жаратчу. Анардын атасы Рэсул Рыза менен, Бэхтияр Вахабзаденин өзү менен, Анар жана башкалары менен мына ошол убакта таанышып достоштук. Бэхтияр Вахабзаде дайым контактка ачык болгон сезимтал адам.

- Балким ага бир сөзүңүз бардыр?

- Бу жолу жолугуша албаганыма өкүнөм. Бирок аны менен келечекте сөзсүз көрүшүп маек кура турганыбызды үмүттөнөм.

- 1980-жылы сиздин «Кылым карытар бир күн» аттуу романыңыз жарыяланды. Бул романда Найман эне жана Маңкурт легендасы бар. Тез эле маңкурт сөзү ооздон оозго өттү. Бул сөздүн конкреттүү этимологиясы барбы?

- Бул сөз ойдон чыгарылма эмес. Ал өз тамырлары менен байыркы кыргыз улуттук эпосу «Манаска» байланыштуу. Мындан 10 жыл мурун бул эпостун 1000 жылдыгы салтанаттуу түрдө белгиленди. Бул салтанаттарга Гейдар Алиевдин өзү да катышты. Ошол доордун майда феодалдары Манас аттуу жаш уландын жаркын келечеги боло турганынан кабар алып, аны изоляциялоо, тагыраагы, маңкуртка айлантууну каалагандары бул дастандан маалым. Бул тууралуу миллионго чейин саптан турган дастандын 3842-сабында маалымат берилет. Манас балалыгында эле маңкуртка айландырылуу коркунучу менен жолугушкан. Маңкурт эч нерсе талап кылбайт, эч убакта баш көтөрбөйт. Ал жоош кул. Бир ак ниеттүү чабан бул кара ниеттен кабар алып, Манасты куткарат, аны тоолордун койнунда жашырат. Ушундайча маңкурт сөзү «Манастан» келет. Кийин бул сөз кеңири жайылды. Эч эсимден чыкпайт; Молдовада, Кишиневде өткөрүлгөн бир демонстрацияны карап тургам. Демонстранттардын чоң плакаты бар эле. Анын бетинде «Биз маңкурт эмеспиз!» сөздөрү жазылуу эле.

- Маңкурттук заманбап доор үчүн мүнөздүүбү?

- Белгилүү бир мааниде мүнөздүү. Ал белгилүү доорлордо, белгилүү шарттарда белгилүү формада көрүнүшү мүмкүн. Адамдын өз акыл-эсин жоготушунда эмес кеп...

- «Ак кеме» повестиндеги Бугу Эне, «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повестиндеги Балык аял, «Кыямат» романында Ташчайнар аттуу карышкыр образдарынын улуттук фольклор менен бир алакасы барбы?

- Бул аллегориялык мифологиялык образдар өз негизин фольклордон алып жүрөт. Бирок автор катары албетте, менин өзүмдөн

келген айрым жерлер да бар. Бул менин жаратуучулук усулум. Менин баяндоо усулумдун мифологиялык тамырлары бар.

- *Сиздин чыгармачылыгыңызда реалдуу жаныбар образдары да бар: Гүлсарат, Каранар жана башкалар...*

- Бул шарттуу образдардын катарына менин «Тоолор кулаганда» романимдагы Ак илбирс образын да кошсоңор болот. Айтканымдай эле, менин чыгармачылык ыкмам, менин баяндоо ыкмамдын өзгөчөлүгү. Романдын экинчи аты «Түбөлүк келин кыз». Түбөлүк келин болсо мифологиялык образ. Бул ат менин чыгармачылыгыма мүнөздүү. Менин чыгармачылыгым мифология менен тыгыз байланыштуу.

- *Жаныбар образдары аркылуу сиздин чыгармаларыңызда конкреттүү адамдын тагдыры чоң ийгилик менен сунулат...*

- Бу менин жеке ыкмам. Башка авторлор адам тагдырын башка каражаттар менен сунушат, мен болсо бул усулга басым жасайм.

- *Сиздин автор катары бул жаныбарларды абдан сүйгөнүңүз сезилет. Аларга шексиз чын жашоодо да байкоо жүргүзгөнүзбү?*

- Ооба, мунун баары менин балалык жылдарымдын таасирлери. Ал доордо азыркы транспорт каражаттары жок эле. Мындан улам минилүүчү жаныбарлардан пайдаланылчу. Төөнү жерге отургузуу, анан аны жүктөө, анан бутка тургузуп, жолго салуу эч оңой маселе эмес.

- *Бул да бир өнөр.*

- Ооба, бу да бир өнөр.

- *1988-жылы Кыргызстанда сиздин 60 жылдык мааракеңизге арналган «Айтматов жана театр» аттуу эларалык фестиваль уюштурулган. Мага да бу фестивалга катышуу насип болгон. Фестиваль күндөрү биз сиздин чыгармаларыңыздын негизинде даярдалган бир топ пьеса көрдүк. Менимче, алардын арасында эң көп эсте калганы Якут мамлекеттик драма театрынын пьесасы эле.*

- Толугу менен туура. Элестеткиле, бул пьеса 25 жылдан бери бул театрдын репертуарынан түшпөй жатат. Театр бул пьеса менен бүт дүйнөнү кыдырган жана жана чоң кызыгуу тапкан десе болот. Бу жылы пьесанын мааракеси белгиленди. Мен да чакырылгам.

Тилекке каршы, бара албадым. «Кассандра тамгасы» романымдын негизинде жаратылган пьесанын да ийгиликтүү сахна тагдыры бар. Спесивсевирдин* жетекчилиги менен Москвада Жаштар театрында сахналаштырылган бул чыгарманын кечээ жакында 117-коюлушу болду.

- Сиздин көп кырдуу чыгармачылыгыңызга кино кызматкерлери да арзуу менен кайрылышкан. Сиздин прозаңыз татаал, көп пландуу проза. Анын ийгиликтүү экран вариантын табуу оңой маселе эмес. Муну менен бирге белгилүү жылдарда бир топ чыгармаңыздын негизинде кызыктуу фильмдер тартылган: «Ак кеме», «Биринчи мугалим» ж.б. Чыгармаларыңыздын экран тагдырына ыраазысызбы?

- Ооба, жалпысынан ыраазымын. Бул оң нерсе. Эгер бу чыгармалар убагында экрандаштырылбаганда азыр атактуу болгон бул образдар жөн эле китеп саптарында жатып калмак.

- Сиз убагында чоң кыргыз айылы мага илхам берген жазуучулук булагым деп жазгансыз. Заманбап доордо кыргыз айылы өз маанисин жогото элекпи?

- Менин жаңы романим мына ушул темада.

- Балалык жылдарын өткөргөн Шекер аттуу айылга, туулуп-өскөн айылыңызга баш багасызбы?

- Убагында ал жерге тез-тез барып келчүмүн, ал айылга бара албаганымга 3-4 жыл болсо керек.

- Сиздин чыгармачылыгыңызды изилдөөчүлөрдөн бири профессор Качев сизди айкелчи Родендин «Ойчул» чыгармасынын карманы сыяктуу аттан түшүп, ойго чөмүлгөн байыркы түрк согушчанына окшотот. (Ч. Айтматов күлөт). Кызык, 80 жаштагы ойчулдун тийшле элек, жазыла элек кайсы пикирлери бар?

- Айта турган, жаза турган көп нерсе бар. Пикиримден өткөндөрдүн баарын калемге алуу чынында эч мүмкүн эмес. Мааракенин алдында белгилүү жалпылоолорду кылуу пикириндемин. Бир эпоха кетти, бир эпоха келди. Эмне таптык, эмне жоготтук? Мунун баары тууралуу жазсам деген оюм бар.

- Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтыгынын келечегин кандай көрөсүз?

- Бу алгачкы учурда маданий кызматташтык болушу керек. Анткени экономикалык тармакта ар кимдин өз кызыкчылыгы болот. Түрк тилдүү элдердин цивилизациясынын корголушу жана өнүгүшү маданий кызматташтыктан өтүшү керек. Бул тармакта бири-бирибизге жардам кылышыбыз зарыл.

- Азербайжан абдан сезимтал геосаясий аймакта — батыш менен чыгыштын жолугуша турган жеринде жайгашат. Азербайжандын душмандарынын баардык аракеттерине карабастан республикабыз кыска мөөнөттө региондун лидерине айланды. Азербайжан элине каалоолоруңуз?

- Бул кырдаалдан радикалдуу усулдар менен эмес, тынчтык жолу менен чыгыш жолун издегиле. Силер чынында эле улуу жетишкендиктерге жеткенсизер. Бүгүн баары Азербайжанга чоң ич күүдүлүк менен, тандануу менен карап турат. Азыр Азербайжан өз ренессанс доорун башынан өткөрүүдө. Бул жол менен баргыла, өсүшүнөрдү уланткыла.

- Кызыктуу маек үчүн рахмат айтам. Акырында сизге бир кичинекей белек тапшыргым келет. Бул сүрөтчү Исмаил Мэммедов даярдаган Азербайжандын тарыхый-маданий эстеликтеринин картасы. Кана, алыңыз (белекти тапшырат). Дагы бир нерсе, жеке китепканамдан алып келген, мындан 20 жыл мурун Москвадан алган «Гүлсарат» китебиме автограф коюуңузду Сизден суранам.

(Ч. Айтматов автограф жазат)

- Чыңгыз агай, ушул жылдын декабрында сиз 80 жашка чыгасыз, бул себептүү сизди чын жүрөктөн куттуктап, сизге бекемден соолук тилейбиз. Аман болуңуз.

- Силер аман болгула. Абдан ыраазы болдум.

«Өтмүшүн унуткан адам жашоодо өз ордун кайрадан тактоо муктаждыгы менен жолугушмакчы. Өз элинин тарыхый тажрыйбасынан кабарсыз болгон адам тарыхтын өнүгүш перспективасынан чете калат». Чыңгыз Айтматов убагында ушундай жазчу. Өз элинин тарыхый өтмүшүн, анын адат жана салттарын жакшы билген, чыгармачылыгы менен өзү таандык болгон элдин мада-

ний-руханий мурасын жалпы адамзат цивилизациясына бириктирүүнү ишке ашыра алган жазуучу бактылуу экени да четке кагылбас акыйкат. Чыңгыз Айтматов гана мындай калем ээлеринен.

*Йусиф Гүнайдын
Февраль. 2008.*

Ч. АЙТМАТОВ. МАҢКУРТ УЛАМЫШЫ ЖАНА МАҢКУРТТУК

Айтматовдун сыйлык тапшыруу салтанаттарындагы кебинен «СССРде атеизм мамлекет саясаты катары практикаланды. Бирок дин сыяктуу түздөн-түз адам жүрөгүнө таянган институту элүү-алтымыш жылда толугу менен жок кылуу мүмкүн болушу ыктымалбы?»

ЭКИ ЧОҢ ГЕНИЙ

«Кылымдар бою өз алдынча өмүр сүргөн, кээде жер жүзүндө таң калтыруучу империяларды негиздеп, анын аркасында фантазиясы кыйын аралыктарга кулач керген, чыгышта Индия, батышта Грециянын байыркы маданияттары менен ортоктошуп, перс жана арап маданияттарын бирге багыттап, түндүктө жаткан Россия менен көпкө созулган мамлекеттик алакалар курган, кээде туткундукка кабылып, кээде баш көтөргөн, көбүнчө башкарган түрк элдеринин тарыхтын эң кыйын мезгилдерин башынан өткөрдү.

Тилекке каршы, бул тарыхый жараянда түрк элдери өз ара байланыштарды замандын муктаждыктарына жараша бирге коргой албады жана тарыхтын акышынын аларды күндөн күнгө бири-биринен алыстатышы, түрк элдеринин муундар бою жүрөгүн сыздаткан факт болду. Кээде кабарлашуу толугу менен токтоп, кимдин ким экени унутулган убактар да болду. Бирок азыр, XX кылымдын акырында тоталитаризмдин кулашы менен бирге жоготуп кайра тапкан сыяктуу түрк элдери үчүн жаңы доор ачылды — биригүүгө, кабарлашууга, жакындашууга кыяп туулду.

Келечек, албетте, жаңы муундардын кыла турган аракеттери жана секириктерине толот. Менин айтайын дегеним бул эмес. Тема өтмүш менен келечекти бириктирген көпүрөнүн тиректери жөнүндөгү азыркы убактын биз үчүн эрте түрк иши. Бул тилдин эки жазуусунун кылымдардан кийин күнүбүзгө жетишине себеп болгон дүйнөгө таанылган эки генийибиз бар. Алардын биринин аты белгисиз, экинчиси белгилүү.

Бул генийлер бүгүнкү күнү да түрк улутунун тарыхында бириктирүүчү роль ойноодо. Алардан бири Күлтегин жазуусун жазган белгисиз жазуучу, экинчиси болсо менин жердешим Баласагындык Юсуф, башка аты Юсуф Нежиб. Экөөнүн тең алдында урмат менен ийилем».

«Уруучулук түрктөрдүн жашоосунда эң кыйын маселелерден бири. Айрыкча биздин Орто Азияда... Дароо көзгө урунат. Беш киши топтолсо, дароо үчөө бөлүнөт. Бири журтун, бири аймагын, бири географиясын алдыга түртүп, талаш чыгарат... Бу саясий жашоодо да куду ошондой эле баштан өтүүдө».

Чыңгыз Айтматовго берген суроолорубуздан бири «манкуртук» менен байланыштуу эле. Түркчөгө «Гүн узар йүзйыл олур» жана «Гүн олур асра бедел» аталыштары менен эки жолу которулган атактуу романында Айтматов бир эски кыргыз-казак легендасын Советтер союзунда практикаланган саясат менен параллель куруп баяндайт. Легенда кыскача мындай:

Көчмөн түрктөрдүн тарыхы душмандары болгон жуан-жуандар согуштарда кармап алган туткундардан күчтүү, кубаттуу болгондорун өздөрүнө бөлүп алып, коркунучтуу мыкаачылыктар менен манкуртташтырган соң кулдай колдонууда. Алгач туткундун башы таза кырылат, анан төөнүн моюн жагынан сыйрылган тери бөлүгү кырылган башка топудай кийгизилет. Колдору менен бутары да байланып, күндүн астында ачка-суусуз ташталган туткун кургаган сайын башын кыскан тери туудурган оорудан өкүрө-бакыра бир нече күн ээн жерде калат. Бул коркунучтуу мыкаачылыктан кийин акыл-эсин толугу менен жоготуп манкуртташат, эми энесин, атасын, балдарын да тааныбайт, атүгүл ээлеринин буйругу менен аларды өлтүрүүдөн да тартынбайт.

Чыңгыз Айтматовго бул тема тууралуу жөнөткөн суроом мындай эле: «Маңкурт ким? Маңкурттук түрк республикаларында токтогонун айтса болобу? Башкача айтканда маңкурттар барбы?»

Айтматов «маңкурттун» эски казак жана кыргыздарда маалым болгон жана колдонулган сөз экенин белгилеген соң мындай деп улантты:

«Билгениңердей, мен бул маңкурт легендасын романымда баяндадым, бирок сөз болсун деп эмес, бүгүнкү саясий жашоо менен байланыштырып...

Мурун тамырын унуткан, роботтоштурулган адамдарды «маңкурт» дешчү. Бүгүн да ошондой сезимсиздештирилген, тамырынан ажыратылган, эмнени эмне үчүн кылганын билбеген жана өзүнө берилген буйруктарды эч ойлонбостон аткарган адамдар да маңкурт сыяктуу. Түрк республикаларында ошондой маңкурттар барбы же жокпу деген суроого келсек, шексиз, бар. Бирок канча экенин айтыш анчалык оңой эмес.

Адамдарды жана коомдорду өз өтмүштөрүнө байлаган эң маанилүү институттардан бири шексиз, дин. Советтер союзундагы улуттук ойгонууларда диндин чоң ролу белгилүү. Биз бул темада Айтматовдун эмне ойлогонуна кызыктык. Бирок ал бул багыттагы суроолорубузга каймана жооп берүүнү тандады. «Советтер союзунда дин кайсы ченемде жок кылынган?» деген сурообузга болсо мындай жооп берди.

«Мунун даражасын айтуу мүмкүн эмес. Билгенңердей, «Советтер союзунда атеизм мамлекет саясаты катары практикаланды. Бирок дин сыяктуу түздөн-түз адам жүрөгүнө таянган институту элүү-алтымыш жылда толугу менен жок кылуу деги мүмкүн болушу ыктымалбы?»

«Баардык түрктөр колдоно ала турган бир адабий тилдин пайда болуш ыктымалы сизче бийикпи?»

«Сыйлык тапшыруу салтанатындагы кебиңизде мындай тилек бар эле».

«Каалоо, тилек кылыш башка, иш башка. Көңүлүм учкусу келет, бирок жерден көтөрүлө албай жатам. Оозеки тил эмес, бирок

узак келечекте орток адабий тил пайда болушу мүмкүн. Бул үчүн түрк тилдеринин алгач өз алдынча күчтөнүшү керек. Бул жол менен жалгыз бутага карай илгерилеш керек».

«Сизче Туран эмне?» «Ирандын альтернативасы. Тажикстанды да камтыган Орто Азия чөлкөмү Кыргызстан, Казакстан, Түркмөнстан, Өзбекстан... Мен «Туран» дегенде тарыхтагы Турандан сөз кылып жатам».

«Бизде Зия Гөкалп «Туранды түрктөр жашаган аймактарды камтый турган түрдө сүрөттөчү. Сиз Кавказды менен Түркияны Туранга кошпойсузбу?»

«Жок, мен тарыхый Туранды айтып жатам. Бирок Чыгыш Туран, Батыш Туран деп ойлоп, андан чоң Турандан сөз кылса болот».

«Сизге акыркы суроомду бергим келет. Түрк элдеринде тарыхый уруу структурасы улануудабы? Тарыхта бул структуранын биримдиктин алдын алганын, мисалы Алтын Ордо сыяктуу биримдиктердин талкаланышына жол ачканын билебиз. Азыр абал кандай?»

«Түрктөрдүн жашоосунда бул эң кыйын маселелерден бири. Айрыкча, биздин Орто Азияда абдан маанилүү маселе дароо көзгө урунат. Беш киши топтолсо, дароо үчөө бөлүнөт. Бири журтун, бири аймагын, бири географиясын алдыга түртүп, талаш чыгарат. Тээ эзелден бери келген жана биздин мойнубузда калган жүк бу. Бирок муну бир күндө жок кылуу мүмкүн эмес. Ал үчүн маданият көтөрүү керек, демократияны көтөрүү керек. Бу бир оору, бирок дароо эле операция баштабаш, дары бериш зарыл. Балдардан, жаңы уландардан баштап маданият терапиясы, маданият дарысы...»

«Бизге убакыт бөлгөнүңүз үчүн рахмат...»

*Чыңгыз Айтматов. Атактуу кыргыз жазуучусу,
Кыргыз Республикасынын Бельгиядагы
өзгөчө жана ыйгарым укуктуу элчиси*

«ГЕЙДАР АЛИЕВ ЛЕГЕНДАРЛУУ ИНСАН»

Гейдар Алиев чынында эле тарыхый, атүгүл легендарлу инсан. Бул совет доорунда да ушундай эле, бүгүнкү КМШ аймагында, кыйла татаалдашкан замагбап дүйнө шарттарында да ушундай. Гейдар Алиев ар дайым элдин кызматында болгон.

Гейдар Алиев анын теңтуштарынын жана атүгүл андан жаш бир топ саясатчыда болбогон өзнөчөлүгү заманбап доордун эң актуалдуу чакырыштарына даяр болууну көрсөтө алган. Гейдар Алиевдин гана бай саясий тажрыйбасынын жана дүйнөгө гуманитардык көз карашынын кеңдигинин натыйжасында азыр Азербайжанда туруктуулук, толеранттуулук, маданият, эл агартуучулук сүрүүдө. Мунун бары болсо Азербайжан мамлекетинин өнүгүшүн камсыздай турган негизги факторлор.

Бул акыйкаттардын баары глобалдашкан рынок экономикасы шарттарындагы дүйнөнүн көзүнчө жүрүүдө. Көз карандысыздык доорунда туш болгон абдан чоң кыйындыктарга, проблемаларга карабастан Азербайжан региондо да, дүйнөдө да татыктуу, демократиялык ордун тапкан.

Бул маселеде болсо чечүүчү роль, тарыхый миссия Азербайжан республикасынын Президенти Гейдар Алиевдин мойнуна жүктөлөт. Анткени заманбап доордун саясий лидерлери арасында ага абдан чоң муктаждык туулган.

Май, 2003-жыл.

Абдан чоң сыймык сезими менен ушуну да белгилеш керек, түрк дүйнөсүнүн улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов Азербайжан элинин да жакын досу болгон. Ал азербайжан адабиятынын классиктеринен баштап замандаш жазуучуларыбызга чейин, алардын инсандыгына, чыгармачылыгына дайыма чоң баа жана маани берген. Убагында анын акын жана жазуучуларыбыздан Рэсул Рыза, Имран Касымов, Бэхтияр Вахабзаде, Анар, улуу обончубуз Кара Караев жана бир катар көркөм өнөр адамдары тууралуу айткан баалуу пикирлери бизди дагы бир жолу сыймыктандырат. Төмөндө Чыңгыз Айтматовдун чыгармачыл адамдарыбызга арнап жазып кеткендеринен айрым мисалдар беребиз.

1967-жылы дүйнөгө таанылган обончу Кара Караевге жазган куттук каты:

Кара Караев дүйнөдө болуп жаткан антигуманисттик аракеттерге, коргоосуз адамдардын күнөөсүз канынын төгүлүшүнө, аларга мыйзамдан тышкары азап жана мыкаачылык чектирилишине эч качан кошкөнүл калууну билбеген асыл чыгармачыл адам. Анын делирген жана шандуу үнү театр жана концерт залдарында радио жана эфир аркылуу дүйнөнүн белгилүү өлкөлөрүндө баардык континенттерге жеткирилет. «Чагылгандуу жолдор менен» балети ондогон жылдар мурун жазылганына карабастан өз актуалдуулугун эч убакта азайта элек. Жок! Бул чыгарма азыр да жүрөктөрдү жандуу түрдө титиретет; Африка өлкөлөрүндө жашаган негрлердин оңолбос жашоосу улуттардын көтөрүлүш чыгаруусуна алып келүүгө себеп болгон.

Бул ийгилик, бул жеңиш, «жашоого кызмат» кылуу жаңы чыгармалардын жаратылышына алып келген жана бул улуу обончу окуяларды туура чагылдыруу, аларга туура баа берүү үчүн баардык чыгармачыл адамдарга кайрылат. Бул бийик жеңиш абдан чоң обончу болгон Кара Караевдин чыгармачылыгында өзүнүн баа бергис ордун тапкан.

Чыңгыз Айтматов

Ленин орденинин лауреаты, 1967-жыл.

РЭСУЛ РЫЗАНЫН 60 ЖЫЛДЫК МААРАКЕСИНЕ КУТТУК

Урматтуу Рэсул агай! Заманабызда мен эң көп урматтаган акындардан бири сизсиз.

Илхамдуу фантазияңыз, образдарыңыз үчүн Сизге ыраазылык билдирем.

Чыңгыз Айтматов.

Рэсул Рызанын өлүм кабары мени терең кайгыга батырды. Бул улуу сустасын жана акылман чыгармачыл адамды жоготтук.

Мен Рәсул агайды жакшы таанычумун. Москвадагы көп жылдык жолугушууларыбыздын маалында ал менин эң жакын маектешим эле. Анын жаркын элеси алдында таазим кылам.

Чыңгыз Айтматов.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ИМРАН КАСЫМОВГО КАТТАРЫ

Азиз досум Имран! Досум жана тууганым!

Сага «азиз досум» деп кайрылып, чынында, араларда колдонулган сайын арзандаган бул сөздөрдөн улам ичимден уялам. Айрыкча азыркы заманда, кеңири контакттар доорунда ар келгенди эле «азиз дос» атоо жалпы эрежеге айланган.

Сен болсо мен үчүн, стике маанисинде, чын эле доссуң! Асыл доссуң! Анткени мунун олуттуу, убакыт менен далилденген негизи бар.

Сенин 60 жылдыгың бул себептүү бир жашыруун маекти козгоого негиз берет, мына мындай маек үчүн дайыма эле кыяп болбойт.

Биз бири-бирибизди канча жылдан бери тааныйбыз. Бизди жакындаштырган, анан бекем достоштурган орток өнөрүбүз адабият. Достугубузду тарыхын бир нече сөз менен болжолдуу түрдө мындайча белгилесе болот: «Баланчалар дос болууну чешишти». Мен буга абдан шектүү карайм.

Адамдардын дос болуусу, бул адамдык тажрыйбанын асылзаада маанисин түшүнүүсү (ооба, инсандардын достугу да адам өнүгүшүндө тарыхый тажрыйба), бирок бул көбүнчө ниетке, максатка шайкештикке көз каранды эмес. Биздин чоң ийгилигибиз, жүрөк жүрөк менен чиеленишкенде, келечекте адамдардын руханий, жеке «негиздөөчү» алака муктаждыгына айланган карама-каршы таасирленүүнүн натыйжасы. Бай ой-пикир туюм пайдасын алып келген алака. Мындай жагдайда жандуу жашоонун дайыма түшүнүлүүсүндө ушунчалык керектүү болгон достук карама-каршы жемиш-пайда алып келген берекет болот (ахы дүйнө да өз

соңсуздугу менен кызыктуу), бул зээндердин атайын үндөшүүсү, дүйнө туюмунун үстү-үстүнө келиши. Мындай достуктун сулуулугу бийик даражада карама-каршы сезимталдык жана абдан зарыл болгон, жөнөкөй оройлуктан тышкаркы болгон алакалардын табигый сылыктыгында. Мындай достук эң бийик кубаныч алып келет. Анткени дос менен алака эркиндик алып келет. Жүрөгүндө калган, эч ким менен бөлүшө албаган пикириң болсо тим эле бир проблема. Жалгыз кезинде көңүлдө болгон нерсе сыртка чыгат. Кесиби жагынан жакын адамдардын интеллектуалдуу, руханий, идеологиялык аспекттен бири-бирине аралашып, биригүүсү мүмкүн болот...

Чыныгы достор менен алгачкы убакта, алака ичинде болгондо мен сенин акылмандыгың, таң калтыруучу достук культуң аркылуу бул ишенимге келгем, Имран!

Бүгүн 60 жашыңда бийик ойчул касиеттери жана чоң жашоо тажрыйбасына ээ болгон убагыңда мен сага «досум, аман бол» дейм жана сен дүйнөдө бар жана мага сендей дос жана тууган на-сип болгону үчүн алкыш айтам!

Имран, сен адабиятта зор, татыктуу инсансың. Сенин драматургияң заманбап театр дүйнөсүндө Азербайжан театрынын аралы. Сенин драматургияңдын проблемалары азыркы адамдардын, сенин каармандарыңдын коомдук-эстетикалык аң-сезиминин улуу тарыхка кириши менен байланыштуу доордун проблемалары. Сен ар тараптан өз доорунун адамысың. Акыйкат, Ак ниеттүүлүк, Сулуулук, Махабат, Өлүм, Гармония сыяктуу түбөлүктүү проблемалардын сенин чыгармачылыгыңда актуалдуу, заманбап, практикалык мааниси бар. Бу да сонун!

Сенин дүйнө адабияты, көркөм өнөрү тууралуу түшүнүгүң мени дайыма таң калтырат. Жалаң универсалдуу натыйжаларга мындай деңгээлде мани берип, улуттук маданиятыңды, өз элиңдин тилинин жалпы дүйнө архитектурасында маанисин, кайталанбастыгың, байлыгың тереңирээк түшүнө баштайсың.

Азербайжандын мурунку тарыхы баарынын мурун анын адабиятынын, тилинин эскилиги. Улуттук аң-сезимдин эң туюнтма-

луу модели катары адабият дайыма элдин тиреги болгон. Бүгүн да жаңы тарыхый шарттарда адабият куду ошондой коомдун тиреги, анын тилин сактоочу, казынасындай мааниси болсо да арткан. Бул мааниде мен Иман, сен мен үчүн тубаса, эбак эле калыптанган жана бекем өзүнө таандык орун туткан, рухий жактан өнүккөн Азербайжан совет адабиятына өкүлдүк кылганыңа ичим күйөт жана сыймыктанам.

Сенин 60 жылдыгың бактылуу маараке, Иман!

Сени боорума кысам, досум!

Чыңгыз Айтматов
19.XI.1978

***

1978-жылы жазуучу-драматург Иман Касымовдун наамына катынан үзүндү:

«Сенин драматургияң Азербайжан театрынын аралы. Сенин драматургияңда көтөрүлгөн маселелер заманбап адамдын, замандын проблемалары болуп, каармандарың аркылуу болочок тарыхка жолдомо алган. Сен ар темада өз доорундун гражданысың. Акыйкат, ак ниеттүүлүк, сулуулук, махабат, өлүм, гармония сыяктуу темалар дайыма сенин чыгармачылыгыңда актуалдуу, азыркы күн менен үндөшкөн маани ээлейт. Сенин гуманисттик адабият жана көркөм өнөр тууралуу түшүнүгүң, ойлоруң мени дайыма таң калтырат».

***

АЗИЗ ИМРАН!

Сенин жагымдуу катың дал ордуна тийди — Жаңы жыл майрамы жагымдуу болсо да, ага тынчсыздануу, үмүт жана күмөнсүздүк минуталары да катышат. Жана мындай күндө сенин дос сөзүңдү эшитип жеңилдедим. Себебин түшүндүрүү кыйын. Шексиз, балапандар катар-катар, узак жана кыйын учушка жол алганда мындай сезимдерди туясың.

Маанайым пас эле эле, - «Известияда» ажайып кыскартуулар менен аңгемемди бузушкан; «Кызыл алманы» балким «Литературная газетада» көзүңө айтышкандыр, коркунучтуу жалгыздык минуталарынын болгону мындан улам эмес; ушунчалык көп иш кылгың келет дейсиң... Жашоо өз зордугу менен үстүңө түшөт, сен болсо маанайы жана миңдеген башка майда-барат иштери, таалайлуу мезгилдер ж.б. майдалыктары бар келип кеткен пендесиң...

Досум, жүрөгүңдө мага карата мынчалык махабатың бар үчүн рахмат. Досуң бар болсо алардын катарында алыстарда сени ойлогон, абдан кайрымдуу, сезимтал бир адам бар болсо, сенден улам досторуң наалыбагандай айтышың, кадам ташташың, иштешиң керек.

Имран, кечир, мындай нерселерди жазып жатам, бирок сенден жашыра турган эч нерсем жок. Тескерисинче, өз ойлорумду сени менен ачык бөлүшө алганыма абдан кубанычтамын! Ар адамга жүрөктү ачууга болбойт.

Быйыл эки аңгеме жазайын деген оюм бар. Ар бири идея жана курулуш жагынан көз карандысыз, бүткөрүлгөн бүтүндүк болушу керек. Биринчи аңгемени, тагыраагы, «Шейит уул менен жолугушуу» повестин жарымына чейин жазгам, бошогондо ишти улантам. Мени «Жер-Энедегидей» ошол тема тынчсыздандырат: адам жана согуш. Кайра-кайра согушта канча сонун адамдын өлгөнүн, дүйнөнү фашизмден коргоо үчүн канча курмандык бергенибизди көрсөткүм келет. Мен сан жагынан, материал жагынан эмес, рухий курмандыктарды айтып жатам. Канчалык ийгиликтүү болом, билбейм.

Имран, күүлүү-күчтүүсүңбү? Ден соолугуң жакшыдыр деген үмүттөмүн. Биз баарыбыз, жалпыбыз, менин эркелерим да үй-бүлөнөргө ден соолук, улуу амалдарды тилейбиз.

Ар жолу сенин каттарың бизде үй-бүлөлүк окуя. Жаз, суранам!

Минарага жана Саидеге эң жаркын каалоолор!

Жаңы пьесанды бүтүрдүңбү? Каерде жарыяланат?

ЧЫҢГЫЗ,

4.1.1964.

Ч. АЙТМАТОВ БАХТИЯР ВАХАБЗАДЕ ТУУРАЛУУ

«Менин максатым, менин жолум, менин али тигилбеген боз үйүм...»

Бул саптар Бэхтияр Вахабзаденики...

Замандаштар тууралуу ой жүгүртүү, атүгүл ал эчак таанылган акын болсо да дайыма кыйын.

Элестеткилечи, ийиндерин куушуруп, алар үчүн классиктер жалаң өтмүштө жашаганын айтышат. Мындан улам ой жүгүртүүдө да этият кыласың...

Бирок таалайданбы, же кокустуктанбы, менин замандаштарым менин заманымда жашайт.

Кечээ жакында мен Бэхтияр Вахабзаденин жаңы ырлар китебин окудум. Ырлар орус тилинен которууда абдан оңой окулат. Бул ырларда заман, убакыт жашайт, тим эле аны сен өзүң башыңдан өткөрөсүң... адамга бул табит берет, кубат берет жана толугу менен ырдын таасири астына түшөсүн. Бул ырлардын күчү да ошондо. Бэхтияр Вахабзаденин оригиналдуу чыгармачылыгында эң чоң жетишкендиги анын улуттук поэтикалык пикирлери. Мындай пикирлер менен, чакырыштар менен Азербайжандын кооз адат-салттарын жашатуу, табуу оңой иш эмес. Ушуну да эстен чыгарууга болбойт, адат жана салттар доордун аракетинде, жаңы чыгармачылыкта жаңы сөздөр менен жашайт десе болот...

Жашоо деген күйүп өтүү жалындай,

Бул чындыкты билип алгын жаңылбай.

Шам күйбөсө ал жашабайт деген сөз,

Эсте болсун ак кагаздын тагындай.

(«Жашоо — күйүү...»)

Көркөм өнөргө баа берилген сайын, акындык байкалган сайын, баяндалган сайын поэзия ырдын музыкалык обонуна чейин чоң эмгек сарпталган тармак экенин түшүнөсүң, бу да дайыма өз алакасын сактайт. Жакшылык менен жамандыктын, сулуулук менен кунарсыздыктын, бийиктик менен чуңкурдун адамзатка кызматын айдан ачык жеткирет. Ооба, бу көркөм өнөр адамынын, акындын

философиясы дегендик. Эркек менен аялдын акыл-эсти оодарган махабаты, жарасы, таңдануусу, таң калтыруучу көрүнүүсү ушундай поэтикалык формада берилет, окурманды сыйкырлайт жана көз жаштарына карк кылат. Бул Бэختияр Вахабзаде поэзиясынын эзелки философиялык негизи. Дүйнөнү каптаган атом коркунучунан алыстоого, аны унутууга чакырган поэзиянын кудурети!

Баардык окурмандар өзүнүн кол жетпес, сөз менен айтылбас арзууларын, сезим жана эмоцияларын Бэختиярдин поэзиясында, анын философиясында таба алат деп ойлойм.

Б. Вахабзаде поэзиясынын пикир маданияты улуттук салтка таянган, табигый жана абдан зарыл шарттар менен өз эгосунун ишине негизделген эл үчүн зарыл тили менен ой поэзиясын толуктаган. Ал улуттук жана интернационалдык проблемаларды да, жандуу жана олуттуу маселелердин чечилишин да өз философиялык поэзиясында бийик көркөмдүк менен чече билген акын.

Б. Вахабзаденин инсандыгы, акын-көркөм өнөр адамы касиеттеринин ар тараптуу лиризм менен, мекенчилдик тенденциялары менен бири-бирине бекем кылдар менен байланганын дагы бир жолу айтуу орундуу болот. Анын чыгармачылыгы акындын күчтүү потенциалына таянып, коомдук негиздер жана инсандыгы менен чыгармачылыгы арасында титиребес фундаменттүү көпүрөдөн турат. Ал чыныгы патриот, улуу жана таланттуу мугалим, туура жол үйрөткөн инсан. Башка касиетине келсек, Б. Вахабзаде тарыхты жакшы билген жана түшүнгөн, замандаштары менен жана заманбап стилде жазган, жашаган чыгармачыл адам. Ал тарыхта чыдай алгыс ачуу окуяларды пикир чыпкасынан боор оруу менен өткөргөн ири масштаб жана татаал шарттар менен чыгармачылыгын байытты.

Тарых өз дарсын берди жана кетти. Чынында туура сүйлөбөгөндөр жок болушту. Сураштырбагыла, ал учурлар күкүрт челеги сыяктуу жок болду. Албетте, ал убактарда жашаган адамдардын тагдыры. Ошол заман рамкасында жашаган, сөзү карыган акындар, аалымдар, ойчулдар замандын талабы алдында азап чегишти, куугунтукка алынышты. Ким экенине, инсандыктарына карабастан

жазаланышты. Бирок тарых аларды унутпады. Эл ошол күндөрдү жана унутулбас тарыхты баштан өткөрдү.

Ал доорду барактаган сайын бүгүнгө чейин көп акындар, жазуучулар эске түшөт. Бирок чыныгы чыгармачыл адамдар манжа менен саналат. Манжа менен саналгандардан биринчиси эле Бэхтияр Вахабзаде.

Бир нече сөз Вахабзаденин чыгармачылыгынын символикалык аталыштагы чыгармалары тууралуу айта алам, ал күчтүү ой жүгүртүүгө ээ инсан, поэзиясын усталык менен, бекем жана кооз ээлик сыяктуу кооздоого кудуреттүү болгон. Бул ээликке окурмандар тез-тез баш багышы керек, анын кооздуктарын сезиши керек, үйрөнүшү керек жана ал ээликти коргоп, жашатууга аракеттениши керек.

*«Литературная газета»
19-октябрь, 1983-жыл.*

Ч. АЙТМАТОВ. МЕНИН ЗАМАНДАШЫМ

(Анар тууралуу)

Мени Анар менен атасы, белгилүү Азербайжан акыны Рэсул Рыза 60-жылдардан мурун Москвада тааныштырган. Рэсул Рыза мен эң көп урматтаган заманбап акындардан эле, улуу чыгармачыл жана акылман адам болчу.

Көп жылдар бою Москвада жазуучулардын пленум жана курултайларында, Ленин жана Мамлекет сыйлыктары комитетинин жыйналыштарында жолугушууларыбыздын заманы да ошол маркумдар Кара Караев, Имран Касымов сыяктуу менин эң ак көңүл маектешим болчу.

Жолугушууларыбыздын биринде ал мени уулу менен тааныштырды. Анар ошол учурда Москвада, жаңылбасам, Жогорку Сценарий Курстарында окучу. Жазуучу катары Анарды алгачкы жолу улуу Жэлил Мэммэдукузадеге арнаган эссесинен тааныдым. «Анламак дерди» аттуу бул эссе унутулбас А. Т. Твардовскийдин редакторлугу убагында «Новый мир» журналында жарыяланган.

Мен «Новый мирдин» редколлегиясында мүчө элем жана эссенин чоң кызыгуу менен кабыл алынганы эсимде. Анткени алгачкы жолу заманбап деңгээлде орус жана жалпы союздук окурмандарын Азербайжан классигинин чыгармачылыгы жана кыйын тагдыры менен тааныштырды. Бул Жэлил Мэммэдулузадеге жаңы муундун — алтымышынчылар муунунун көз карашы эле. Анар жазуучунун тагдырындагы кыйындыктарды падышалык убагында да, совет доорунда да жашырбачу. Автор Жэлил Мэммэдулузаде жалганчы патриотизм жана диний фанатизмдин душманы сыяктуу эле, падышалык бийликтин орусташтыруу саясатынын да душманы болгонун баса белгилечү. Анар адабиятчылыкта жалаң ушул маселенин үстүндө үн чыкпаганын ачык жазчу. Улуттук автордун жазуусунда мындай позиция болушунча эр жүрөктүү кадам эле. Менимче, Анар Жэлил Мэммэдулузаденин орус элин чын жүрөктөн сүйгөнүн, бирок Россия империясынын бакарасындай эмес, улуу орус маданияты менен тарбияланган адамдай экенин кабыл алынаарлык кодекс сунуш кылып жазчу.

Болжол менен мына ошол жылдарда дыккатымды Анардын Москва басма сөзүндө — «Литературная газета», «Советская культура», «Неделяда», «Дружба народов» журналында жарыяланган аңгемелери, повесттери, макалалары, Борбордук Телевидениенин экрандаштырып көрсөткөн чыгармалары тартылган. Анар чынында ага жакын болгон шаардык интеллигенттердин чөйрөсүнөн жазат. Анын прозасына психологиялык, тактык, ыкчамдык, кинематографиялык көркөмдүк жана пластикалуулук таандык. Прозасында да, публицистикасында да ал элинин рухий жашоосунун эң маанилүү маселелеринен сөз кылат, кыйын суроолорго жооп издейт. Бул жоопторду каармандарынын ордуна эмес, алар менен бир жерде издейт.

Анар алтымышынчылар муунунун эң жаркын жана кызыктуу өкүлдөрүнөн. Жашым бир топ улуу болсо да мен да өзүмдү сыймык менен бул муунга таандык санайм.

Азыркы заманда — алтымышынчыларга, эң жакшы жагдайда текебер жана кылыктуу, эң жаман жагдайда циник жана наадан

байланыш деп жатышканда, мен бул муундун адабиятта, театрда, кинодо эң таланттуу өкүлдөрү, коомдун рухий, эстетикалык жана атүгүл идеологиялык жаңылануусунда артыкча роль ойногонуна кескин ишенем. Россияда да, мурунку союздук республикаларда да эркиндик, демократия, көз карандысыздык идеялары бул муундун эң жакшы өкүлдөрү курган негиздердин үстүндө көтөрүлдү.

Чыгармачылыгында да, коомдук ишмердигинде да ошол эле идеяларга ынактыгынан улам Анар менин ушунчалык жакын калем тууганым. Көп жылдык алакалар бизди бири-бирибизге карама-каршы жактыруу сезимдери менен байлаган.

Анар Бишкекке «Манастын» мааракесине келгенде үйүмдө конокто кезинде ага китебимди белек кылдым жана бетине «Анар-га, агасынан» сөздөрүн жаздым. Кечээ жакында болсо Анар мага жаңы китебин «Инисинен» сөздөрү менен белек кылды. Бул жалаң сөз эмес. Бизди да, элдерибизди да чыныгы туугандык сезимдери бириктирет.

Совет доорунда Анардын чыгармачылыгы жалпы союздук адабий сынынын да, мурунку СССРдин зор окурман массасынын да назарын бурчу. Ал убакта биз көбүнчө Москвада жолугушчубуз — жазуучулардын жыйналыштарында, СССР Жогорку советинин жыйналыштарында. Эсимде, Анар ушундай чоң оору менен мага Азербайжандын эң чоң проблемаларынан — Карабах трагедиясын айтчу.

Азыр биз көбүнчө Түркияда, Стамбулда жолугушабыз (туура, быйыл июль айында кайра эле Москвада жолугуштук, Колонналуу Залда «Религии против террора» эларалык конференцияда экөөбүз тең доклад окудук).

Стамбулда эң белгилүү симпозиумдарда, конференцияларга катышууда Анардын түрк дүйнөсүндө кандай чоң таасирге ээ экенин көрүү мен үчүн жагымдуу. Бул урматты ал Түркияда ба-сылган китептери менен да, эң маанилүү адабий жана коомдук-саясий маселелердин талаш-тартыш убактарында принципалдуу, ойлонулган докладдары менен да тапкан. Анын демилгеси менен эки тилдүү (түрк жана орус) «ДА Диалог Аврасия» журналы басы-

ла баштады. Төрт жыл ичинде анар Стамбулда «Диалог Аврасия платформу» аталган эларалык уюмдун төрагасы, азыр болсо ардактуу төрагасы.

Бирок мени эң көп кубандырган нерсе, Анар бу улгайган жашында да чыгармачылык менен активдүү алек болууда. Өз тажрыйбамдан билем, чыгармачылык уюмуна жетекчилик кылуу кандай кыйын, курмандык кылынчу иш. Анар мына 18 жылдан бери Азербайжан Жазуучулар Бирлигине жетекчилик кылат, ошол эле убакта өз өлкөсүнүн депутаты, парламенттин маданият комиссиясынын төрагасы. Башка коомдук милдеттерин айткан да жокмун. Муну менен бирге, негизги ишине — адабиятка дайыма көңүл бурат.

Анардын акыркы чыгармаларын кызыгуу менен окудум. «Мейманкана номери» повести Түркия таасирлеринен жаралган. Билем, Анар бу өлкөнү абдан сүйөт, анын тарыхынын, маданиятынын жакшы билерманы. Муну менен бирге ал кабыл албаган нерселерин жазуудан баш тартпайт. Чыгарманын негизги каарманынын — Түркияга келген Азербайжан аалымынын трагедиялуу тагдыры бир топ үмүттөрдүн таш кабуусунун белгиси.

Анардын акыркы ири чыгармасы «Ак кочкор, кара кочкор» да теңдешсиз. Фольклор образынан пайдаланып (Ак кочкордун белине минсең, жарык дүйнөгө чыгасың, кара кочкордун белине минсең, караңгы дүйнөгө түшөсүң) автор чыгармасынын эки бөлүмүндө мекени Азербайжандын келечегин эки модель түрүндө калемге алат. Биринчи бөлүмдө — бактылуу, мол, баардык улуттук, социалдык, рухий проблемалары чечилген өлкө... Экинчи бөлүмдө үрөй учурган ыктымал — ошол эле өлкө оккупацияланган, үч зонага бөлүнгөн — биринде атүгүл үй-бүлө жашоосуна кийлигишкен диний фанатизм өкүм сүрөт, экинчисинде инсанды эзген коммунизм системасынын эң жаман формасы — эки жүздүүлүк жана догматизм режими. Үчүнчүдө жапайы капитализм, жалгыз гана баюу арзуусу жана бүткүл рухий, маданий дөөлөттөрдүн тепселиши. Эгер биринчи бөлүмдүн идеясы бизге реалдуулуктан алыс нерседей көрүнсө, экинчи бөлүм — антиутопия постсоветтик

мейкиндикти эске түшүргөн реалдуу көрүнүштөрдү жандандырат жана бу жалаң Азербайжанга таандык эмес. Бул коркунучтардын түйүлдүктөрү мурунку совет республикаларынын баарында бар, айрымдарында болсо ишке ашкан.

Арзуу кылам, Анардын мекени Азербайжан жазуучунун өз кыялдарында көргөн идеалга жакындашсын, анын кабарын алып келген коркунучтар эч убакта ишке ашпасын.

Анар мага өз фотоальбомун да белек кылган жана анда казак жазуучусу М. Шаханов менен менин Анарга 60 жылдыгына карата жиберген катыбыз да басылган. Бул эскерүүлөрүмдү ошол катан цитата келтирип толуктайм:

«Азиз Анар. Сиздин адабий муунуңузду жана Сизди Азербайжан элинин эң атактуу уулу катары тааныйбыз. Сиз 60 жашка абдан кыйын доордо кадам шилтедиңиз жана мындай доордо Сиздин көркөм талантыңыз өз чагылышын рухий дөөлөттөрдүн жаны көрүнүштөрүн түшүнүүдө табууда».

Анардын жашы алтымыштан эчак өткөн болсо да, ошол сөздөрдү бүгүн дагы бир жолу кайталап: «Кудай берсин, дагы да илгериге кадам шилтейсин» деймин.

30-август 2005-жыл

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АНАР ТУУРАЛУУ ТЕЛЕФИЛЬМДЕ ЧЫГЫП АЙТКАН СӨЗҮ

(Бу улуу жазуучунун акыркы чыгып айткан сөздөрүнөн)

Кыяптан пайдаланып, Анардын мааракеси тууралуу бир нече сөз айткым келет. Жакынкы күндөрү ал 70 жашка толот. Тигиндей-мындай, 70 жаш деп өтүп кетүү жетишсиз, бу инсан көбүрөөк сөзгө, чоң коомдук назарга, айрыкча биздин адабий чөйрөнүн назарына татыктуу. Эгер адабиятты мурунку совет доору масштабында же азыраак КМШ масштабында алып барсак, Анар эң көркөм заманбап жазуучулардан. Ал өз заманынын туюндуруучусу гана эмес, терең ойлонгон адабиятчы-философ. Мунун менен бир-

ге ал Азербайжан адабиятынын, Азербайжан тилинин мүмкүндүктөрүн, потенциалдуу запастарын көрсөтөт. Бул мааниде ал заманбап адабияттын абдан ачык, алып баруучу фигурасы.

Айрыкча ал коомдук кызматкер сыяктуу жазуучулар уюмунун жетекчиси катары да таанылат. Мен аны менен ДА (Диалог Аврасия) кыймылында кызматташам бу ХХ жана ХХІ кылым адабият жана көркөм өнөр адамдарынын кең масштабдуу рухий, маданий биримдиги. Биз бул кыймылды ХХ кылымда баштадык жана азыркыга чейин заманбап маданияттардын өз ара түшүнүшүүсү жана жакындашуусу жолунда стратегиялык линиябызды жүргүзүүдөбүз. Мындан чыгып, Анардын чын эле бул мааниде абдан маанилүү жана актуалдуу фигура экенин ойлойм. Мындан улам андан кыйла улуу аксакал катары мен Анарды чын жүрөгүм менен куттуктайм. Жаш айырмабызга карабастан мен аны теңтушумдай көрөм, анткени бири-бирибизди бир сөздөн түшүнөбүз.

Анарды дагы бир жолу куттуктайм. Дүйнө адабиятында жарыгы, күнү болсун. Азербайжан адабияты да жаңы заманбап ачылыштары менен бийиктесин. Бийиктесин жана тереңдесин!

Ч. АЙТМАТОВ ХҮСЕЙИНБАЛА МИРЭЛЕМОВ ТУУРАЛУУ

«Азыр биз Азербайжандын таанылган жазуучу-драматургу Хүсейинбала Мирэлемов менен бир жердебиз... Мен достукта тактыкка, сезимталдыкка жана кошоматсыз алакаларга өзгөчө баа берген адаммын. Бул мааниде Хүсейинбала Мирэлемов менен окшоштугубуз көп. Пикирдеш болгонубуздан улам тагдыр бизди жолуктурган. Биз ар бир темада пикир алыш-беришин жүргүзүүдө тагдыр бизди бирдей жыйынтыкка келе алабыз... Хүсейинбала менен ар жолугушууда андан оң энергия алам, мэнэн пайдаланам».

2006-жыл

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Мухтар Ауэзов

ЖОЛУҢ АЧЫК БОЛСУН!

Жазуучу досторум Москвага кыргыз искусство жана адабиятынын декадасына жаңы адабий чыгармаларды алып келишкен. Булардын арасында жаш жазуучу Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» аттуу повести айрыкча көңүлүмдү бурду. Бул повестти окуган замат «Литературная газетанын» саптарында адабият дүйнөсүнө жаңы кадам шилтеген жаштарга насыят кылган биздей улуулардын жазууларына орун берерин эстедим.

«Жамийла» Ч. Айтматовдун алгачкы чыгармасы эмес. Бирок ошондой болсо да ал мен үчүн жаш жазуучу. Менимче, «Жамийла» менен өзүнө таандык талантын көрсөткөн Айтматовдун бул чыгармасында баяндоо күчү, сүрөттөө өзгөчөлүгү менен чыгармачылыгынын бийик чокусуна жеткени ачык көрүнөт. Андай болсо Айтматовдун биз сөз кылган өзүнө таандык жагынын сыры эмне? Туурасын айтсам орундуу болор, Чыңгыз Айтматовдун кыргыз адабиятына бир жаңылык катары алып келген эң маанилүү касиети адам жүрүш-турушун жана адам алакаларын башка бирөөдөй эмес, аларды толук мааниде түшүнгөн, ойлонгон, бир сөз менен айтканда, жогорку денгээлде табигый, жандуу бериши. Тууган өлкө адабияттарында болсо көбүнчө адам мүнөздөрү сүрөттөлөт. Кээде айрым жазуучулар каармандардын ой жана ниеттерин көз жаздымда калтырып, окурманга ушундайча, ушул белгилер менен кабыл алдырган убактары да болот.

Чыңгыз Айтматовдун бул повести психологиялык деталдары менен, үзүндүсүз, жамаачысыз фразалар менен жана табигый сулуулуктарга толо. Чыгарма каармандарынын сүрөттөлүшү жогорку деңгээлде ичке, ченемдүү, кыска, бирок жөнөкөй тил менен берилген. Бул өзгөчөлүк кыргыз адабияты үчүн жаңы. «Жамийланы» окугандар өздөрү ичинен чыккан элдин адат-салттарынан ажырай албаган күчтүү жазуучу менен тааныш болушат; элин тааныган, алардын ичинде өткөргөн жашоосунун проблемаларын жакындан көргөн, туйган, адам мүнөздөрүн чечүүдө уста болгон жаш калем ээси - Чыңгыз Айтматовду таанышмакчы. Улуттук адабият дегенибиз мына ушу гана! Баштан өткөргөн жашообуздун чындыктарын, өзү ичинен чыккан элдин адат-салттарын эң алгач уккан, айткан, акыры кагаз бетине түшүргөн калем усталары аркылуу гана улуттук адабият өсөт. Улуттук дөөлөттөр, мотивдер иштелген ар адабий чыгармада бул чыгармалардын авторлору жеке таланттарын, жөндөмдөрүн ортого салып, башка кесиптештеринен айырмалуу көрүнүшөт. Чынында, «Жамийлада» ар кимдин күнүмдүк жашоодо кездешүүсү мүмкүн болгон аз окуя чынжыры бар. Повесттин каармандары да чоң кыйындыктар, эмоцияларга кабылбайт. Бирок буларга карабастан «Жамийланын» окурманды толкундандырган жана эч эстен чыкпай турган кызыктуу өзгөчөлүгү бар.

Жамийла менен Даниярдын аз-аздан чонойтулуп сүрөттөлгөн махабаты четен караганда жөнөкөй сезимталдыкка ээ сыяктуу көрүнгөнүнө карабастан повестти окугандар жүрөктөрүндөгү, рухтарындагы сулуулуктарды, ышкыларындагы арзууну жана бул ышкынын ташкындаган символикалык маанисин сезишет.

Жамийла менен Даниярдын эмгекчи классынан болгон жөнөкөй адамдар болгону кандай жакшы. Бул повестте дыккатымды эң көп бурган образ болсо мунун баарын бизге айтып берген 13 жашар өспүрүм. Ал өзүн таанытууга аракеттенген, ички дүйнөсүн түшүнгүсү келген дыккаттуу байкоочу, жогорку деңгээлде бай жана сулуу жүрөктүн ээси. Аталарынан мурас калган ахлак түшүнүгүн четке таштап, ийиндеринен көтөрүлгөн оор жүктүн астында ачык жүрөктүү жаш жигиттин чыныгы жүзү ачыкка чы-

гат. Бул жаш жигит Данияр жана Жамийланы кемчиликсиз деп ойлойт жана алардын баштан өткөргөндөрүнөн өзү да толкунданат.

Бул повестте баяндалган, сүрөттөлгөн окуялардын, образдардын жашоо көрүнүштөрүнүн ачыктыгында окурмандын кыял жана ойлорун жандандырган, ой жүгүртүүсүнүн ойгонушуна себеп боло турган күчтүү көп нерсе бар. Менимче, чынында асыл лирикалык чыгарма ушундай болушу керек. Ынанам, Айтматов илгериде жакшыраагын ортого салат, мындан да ийгиликтүү болот. Балким, башка кесиптештеринин адабияттын роман жанрына жан тартышынан улам илгерилей албаган повесть жанрында тапкан бул ийгилиги ошол боштукту толуктайт. Тилекке каршы, жалаң кыргыз адабиятында эмес, бүткүл Орто Азия адабиятында прозанын кыска жанрлары сапат жана мазмун жагынан бүгүнкүгө чейин толук кандуу деңгээлге жете алган эмес.

Аңгемечиликтин негизги критерийлерин жана өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү, өздөштүрүү жана бул негиздердин ичинде жазуу биздин жазуучуларыбыздын көбү үчүн азыр да чоң проблема, кемчилик жана кынтык. Чыңгыз Айтматовдун прозанын бул формасында жашоосунда баштан өткөргөн ички дүйнөсүнүн оору-ачууларын да көрөбүз.

Чыңгыз Айтматовдун талантынын жакындан билерманы болгонум үчүн жогоруда айткан сөздөрүмдөн кийин айта турган бир сүйлөм гана калат: жолуң ачык болсун!

23-октябрь, 1958.

«Литературная газета»

Луи Арагон

ДҮЙНӨНҮН ЭҢ СОНУН АШЫКТЫК АҢГЕМЕСИ

Рэдьард Киплингдин «Дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемеси» аттуу аңгемеси бар. Бул аңгемеге коюлган аттын мага көрсөткөн таасирин эч качан унутпайм. Мен 12 жаш кезимде эле «Меркурий дэфанс» басылмасында жарыяланган «Дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемеси» аттуу китеп колума тийген. Бул китепке аты

коюлган аңгеме китептин башында эле орун алган. Бирок ал аңгемени окуну али баштаган эмесмин. Бүт китепти окуган соң бир аз мурун мен айтып өткөн аңгемени эң акырында окудум. Анткени аттын да алдамчы болорун жана бул китептин дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемеси эмес экенин билчүмүн. Чынында, бул аңгеме өз атына эч төп келбес эле. Мындан улам азыр да Киплингди кечире албайм.

«Жамийла» тууралуу ойлорумду жаза баштаганда канчалык олку-солку ичинде болсом да, бул чыгарма мен үчүн дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемеси дей алам. Мындан улам бош убактымдар бар-жок экенин ойлонбостон баардык иштеримди четке жыйып, өзүмө убакыт бөлдүм жана бул аңгемени котордум. Эми дүйнөнүн ашыктык тууралуу эң сонун аңгемеси жарыялоого даяр абалда колумда эле. Муну айтуудан сыймыктанам. Ансыз да мындан башка ар кайсы пафостуу сөз айткым келбейт. Бул аңгеме тууралуу китептин сырткы бетине бир-эки жөнөкөй сөз жазып, астына колумду койсом да болор эле. Бирок мен «Дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемеси» деп бир нече сөз жазып, буга эч алымсына албай турганымды түшүндүм.

Бул аңгеме менен мен кыргызчадан орусчага которулуп, «Новый мир» журналынын 1958-жылы август санында чыкканда тааныш болдум. Бирок автор тууралуу эч нерсе билбечүмүн. Дароо ал тууралуу изилдөө жүргүздүм. Бирок Чыңгыз Айтматов тууралуу мага жиберилген маалымат ушунчалык аз эле, ал адабият дүйнөсүнө жаңы кирген жаштардан экенин түшүндүм. Жазуучу Чыңгыз Айтматов 1928-жылы 12-декабрда туулган, демек «Жамийланы» жазган убакта эч да 30 жашта эмес эле.

Ар жагы менен макталган, сыймыктуу, менменсинген Парижде — Гюго менен Вольтер туулган аймакта, нечендеген королдор жана төңкөрүш көргөн Парижде — ар кайсы ташы узун аңгемелер, легендаларды эстеткен улуу сүрөтчүлөрдүн Парижинде, жалындуу ашыктыктардын жана ашыктардын шаарында көрбөгөн, окубаган, басма сөздөн өтпөгөнү калбаган бул шаарда мен «Жамийланы» окудум... Ал учурда Вертер менен Верониканын, Антоний менен Клеопатранын, же Манон Лесконун менин наза-

рымда эч баасы калбады. Ошол учурда Ромео менен Джульеттанын, Паоло менен Франческанын, Эрнан менен Даньярсондун кыялдары көздөрүмдүн алдынан бир ирмемде өчүп кетти. Анткени мен Данияр менен Жамийлага жолуктум жана алар менен бирге Экинчи Дүйнө согушунун 3-жылына, 1943-жылдын август айына, бир сонун түнгө кайрадан кайтып, ал жерде Күркүрөө суусуна, эгин жүктөлгөн арабаларга жана тиги экөөнүн икаясын бизге жеткирген Сейит аттуу өспүрүмдүн жанына бардым.

Кыргыз эли тууралуу — Кытай, Тажикстан жана Казакстан арасында калган бу өлкө тууралуу эмне билчү элек? «Жамийланы» окуп жатканда тааныш жерлер Орто Азиянын каягында жайгашканын көрөсүңбү?

«Жамийланын» адамды таң калтырган эң маанилүү жери болсо бизге биз тааныбаган, али көчмөн турмуш өткөргөн, бирок бир жагынан совет доорун, ал алып келген жаңылыктарды жаны-дили менен кабыл алган өлкөнүн аял жана эркектери өткөргөн турмушу тууралуу билгендерибиздин баарын алардын өздөрүнөн билүүбүз. Анткени чыгармада баяндалгандар алардын жашоо образы, алардын тулуп өскөн климаты, алардын территориялары жана алар үчүн эч кандай түшүндүрмө керек болбогон нерселер. Андан соң аңгеме өзүнө таандык окуялардын болуп өтүү кезегине жараша таң калтыруучу табигыйлыкка багыт алат. Тилекке каршы, бул маанилүү өзгөчөлүк биздин заманбап адабиятыбызга, репортаж таасирин белек кылган бир топ чыгармаларыбызга тиешелүү эмес.

Бирок, Күркүрөө суусунун боюнда, Кытай менен Тажикстан арасындагы ошол кичинекей өлкөдө жашаган жаш адам ушунчалык сонун сүйлөйт, окуяларды ушунчалык кооз сүрөттөйт десеңиз, бизге бир нерсе гана калат: унчукпоо жана тындоо. Акырына чейин.

Сага канчалык ынанбасам да, сага ыраазымын, Улуу Кудай! Сүйүүгө карата соңсуз ынанычымдан кымындай азаюу болбостон, мен туш болгон ушул август түнү үчүн миңдеген, он миңдеген жолу рахмат!..

Париж. 30-март, 1959.

«Культура и жизнь» журналы. 1959. 7-саны.

Сүлейман Демирел

Ч. АЙТМАТОВДУН 70 ЖЫЛДЫГЫНДАГЫ СҮЙЛӨГӨН СӨЗҮ

Чыңгыз Айтматов урматтуу досубуз, тууганыбыз. Биз Чыңгыз Айтматовду чыгармалары аркылуу таанычубуз. Биз Чыңгыз Айтматов менен кучакташуу мүмкүндүгүнө 1990-жылдан мурунаак өзгөргөн саясий география аркылуу гана жетиштик. Азыр Чыңгыз Айтматов менен кучакташуу мүмкүндүгүн тапканда ошол эле убакта биздин ата журтубуздагы туугандарыбыз менен да жолугушуу мүмкүндүгүн таптык. Бул бир кылымдык түш эле. «Ишке ашар бекен?» деп ойлочубуз. Бирок биз бу түштү токтото албадык. Азыркыга чейин көрүүнү уланттык...

Ооба, бири-бирибизге жолугушуубуз кыйын болбоду. Абдан оңой болду. Чынында эле чоң касиретти жоюуга аракет кылдык. Бул кучакташуу бүтүн да уланууда. Мындан ушунчалык ырахат алдык... Бул мастыгыбыздын эч качан өтпөшүн каалайбыз. Сүйүнүчтүн ичинде элек жана бир кыргыз тууганыбызды көргөн сайын мойнуна асылабыз. Бир казак, азери, түркмөн, өзбек, татар тууганыбызды көргөндө эле мойнуна асылабыз...

1995-жылдан мурун Кыргызстандын Талас шаарында «Манастын» 1000 жылдыгынын белгиленишин көрдүк. Ал жер урматтуу Айтматовдун аймагы. Билишимче, урматтуу Айтматовдун Талас шаары биздин Кайсериде да бар. Өлкөнүн дагы бир нече жеринде бар, бул жерден ал жерге барган жокпуз, ал жактан бул жерге келишти. Урматтуу Айтматов Шекер айылынан келген. Шекер айылы канчалык кооз ат...

Ч. Айтматовдун бийик улутка жана зор тарыхка, зор аймака жана адамзатка баалуу кызмат кылышын каалайм.

Бэхтияр Вахабзаде

**«КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН»
КИТЕБИНЕ ЖАЗГАН КИРИШ СӨЗҮ**

Кыргызстандын эл жазуучусу, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Ленин жана СССР мамлекеттик сыйлыктарынын лауреаты Чыңгыз Айтматов заманбап дүйнөнүн эң кудуреттүү сөз усталарынан. Ал совет адабиятынын М. Шолохов, А. Фадеев, К. Симонов, М. Ауэзов, А. Исахакян, Г. Леонидзе, С. Вургун сыяктуу кудуреттүү өкүлдөрүнүн эң көркөм улантуучуларынан бири деп саналат.

Анын ар бир жаңы чыгармасы жалаң кыргыз жана жалпы совет адабиятында эмес, дүйнө адабиятында бир окуя сыяктуу жаңырат. Ал эң жөнөкөй турмуш окуяларын да глобалдуу деңгээлге чыгарууну, ага эң бийик ой чокусунан назар салуну ишке ашырган сүрөтчү. Ал сүрөттөгөн чоң окуялардын өзүн эмес, философиясын, маанисин көрөт жана көрсөтөт. Анын чыгармаларында кээде эң жөнөкөй маселе күн тамчыда чагылгандай, жалпы дүйнө маселеси сыяктуу козголот. Мындан улам ал жалаң өз өлкөсүндө эмес, бүт дүйнөдө кызыгуу менен кабылданат. Муну менен бирге ал баарынан мурун өз өлкөсүнүн, өз элинин жан аөз заманасынын уулу. Чыгармаларынын көбүн орус тилинде жазганына карабастан анын баардык образдары психологиясы жана табияты жагынан баштан аяк кыргыздар. Анткени анын чыгармаларында жалпы дүйнө проблемалары кыргыз турмушунан жана кыргыз табиятынан өтүп жалпыланат. Мындан улам Айтматов азыр дүйнөдө эң көп окулган жана сүйүлгөн жазуучулардан бири жана балким биринчисидир.

Жазуучунун Азербайжан окурмандарына сунулган бул китебине «Кылым карытар бир күн», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» жана «Ак кеме» аттуу үч чыгармасы камтылган.

Дүйнө адабиятында ушундай чыгармалар бар, аларга кайсы тараптан жанашсаң да, ал жерде чоң мани, пикир жана терең сыр

көрөсүң, анализди кайдан башташты билбейсиң. Мындай чыгармаларды ачуу, түшүндүрүү жана талдоо абдан кыйын болот. Анткени сен көргөн улуулукка, сулуулукка жана тереңдикке тандануу, аларды жылаңач бүтүм менен талдоо жана түшүндүрүүгө мүмкүндүк бербейт. Сулуулукка жана улуулукка тандануунун өзү тилсиз, түшүндүрмөсүз талдоо эмеспи? Улуу Фузулибиз мындай дептир:

Көргөндө бой келбетин тилсиз калдым,
Унуттум мен өзүмдү күйүп жандым.

Айтматовдун чыгармалары дайыма мени тандандырган, аларда адам катары мени да тынчсыздандырып, ойлондурган пикирлерди, сезимдерди тапкам.

«Кылым карытар бир күн» романы бул улуу жазуучунун эң жетик, акылман чыгармаларынан. Бул чыгармаларда эң кичине деталдан баштап кайманага, эң майда белгиден жөнөкөй пункттарга чейин ар нерсе мурунтан ойлонулган. Алгачкы саптарда эле анчалык назар бурбаган жана балким сага маанисиз көрүнгөн каймана же детал ошол беттердеги зарыл детал менен же пикир аккорду менен толукталат. Ошондо гана алгачкы саптарда сага маанисиз көрүнгөн деталдын же каймананын канчалык чоң мааниси бар экенин ойлоносун.

Бул чыгармада автор «бир күндө кылымды» баштан өткөргөн акылман адамдардын тагдырын сыноо ташына урат, аларды замандын кыйыр жолдорунан өткөрүп, баарын ойлондурган соболдорго жооп издейт. Автордун өзү айткандай, чыгарманын негизги карманы Едигей «жөнөкөй, табигый адам, бирок дүйнө мындайлардын эсебинен жашайт. Чын жүрөктөн мээнеткеч болгон бул адам өзү-өзүнө суроо берет. Бирок дүйнөдө алардын баардык соболдоруна даяр жооптору бар кишилер да бар».

Мындайлардан коркуш керек. Ар соболго даяр жообу барлар ойлонуу жөндөмүнөн куржалак, стандарт (калыптардын рамкасында жашаган) роботтор, баасын түшүнбөгөн малым пикирлердин жарчылары, куру буйруктардын кул табияттуу аткаруучулары.

Бул чыгармада Сабитжан мындай манекендердин жалпыланган образы.

Едигей жана Сабитжан карама-каршы коюлган образдар. Едигейдин орто билими да жок. Өзү сыяктуу сөзү да жөнөкөй, карапайым. Бирок бул жөнөкөй сөздө кыргыз элинин эпосу болгон «Манастан» чыккан сыр жана терең жашоо тажрыйбасы бар. Ал ар сөзүндө өзүн туюндурат, ойлогонун айтат. Мындан улам ал жөнөкөйлүгүндө жөнөкөй эмес титаникалык образ.

Сабитжан болсо жогорку курстарда окуган, ар нерседен кабары бар заманбап информация менен мээсин толтурган, маалыматтуу кызматкер. Бирок ал маалымат жүгүнүн астында өз мендигин жоготкон, шаблон пикирлердин куоуна айланган, ар нерседен кабары бар болсо да, өзүнөн кабары жок бир жекеликсиз, жүзсүз бюрократ. Едигей жөнөкөйлүгүндө жөнөкөй эмес болсо, Сабитжан өзүн жөнөкөй эмес, «маанилүү адам» сыяктуу көрсөтүүгө аракеттенген жөнөкөй кеңсе келемиши.

Элдин тарыхын жашаткан Найман эне жаткан Эне-бейит мүрзөсүнүн талкалана турганын эшиткен Едигей буга чыдабайт, облус борборунда маанилүү кызматта иштеген Сабитжандан бул маселени жогоруга жеткизишин, тарыхтын жок кылынышына мүмкүндүк бербешин суранат. Сабитжан буга кылдаттык кылбастан айтат:

- Мындай иштердин мага эмне тиешеси бар... менин үй-бүлөм, балдарым жана милдетим бар. Мен окко каршы бара албайм. Бир телефон чалыш менен аркамдан уруп, чөлгө ыргытып салышат.

Едигей ага абдан сонун жооп берет:

- Көрсө сен арканды гана ойлоп, аркаң менен гана жашайт экенсиң.

Жалаң жеке пайдасын жана үй-бүлөсүнүн тынчтыгы үчүн жашаган Сабитжан сыяктуу билимдүү жатып ичерлер үчүн Мекендин жана элдин тарыхы да, тагдыры да ширеңке талынчалык маанилүү эмес, алар Мекенди да, элди да, бул мекендин тарыхын да, тагдырын да өз ырахаты жана бактысына курмандыкка чалууга даяр.

Жогорудагы маекте билимсиз темир жол күзөтчүсү Едигей өз жеке ойлору жана өзүнө таандык инсандыгы менен көккө көтөрүлөт, билимдүү жана чоң кызмат ээси Сабитжан болсо өз биймансыздыгы жана уятсыздыгы менен жерин таштоо абалына түшүрүлөт. Кылым бою Едигейди адамгерчиликтин, Сабитжанды болсо адамгерчиликсиздиктин жана кайратсыздыктын чокусунда көрөбүз.

Казангаптын өлүмү, Едигейдин маркум тууралуу ойлору, Сабитжан баш болуп уулдардын аза күтүшү, сөөктү жашырууга даярдык, Абуталиптин трагедиясы, Зарипанын марттыгы, адам акыл-эсинин өлтүрүлүшүнө тиешелүү Маңкурт легендасы, Эне Бейит мүрзөсүнө сөөктүн коюлбашы, Едигейдин буга дооматы жана дубасы менен параллель БУУнун демилгеси менен дүйнөдө алгачкы жолу жасалган согуштук эмес учак ташыган кемеден Совет жана Америка мамлекеттеринин жаңы энергия запастарын табуу үчүн космоско чогуу экспедициясы, эки каршы өлкө космонавттарынын башка планетадан Жер планетасына кайрылуулары ж.б. биринчи карашта мунун бары бири-бири менен алакасы болбогон абстракт кырдаалдардай көрүнөт. Бирок автор сүрөттөгөн окуяларга философиялык көз караштын маңызына жеткенде биринчи карашта бири-бирине карама-каршы көрүнгөн жер менен космостун маңызындагы бирлик сыяктуу бири-бирине карама-каршы окуялардын да маңызындагы бирликти көрөбүз.

«Лесная грудь» планетасынан жерге кайрылган Совет жана америка космонавттарынын көздөрү менен Жерге, Жерде болуп өткөн окуяларга карай билсек... автордун максаты жана айткысы келген ою бизге малым болот. Бири-бирине карама-каршы дүйнө таанымдарга ээ болгон космонавттар космоско бирдей максатта — Икс планетасынын энергия запастарынан пайдалануу жолдорун үйрөнүү үчүн чыгышкан. Бул максат бирдейлиги аларды бириктирген, космосто болсо жердин пайдасынан дагы чоң, адамүстү максат — четки Күн системасында бар болгон цивилизацияны үйрөнүү арзуусу аларды бири-бирине андан да жакындаткан. Жердеги майдалыктардан абдан бийикке көтөрүлгөн бу адамүстү

адамдар «Лесная грудь» планетасынан жерге караганда жердеги талаштар, согуштар, улуттардын жана жеке адамдардын бири-бирине душмандыгы, кеги, жек көрүүсү аларга күлкүлүү жана түрү суук көрүнөт. «Лесная грудь» планетасына бара жатканда космонавттардын жерге жазган катындагы бул сөздөргө назар салалы: Бияктан жерге караганда жерде жашаган баардык адамдар биздин бир туугандарыбыздай көрүнөт, биз аларсыз эч кимбиз. Бирок биз ушуну да билебиз, чынында жерде андай ойлошпойт».

Окурманга бул акыйкатты ачык жеткирген соң автор бизди «Эмнеге ушундай болушу керек?» соболунун айланасында ойлоноуга чакырат. Жердин тургундары, фантастикалык «Лесная грудь» планетасындагыдай эле ишеним жана пикир айрылыктарынын үстүнө чыга алышпайбы? Бу глобалдуу ойлордун деңгээлинде жазылган чыгарманы барактаган сайын окурмандын жүрөгүндө пикир артынан пикир, собол артынан собол туулат. Бу соболдор болсо жер менен көктүн, топурак менен мейкиндиктин жолугушуусунан туулган адамүстү, дүйнөүстү сезимдердин, арзуулардын туюндурулушу. Кызыктуу жери Жерде болуп жаткан бир окуяны сүрөттөгөн соң жазуучу жаңы главада космоско чыгат, жогоруда сүрөттөгөн окуяга согуш жана душмандык эмне экенин билбеген «Лесная грудь» тургундарынын көзү менен карап, бул окуяга алардын ойлоноу формасы менен баа берет жана мунун баарына кайгырат. Мына «Лесная грудь» планетасында космонавттар көргөндөрүнө ынана алышпайт жана Жерге мындай маалымат менен кайрылышат: «Алардын жашоо образы биздин Жер стереотипинин ойлоноу формабызга ушунчалык тескери, бизим акылыбыз аларды түшүнүүгө жөндөмдүү эмес». Мындан улам: «Алар мамлекеттин, куралдын жана согуштун эмне экенин билишпейт. Мамлекет зулумдугу, согуш сыяктуу күрөш каражаты тууралуу алардын түшүнүгү да жок».

Муну менен бирге ал жерде да белгилүү улуттар жана этникалык топтор жашайт.

«Лесная грудь» тургундары Жер менен алака куруу арзуусунда. Болгону алар «чакырылбаган конок» болууну каалабайт. Ант-

кени алар зордук эмне экенин билбейт. Мындан улам космонавтар Жерден уруксат сурайт: «Жердеги башаламандыкты, элдердин жана мамлекеттердин бири-бири менен душмандыгын билгенибиз менен аларды бүткүл адамзат атынан планетабызга чакырууга биздин акыбыз барбы? Сизге жалбарабыз, душмандыкты жана атаандаштыкты четке жыйнагыла, бу маселени БУУда чечкиле...». Мындан улам: «Биз алардын тажрыйбасынан үйрөнүп, өз жашоо образыбызда бурулуш жасай алабыз». Окурман да кааласа да, каалабаса да, бул кайрылуу айланасында ойлонсо керек: Биз планетабызда бул бурулушту жасай алабызбы? Тагыраагы, планетабызда ал үчүн негиз барбы?

Автордун жообу белгилүү. Анткени Жерде башка бирөөнүн жерине ээ болу арзуусу менен жашаган жуан-жуандар менен, маңкуртка айланган Таңсыкбаев жана Сабитжан сыяктуу кызыл кулактар менен, башканын жакшы жашоосуна чыдабаган инспектор жана Абиловдор менен жанаша, башканын дартын өз дартындай тарткан, өзгөнүн кайгы жүгүн өз ийнинде ташыган, жашоонун терең катмарларын көрө билген Казангап, Едигей, Үкүбала сыяктуу, чоң табияттуу Абуталип жана Зарипа сыяктуу сезимтал адамдар да бар. Дүйнө жалаң ушундай адамдардын эсебинен миллион жылдардан бери жашайт жана кооздолот. Мындай улуу жүрөктүү адамдар бизди адамгерчиликке жана сулуулушка чакырат. Мындан улам чыңалган адамдын зээни ар нерсеге кудуреттүү.

Адам зээнинин кудурети... Бул тууралуу канча чыгарма жаратылган, кооз сөздөр айтылган. Бул жаратылган чыгармалар, айтылган сөздөр жана афоризмдер да адам зээнинин кудуретине өкүлдүк кылбайбы? Жердеги талаштар, күрөштөр, согуштар, душмандыктар биринин экинчисинин үстүндөгү жогорулугун далилдеш үчүн эмеспи? Күчтүүнүн алсызга карата өкүмдарлык арзуусу жер үчүн күрөш жана согуштарга себеп болот. Бул чекитте алсыздын күчтүүгө дооматы, баш көтөрүшү башталат. Күчтүү дене күчүнө, алсыз болсо моралдык күчүнө — башкача айтканда акысына, адилетине ишенет. Күчтүү физикалык жактан канчалык күчтүү болбосун, акылуу болбогондуктан физикалык күчү мо-

ралдык күч алдында таасирин жоготот, эртеби-кечпи жеңилишке учурайт. Бу замандын жана тарыхтын бузулбас мыйзамы. Бу мыйзамдын өкүмү менен көптөгөн империялардын талкаланып, жок болгонун билгендигинен күчтүү баарынан мурун алсыздын моралдык куралын — анын ойлонуу жөндөмүн, зээнин, мээсин тартып алууга аракеттенет. Жалган жана ойдон чыгарылма нерселер менен анын мээсин жеп, акыйкатты андан жашыртууга тырышат.

Миң жыл мурун улуу иран акыны Фирдаусинин «Шахнаме» эпопеясындагы уламышка караганда кан ичкен, залим Зөххактын ийнинде өскөн жыландар жаштардын гана мээсин жеп жашайт экен. Улуу акын ошол убакта эле зулумдун жашашы үчүн сөзсүз мээлерди жеш керектиги, адамдын ойлонуу жөндөмүн тартып алышы керектигин айткысы келген:

Жалганды женип келген дайым чындык
Тарыхта калган бизге ушул шумдук.
Зулумдун ийнинде өскөн жыландарга,
Уландар мээсин берип урган кулдук.

Адамга кудай күч бербеген күндө да эгерде ал ойлоно алса бүгүн болбосо да, эртең өз акысы үчүн күрөшкө чыгышы керек. Анткени, Лениндин окуусуна жараша акысы бар экендигин түшүнгөн кул эми кул эмес, көтөрүлүшчү. Бул улуу акыйкатты ойлогондугунан дайыма өкүмдар, рухий жактан күчтүү туткундун оюна, пикирине кол салат, аны жок кылууга аракеттенет.

Акылга кол салуу! Адамды ойлондурбоо, инсанды жана жекеликти өлтүрүү! Дүйнөгө ээлик үчүн күрөш жүргүзгөн ар түрлүү империализмдин эң кескин куралы ушул! Бу пикир «Кылым карытар бир күн» романында да, Фирдаусидегидей уламыш түрүндө жаңырган.

Уламышка жараша жуан-жуандар Сары өзөктү басып алган соң баарынан мурун жергил калктын руханиятын — тарыхын, эсин жок кыла баштайт. Муну менен аларды азыркы күнгө гана байлашат, жашоолору азыркы күндөн башталганын үйрөтүшөт,

тамырларын казып, аларды тамырдан, уругунан куржалак калтырышат. Мындан соң Сары-өзөктүктөр жоош кулга, маңкуртка айландырылат. Бул темада романдын кириш сөзүндө автор жазат: «Адамдар бири-бирине карата чыдамдуу боло алышат. Бирок алар бирдей ойлоно алышпайт. Муну менен алар адамдык касиетин сактап, адам катары калышат. Адамды өз жекелигинен куру калтыруу эң эски доорлордон азыркы күнгө чейин дүйнөгө ээлик арзуусу менен жашаган империалист саясаттын натыйжасы. Эси тартылып алынган, өз элинин тарыхый тажрыйбасынан чоочуркаган адам тарыхый өнүгүштөн чете калат, азыркы күн менен гана жашай алат».

Келгин жуан-жуандар аларга каршылык көрсөткөн жаштардын башына төө терисин кийгизет, тери кургаган сайын башты кысып кичирейтет, мээдеги эсти өлтүрөт, адамды ойсуз кулга — жумушчу күчүнө айлантат. Бул үрөйдү учурган азаптан кийин маңкурт аталган бу кул өз атын, ата-энесинин атын, кайсы элден, кайсы уруудан экенин унутат, бир сөз менен айтканда, адамдык касиетин жоготот, кожоюну үчүн коркунучсуз желдет болот. Маңкурт кол ити сыяктуу эсинин гана буйруктарын аткарат.

Уулунун маңкуртка айландырылганын эшиткен Найман эне аны табат, канчалык аракеттенсе да, өзүн баласына тааныта албайт:

- Сен мени тааныйсыңбы? Маңкурт «жок» деп башын булга-
лайт.

- Сенин атың ким?

- Маңкурт.

- Сени азыр ушинтип чакырышат. Мурунку атың эсинде жокпу? Өз атыңды эсте... Атаңдын аты ким? Сен өзүң кимсиң? Кайсы элденсиң? Эстеп көрчү.

Маңкурт эч нерсе эстей албайт. Бул учурда эне колдорун көккө көтөрүп, бакырат:

- Адамды тулуп-өскөн жеринен ажыратса, бар-жогун тартып алса болот. Жанын да алса болот. Адамдын эсин тартып алуу жазасын ким ойлоптур? Эй улуу кудай, эгер сен бар болсоң, адамга бул зулумду кантип ыраа көрдүн?

Акыры, жуан-жуандардын көрсөтмөсү менен маңкурт — Жолман өз энесин жебе менен атып өлтүрөт.

Ооба, тарых бою дайыма басып алуучулар жергиликтүүнүн энесин жергиликтүүнүн өз колу менен өлтүрүшүнө өкүмдарлык каражаты деп тандашкан. Жергиликтүүнүн энесин анын өз колу менен өлтүрө электе анын оюн, эсин өлтүрүшөт, аны өзүнөн ажыратышат. Анткени тарыхты, эсти өлтүрүү элдин өзүн өлтүрүүгө, жок кылууга даярдык.

Найман эненин көмүлгөн жери Сары-өзөк чөлүндө Эне бейит деп аталат.

Эми эл аксакалы Казангапты Найман эне жаткан ыйык Эне бейит мүрзөсүнө жашырууга алып келишет. Элдин тарыхын жашаткан бул мүрзө болсо зым менен курчалып, талкаланууга өкүмү чыгарылган.

Бул жерде да эстин, тарыхтын, өтмүштүн жок кылынышы маселеси! Мындан улам Казангапты тарыхка айланган Эне бейитинде жашырууга уруксат бербеген, өз тилинде сүйлөгүсү келбеген, өтмүшүнө кошкөңүл болгон, тарыхын унуткан Таксынбаевге Едигейдин жек көрүү менен «маңкурт» деши жогоруда айтылган уламыштын философиялык жана жандуу маанисин толуктайт.

Чыгарманын негизги образдарынан бири болгон Абуталиптин да эскерүү жазышынан улам инспектор жана Абиловдой маңкурт табияттуу адамдар тарабынан жок кылынган кызыктуу.

Абуталип жазган дептерлерде элдик ырлар жана уламыштардын топтолушу да ошол эле максатка — тарыхтын, эстин корголушуна кызмат кылат. Элдин жашоосу үчүн анын тарыхынын — руханий эсинин канчалык чоң мааниге ээ экенин автордун ар эпизоддо белгилүү каражаттар менен кайталашы да кокустук эмес. Бул эпизоддордон бирин эске салалы: Найман Эне уулунун эсин ойготуу үчүн канчалык тырышса да, эчтеке чыкпайт. Акыры, уулунун башын тизесине коюп, ага элдик ыр — беик ырын ырдайт. Бешик ыры маңкуртка жагат, «анын эссиз, маанисиз жүзүндө бир жылуу белги жана жандануу» ойготот.

Автор муну менен обондун тамырдан, өтмүштөн келген добуш болгондуктан жок кылынган акыл-эсти кыймылдатуу күчүнө ээ экенин айткысы келет.

Абуталиптин да эскерүү дептеринде «обондорду өтмүштөн кабарлар» деп атаганы кокустук эмес.

Ошентип тарых жана акыл-эс бир эле убакта буларды жашаткан элдик обондор жана уламыштар, бир сөз менен, элдин руханий дүйнөсү чыгарманын каарманына айланат.

Абуталип менен Зарипанын трагедиясы болсо чыгармада өзүнчө бир роман таасирин калтырат. Абуталиптин трагедиясы бүлөө ташы сыяктуу Зарипаны жана Едигейди сынактан чыгарат, алардын баардык адамдык сапаттарын жөнгө салат. Биз бул сынакта Зарипаны уулдарынан мандайында өз милдетин түшүнгөн эне катары да, күнөөсүз жок кылынган эринин элесин жеке сезимдерден жогору туткан ынак аял катары да көрөбүз. Зарипанын Едигейге белек кылган шайы жоолугу Едигейдин сезимин ойлогонун жана бул сезимдерге аял катары кош көңүл эмес экенин далилдесе, ага билдирбестен очогун таштап, Бороондуудан кетип калышы элдин салтынан чыккан ачык ынактык сезимин көрсөтөт.

Ошентип аялдык адебин коргоп сактоосу, элинин эски салтына ынактыгы Зарипаны баатырдык пьедесталына көтөрөт. Бул жерде да тарых жана акыл-эстин корголушу маселеси өзүн көрсөтөт.

Жерде болуп жаткан баардык бул окуяларга жогорудан караган жазуучу мындай жердин дарттарына кошок айтат жана бизди андан да зор сезимдерге, бийик жана ак ниеттүү амалдарга, бири-бирибиздин дартына орток болууга, окуяларга өзүндөй жогорудан кароого чакырат. Бул чекитте жазуучу планета деңгээлинде ойлонот, кичинекей разъезд болгон Бороондуунун дартын дүйнөнүн дарты сыяктуу жалпылаштырат. «Театр» журналынын кызматкери менен маегинде (1985, 6) Айтматов жазуучу өз майында куурулбаш үчүн улуттук тилек жана арзууларды адамдык деңгээлге көтөрүшү, бүткүл адамзатты ойлондурган улуу идеалдар менен жашоону ишке ашырышы керек.

«Кылым карытар бир күн» чыгармасында жазуучу бир жактан космосту багындырган адам зээнинин кудуретин алкайт, экинчи жагынан бул жеништердин кайсы курмандыктардын эсебинен болуп жатканын ойлонот жана бизди да бул проблеманын тегерегинде ойлонууга чакырат. Космосту багындырууга кудуреттүү болгон адам зээни Боранлы разъездиндеги жөнөкөй суу проблема-сын чечүүдө эмнеге алсыз болушу керек деп ойлойсуң?

***

Чыңгыз Айтматов образдарынын көбү трагедиялуу кырдаалдарга түшөт жана бул кырдаалдарда сынактан өткөрүлөт. Бул образдар түшкөн кыйын кырдаалдарында да адам бойдон калышы, ахлакий сапаттарын сактоону ишке ашырышканы кызыктуу. Бул мааниде анын «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» жана «Ак кеме» повесттери өзгөчө мааниге ээ.

Автордун жазганына караганда бул чыгарманын сюжетин ага нивхи элинин жазуучусу Владимир Санки айтып берген. Айтматов сюжеттеги мажара элементин четке таштаган, адамдардын рухий дүйнөсүнүн, ахлакий сапаттарын, өлүм мандайындагы ички эмоцияларын алдыңкы планга тарткан.

Бул ушундай болушу керек. Анткени асыл адабият окуянын сүрөттөлүшүн эмес, адамдын ички дүйнөсүн, ички эмоцияларынын көрүнүшүн бериши керек.

Жети жашар бала, атасы, атасынын агасы жана чоң атасы менен деңизге — балык уусуна чыгат, туманга кабылат, багыттан адашат. Бул жөнөкөй эле бир кырдаал. Бирок жазуучу бул трагедиялуу кырдаалдан кутулуу үмүтүн жоготкон бул адамдардын жүрөгүнө, ички дүйнөлөрүнө саякатка чыкканда улуу адабият жаратылат. Бул кырдаалда — башкача айтканда жашоонун эң чоң сынагы болгон өлүм босогосунда ар кимдин өзүн гана эмес, башкасын ойлошу аларды адам катары сактайт. Жазуучу бизди адамдардын бул өзүн курмандыкка чалу сезимине ынандырганда, биз бул улуулук мандайында таазим кылабыз, өзүбүз да кошо чоңоюп көтөрүлөбүз.

Иче турган суунун куткара турганын билген чоң ата кезеги келгенде өз суу үлүшүн ичпейт, башкалар аны канчалык кыстаса да, баш тартат, аларды уктатат да, жети жашар неберенин наамына түндө өзүн деңизге таштайт.

Башка бирөөнүн жашашы үчүн өзүн курман кылуу! Адамдын эң асыл сапаты ушул! Бул тууралуу француз жазуучусу К. Прево «Хуманите» гезитинде мындай жазат: «Кирисктин да, Султанмураттын да аталарына мамилеси негизи конфликт эмес, тескерисинче, рухий биримдик турат. Бул сапат болсо француз адабиятына толугу менен чоочун».

Прево айткан бул сапат кыргыз улуттук салтынан, «Манас» дастанынан чыгат.

Ошол эле убакта Ч. Айтматов жазуучу катары, жашоонун жарык жактарын чоңойтууну, түрү сууктукту сулуулуктун, пастыкты бийиктиктин көлөкөсү астында көрсөтүүнү жогорураак тутат. Рухий жактан бири-бирине абдан жакын болгон бул чыгармаларды окуган соң ойлоносун: жашоонун улануусу үчүн өз жанынан кечкен бул адамдарды жоготкон бул дүйнө Сабитжан сыяктуу ыпластардын бар болушуна канча чыдайт?

Бир сөз менен «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» жана «Ак кеме» повесттеринин ар бири адамдын курмандыкка барышы жана адам улуулугу тууралуу поэма.

Атаол Бэхрамоглу

«ТҮЗДҮКТӨН ДҮЙНӨГӨ ЖАЙЫЛГАН ДОБУШ: АЙТМАТОВ!»

Кыскача издениш: Чыңгыз Айтматов Советтер Союзу убагында дүйнөгө таанылган, орус эмес эң атактуу совет жазуучуларынан бири. Айтматовдун Советтер Союзу мезгилинде Батышта көңүл бурушу бүгүнкү атагын табышында абдан маанилүү роль ойногон. Чыгармалары 50дөн ашык өлкө жана 100дөн ашык тилде жарыяланган лидер жазуучулардан бири.

Өткөн айларда уюштурулган Богазичи Китеп Күндөрүнүн ардактуу коногоу катары Стамбулга келген Айтматов менен «Диалог Аврасия» журналынын «Бетме-бет» бөлүмүндө Түркиянын сыйлуу искусство адамдарынан болгон Атаол Бэхрамоглу менен маек курган. Бул чын ыкластуу маекти кызыгуу менен окуйсуз деген ишеничтебиз. Маек 2000-жылы жазылган.

Атаол Бэхрамоглу: *Сиз Түркияга алгачкы жолу 25 жыл мурун келдиңиз. Эсиңизде болсо, ошол убакта да сиз менен жолугушканбыз: 1975-жылы. Кийин да бир нече жолу көрүштүк. Акыркы жолу Парижде. Сизге бере турган алгачкы суроом мындай: акыркы 25 жыл ичинде дүйнөдө абдан көп өзгөрүүлөр болду; Советтер Союзунда да, сиз жашап жаткан өлкөдө да, Түркияда да көп нерсе өзгөрдү. Бул өзгөрүүлөр тууралуу кандай ойдосуз?*

Чыңгыз Айтматов: Соболуңуз чынында эле кең. Менин пикиримче, адамзат тарыхында сиз айткан мезгил, башкача айтканда ХХ кылымдын аягы бурулуш пункту эле. Кайра куруу жана ачыктык жалаң Советтер Союзу үчүн эмес, дүйнө масштабында чоң мааниге ээ окуя эле. Азыр биз муну жакшыраак сезебиз. Анткени перестройканын дүйнө саясаты жана маданиятынын ичинде кабылган туюктан чыгыш пункту экенин айта алабыз. Кайра курууну баштаган Горбачев кааласа-каалабаса да маанилүү реформаларды ишке ашырууга мажбур болду. Бул реформалардын натыйжасында дүйнөнүн Батыш жана Чыгыш ааламында эки зор бөлүккө ажыроо пикири тарыхка маалым болду. Жаңы дүйнө согушунда жана баардык адамдар үчүн олуттуу кырсыкка себеп боло ала турган бул ажырым эми өтмүштө калды. Азыр бизди ойлондурган маселелерден бири Советтер Союзунун таркашынан кийин көз карандысыздыкка туш болгон республикалардын абалы. Ал жерлерде бир топ иш кылына элек. Мунун бир топ себеби бар. Демократиялуу система баарына бирдей мүмкүндүк берет. Ооба, баарыбыз бу учурда демократиялык системаны, рынок экономикасын, либерализмди ж.у.с. практикалоого аракеттенебиз. Булардын бары бизге жаңы мүмкүндүк жана перспективаларды берет. Бирок биз байкабаган бир топ кыйындык жан апроблемаларды да өзү менен

алып келет. Анткени, менин пикиримче, ккарандысыздык, эркиндик ар бир кишинин, саясий чөйрөлөрдүн, партиялардын ж.б. да чоң жоопкерлигин билдирет. Тилекке каршы, азыр ар ким көз карандысыздыктан өз пайдасы үчүн, атүгүл кээде башкаларга зыян келтире тургандай пайдаланат. Демократиялык эркиндик бул эмес. Эркиндикти демократиянын негизги принциби катары баамдоо керек.

А. Б.: - *Муну ачыгыраак түшүндүрөсүзбү?*

Ч. А.: - Алгач парламент системасынын, басма сөздүн көз карандысыз болушу биринчи шарт. Бирок тилекке каршы, басма сөз менен капитал арасында тыгыз алака бар жана басма сөздү акча менен багыттап алышат. Башкача айтканда, биз диктатура жана тоталитардык режимден кутулдук, бирок эркин рынок мыйзамдарынын гегемониясында өзүбүздү көрдүк. Азыр акча менен баарын жасаса болот: алып сатуу ж.б. Бир сөз менен, акча-пулу бар адам баардык иштерди өзүнө ыңгайлуу түрдө чече алат. Ачыгы, бул темада либерал-көз карандысыз партиялардын да ишмердиги, бул ишке кийлигишүүсү, пикир талашы керек. Конституциялык укуктар жана адамдарга мүмкүндүктөр камсыз кылынышы керек. Башкача айтканда иштер бул багытта болушу зарыл.

А. Б.: - *Советтер Союзунда жашагандар коммунизмдин социалисттик өзгөчө жсүзү, бир типин экенин айтышат. Менимче болсо демократиялык социализм адамдарда үмүт катары жашоосун улантууда...*

Ч. А.: - Мен ойлойм, совет социализми эксперименти жалпысынан жакшы максаттар үчүн эле, бирок болбоду, анткени аны менен бирге зордук, күч да кошо кадам шилтеп жаты жана адамдарды бир эрке баш ийүүгө мажбур кылдырды. Чынында, коммунизм ар ким бул системаны ыктыяры менен ашкысы келе тургандай тартуучу, чакыруучу болушу зарыл. Мунун болушу үчүн адамдарды иштөөгө, иштеп жаратууга жана акча табууга шыктандыра ала турган экономикалык системанын түзүлүшү негизги шарт. Анткени Советтер Союзунда адамдарды милдеттүү иштетишти, бирок бул адамдар эмгектеринин акысын көрбөдү.

А. Б.: - Албетте, муну түшүнүп турам. Бирок сиз да жакшы билесиз го, бүт дүйнөдө жоктук, кайырчылык али уланууда. Түркияда да, дүйнөнүн башка өлкөлөрүндөгүдөй кедейлик бар жана бай-кедей арасындагы чуңкур абдан чоң.

Ч. А.: - Кедейлик жана адамдардын арасында теңсиздик бүт дүйнөдө коомдук жана саясий планда гана эмес, глобалдуу планда да байкалууда. Тилекке каршы, гегемон болгон бир топ бай өлкө тарабынан таланган кедей өлкөлөр да жок эмес.

А. Б.: - Азыр адабиятка байланыштуу собол бергим келет. Гуманист адабиятчы болгонуңуз гуманизмдин адабиятта маанилүү роль ойногонун шексиз байкайсыз... XIX кылым адабиятында гуманизм ар кайсы өлкөдө гегемон боло албады. Сизче, заманбап адабиятта гегемон болгон эмне? Башка сөздөр менен, гуманизмдин ордун азыр эмне ээледі?

Ч. А.: - Адабият азыр зор өзгөрүүлөргө учуроодо, мындан улам анын өзгөрүүсүн каалабаган эч ким жок го. Ошого жараша азыр окурмандар ошол окурмандар эмес.

А. Б.: Бул адабий процесспи, болбосо...

Ч. А.: - Бул өзүнөн-өзү жүргөн процесс, коом маданияты формасында — чынында телевидение аркылуу Америка тараптан келет, ал жерде рынок кызыкчылыгы жогору тутулат. Телевидение жана кино искусствосу реклама максатын гана күткөн жана рынок кызыкчылыктарын камсыздаган тармак. Албетте бул адабиятка да келди. Мунун натыйжасында да адабиятта шаблон жана көңүл ачуучу чыгармалар жаратылды.

А. Б.: - Түркияда Горький, Толстой, Бальзак жана башка гуманист жазуучулардын чыгармалары анчалык окулбайт. Элдин окуган китептери детектив романдар, порнографиялык чыгармалар жана абдан арзан, жөнөкөй романдар. Чындык менен, реализм менен алакасы болбогон жасалма тарыхый чыгармалар тууралуу кандай ойдосуз?

Ч. А.: - Тилекке каршы, роман жазуу азыр жөнөкөй шугулга айланган: четен караганда китептей көрүнгөн, чынында болсо адабият эмес адабият.

А. Б.: - *Сиздин оюңузча, биз эмне кыла алабыз?*

Ч. А.: - Биз иштерибизди улантышыбыз керек. Мен кечээ жаштар катышкан бир жыйналышта муну айттым. Бирок рынок экономикасы жана кеңири адам катмары аркылуу келген эч нерсенин алдын алууга болбойт. Бирок эртеби-кечпи, баары өз баасын алат.

А. Б.: - *Буга ынанам.*

Ч. А.: - Мен дагы. Азыр айрымдары чыгып айтышат: «Олуттуу адабият тараптарымын. Бирок азыр окат кылыш үчүн акча келтире турган чыгарма жазуум керек. Анан акчаны таштап, бир олуттуу чыгарма жазам».

А. Б.: - *Бул алдамчы нерсе.*

Ч. А.: - Ооба, өзүн-өзү алдоо. Ошол эле сөздөрдү кино тармагында да айтса болот. Кино тарткандар да: «Азыр көңүл ачуучу же порнофильм тартайын, кийин классика боло ала турган фильм баштайм» дешет. Бирок чынында алар андан эч качан кутула албайт. Ошол жерде отуруп калышат.

А. Б.: - *Адабият ар абалда айрым салттарды, улуттук дөөлөттөрдү коргошу керек деп ойлойм...*

Ч. А.: - Сөзсүз! Адабият ошол адат-салттарды өздөштүрүшү керек. Классикалык адат-салттар сөзсүз корголушу керек! Азыркы күндө постмодерн стилинде жазылган, бирок түшүнүлбөгөн абстракт ой формасы менен жазылган, адам табиятынын түрү суук сүрөттөмөсүн көрсөткөн мындай чыгармалар, тилекке каршы, бар. Мен ойлойм, бул маданиятыбыз үчүн абдан жаңылыш.

А. Б.: - *Менимче, адабият менен технология арасында түз алака жок.*

Ч. А.: - Туура, жок эле, бирок жашоо образы, жашоо формасы бар. Колунда балка менен иштеген адамдар бар жана космоско чыккан адамдар... Булардын арасында зор айырма бар.

А. Б.: - *Мен пикиримди башка сөздөр менен түшүндүрүүгө аракеттенем: технология дүйнөсүндө жаңы техника эски техниканын ордун басат. Эски техника маанисин жоготуп, жок болот. Бул үчүн адабият менен техника арасында байланыш бар экенин*

айта албайбыз. Бирок, Гомердин, Шекспирдин, Достоевскийдин, заманбап жазуучулардын да чыгармачылыгы эч убакта өз маанисин жоготпой келе жатат...

Ч. А.: - Буга сөз жок. Технология жана адабият эки башка система. Технологияда ачылыш жасоо маанилүү: бүгүн бир магнитофон аласың, эртең болсо андан да жакшысын аласың ж.у.с. Бирок адам сөзү, адам искусствосу өткөн адат-салттарыбызга гана таянып өнүгөт.

А. Б.: - *Туура айттыңыз. Бирок менимче, ыр өнөрү — поэзия өзгөчө корголушу керек.*

Ч. А.: - Поэзия бүгүн абдан кыйын доорун баштан өткөрүүдө. Проза тармагында болсо абал чеке жылытаарлык эмес. Азыр бир «рынок прозасын» көрөбүз. Ыр китептери абдан аз санда чыгууда. Мурун 10000-20000 нуска китептин чыгышы кадимкидей кабыл алынчу. Азыр бул цифра 500 нускага чейин түштү. Медиада, мейли телевидениеде, мейли радиодо жана гезиттерде болсун, ыр өнөрүнөн абдан аз сөз кылынат. Журналисттер көбүнчө сенсациялуу кабарлар же скандалдардын артынан чуркашат.

А. Б.: - *Тилекке каршы, туура. Бирок мени экекече сиздин поэзияга мамилеңиз кызыктырат. Чыңгыз Айтматов катары ыр өнөрү тууралуу кандай ойдосуз?*

Ч. А.: - Ойлойм, поэзия чектелүү рамкада ырды сүйгөн, аны балаган адамдар үчүн. Поэзия дайыма мындай адамдарга гана кызмат кылат! Кең маанисинде айтсам, эзелтен баары Пушкин жана башка классикалык акындардын чыгармалары менен кандайча өздөрүн туюндура алышкан болсо, ошондой эле кылышат. Анткени биздин улуттук акындарыбыз эми жок дей турган даражада.

А. Б.: - *Бүгүн кыргыз адабиятында эмне болуп жатат? Сизде жаш акын жана жазуучулар барбы?*

Ч. А.: - Жок десе болот. Көбү бизнес тармагына өттү. Адабият пайда келтирбей жатат. Акын эмне алмакчы? Мурун акын эркин инсан эле, эркин жашай алчу. Азыр болсо поэзия жөн эле хобби.

А. Б.: - *Жазуучулар дагыбы?*

Ч. А.: - Алар дагы. Бирок жакшы акын жана жазуучулар дайыма жашайт!

АЛ УЛУУ ИНСАН ДА ЭЛЕ!

Мен заманабыздын жана бүткүл түрк дүйнөсүнүн улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов менен өткөн кылымдын аяктарында тааныштым. Чыгармаларын окугам, зор баа бергем, бирок өзүн жекече тааныбайт элем. 1992-жылда аны менен Люксембургда жолугуштук; Чыңгыз Айтматов ал кезде Россиянын элчиси катары ал жерде дипломатиялык ишмердикте эле, мен болсо ошол убакта чыгармачылык командировкада элем.

Аны менен бир нече жолу көрүштүк, үй-бүлөлөрүбүз менен тааныштык, чыгармачылык маектерибиз болду. Мен алардын портреттерин тарттым: уулу менен да, жалныз да. Ошол кезде мен тарткан ал портреттин азыр, өлүмүнөн кийин ал жөнүндө жазылган эскерүүлөр китебинин сырткы бетине түшүүсү тагдырдын на-сиби көрүнөт.

Биз кийинчерээк да аны менен көрүштүк жана бул жолугушуулар бизди бири-бирибизге жакындатты. Ал биздин жазуучуларга, айрыкча классиктерге абдан баа берчү жана Азербайжан тууралуу дайыма сыймык менен сүйлөчү.

Мен Чыңгыз тууралуу көп сөз айта албайм. Анын улуу жазуучу болгонун, күчтүү чыгармалары менен совет адабиятында кандай «жардыруу» жасаганын да абдан жакшы билем. Бирок жакын дос катары канча ыкластуу, адамгерчил, ынак, сөзү бир, сылык, асылзаада адам болгонун болсо эч убакта унута албайм. Муну аны жакындан тааныгандар, аны менен достукта жүргөндөр гана билет.

Мен анын өлүм кабарын эшиткенде абдан шок болдум. Аны менен Люксембургда, Москвада, Бишкекте өткөргөн күндөр көз алдыма келди. Жана кандай улуу инсанды жоготконубузду түшүндүм.

АЗЕРБАЙЖАН ЖАЗУУЧУЛАР СОЮЗУНУН КУТТУГУ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ-75

Азиз Чыңгыз агай!

Сизди заманабыздын улуу жазуучусун, Азербайжандын чыныгы досун шандуу мааракенизден улам чын жүрөктөн куттуктайбыз. Бүт дүйнөдөгүдөй эле, Азербайжанда да Сиз абдан атактуусуз, муун-муун адамдар чыгармаларыңызды сүйүп окушат. Сиз ыңгайлуу тапкан ар кайсы убакта Сизди Азербайжанга чакырабыз.

Сизге узун өмүр, ден-соолук, жаңы-жаңы чыгармачылык жеңиштерин, үй-бүлө бактысын каалайбыз.

Чыдамсыздык менен Сизди Азербайжанда күтөбүз.

АНАРАзербайжан Жазуучулар Союзунун төрагасы

КабилСоюздун Аксакалдар Кеңешинин төрагасы

Фикрет Кожа,

Чингиз Абдуллаев,

Ариф ЭмрахоглуСоюздун секретарлары.

Бэкир Нэбиев

«ЖЕР-ЭНЕ»

Улуу Ата Мекендик согушта совет элинин жеңишинин 20 жылдыгын дүйнөнүн бүт прогрессивдүү адамдары мурунку жылы зор салтанат менен белгиледи.

М. Эзизбейов атындагы Азербайжан Мамлекеттик Академиялык Драма театрында биз көргөн «Жер-Эне» аттуу жаңы спектакль баатырдык өрнөктөрү менен бай болгон ошол оор сынак жылдарын дагы бир жолу көзүбүздүн алдында жандандырды. Фашизмдин үстүнөн жеңишке совет адамдарынын кандай зор кыйындыктар, сансыз-эсепсиз курмандыктар натыйжасында жеткенин типтүү шарттарда, типтүү сахна образдары аркылуу көрсөттү. Бул пьесаны көрктүү кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн ошол аталыштагы атактуу повестинин негизинде жазган (пьесаны азербайжан тилине Теймур Элиев которгон).

Коюучу режиссер, республиканын Эмгек сиңирген Көркөм искусство кызматкери Хүсейин Султановдун «Жер-Энесин» кыргыз тарыхынан көркөм жылнаамасындагы эң жаркын мезгилин жетик түшүндүрүүсү чыгарманын максат жана маңызына толугу менен шайкеш. Анткени чыгарманын баш карманы Толгонайдын дастаны анын өзүнүн, үй-бүлөсүнүн гана эмес, ошол эле убакта бир топ башка адамдардын, тагдырлардын, жашоонун, замандын драмасын чагылдырат. Чыгармада козголгон адам жана коом, эл жана карман, адамдардын мүнөзүндөгү жеке жана коомдук сезимдердин мамилелери, жашоодо жана аң-сезимдерде эскилик менен жаңылыктын күрөшү сыяктуу эң маанилүү проблемаларга да бул жагынан режиссер гана жакындаган.

«Жер-Эне» спектаклинин кыйындыктарынын чоң бөлүгү Толгонайдын ролунун аткаруучусу, СССР Эл артисти Хөкүмэ Курбанованын ийинине түшөт. Толгонай чыгарманын баш карманы гана эмес, анын маңызын ачкан жандуу критерий. Толгонай парда алгач ачылгандан музыканын акыркы аккорддору эшитилгенге чейин сахнада болуп өткөн баардык окуялардын борборунда турат. Бул да жетишсиз. Толгонай ошл окуялардын жүрүшүнө түрткү берет, аларды багыттайт. Хөкүмэ Курбанова өз укмуш оюну менен баары сыйлаган, баары сүйгөн чыдамдуу, сыймыктуу, ийилбес жана ыйык эне образын жаратат. Толгонай — Х. Курбанова өз сүйүктүүсү менен жолугушуусунда да, жаңы, жаратман эмгектин пайдасынан сүйүнгөндө да, уулдарынын фронтто курман болушу тууралуу титиретүүчү кабарларды эшиткенде да, адамдарды артта калган айылдын чарбасын башкарганда да, мезгилсиз жесир калган келини менен мамилесинде да чын ыкластуу жана улуу. Актрисанын кайталанбас даражада кызуу жана амбициялуу оюну кыялыбызды канаттандырып, согуш күндөрүнө алып барат.

Ч. Айтматовдун повесттериндегидей эле, бул пьесасында да бир-эки кубаттуу көркөм образ аркылуу зор жалпыламалар берген, адамдардын ички дүйнөсүн, руханиятын, алардын мамилесиндеги татаалдыкты усталык менен ачып көрсөткөн. «Жер-Энеде» бири-биринен кескин түрдө айырмалуу психологиялык абалдарда

сунуш кылынган Алиман бул жагынан абдан кызыктуу образ. Актриса Эмине Йусиф кызы Алимандын эч убакта ажырай албаган жазгы гүлдөрдөй аруу махабатын, Касым фронтто баатырча курман болгондон кийин башына түшкөн кырсыктарды, акыры анын Толгонайга карата туйган уул сүйүүсүн абдан табигый жана бай каражаттар аркылуу сунат.

Чыгармада автордун өзүнчө эле рупору болгон романтикалык Жердин ролунда эмгек сиңирген актриса Мэхлуке Садыкова жакшы таасир калтырат. Пьеса бою бир да жолу сахнага чыкпаган Мэхлукенин-Жердин Толгонай менен маегин биз узактан гана эшитебиз. Бирок Ч. Айтматовдун үрөй учурган, талкалоочу согуштарга каршы пикирлерин М. Садыкова ушундай чын жүрөктөн, олуттуу, так жана түз айткандыктан биз ал жараткан образды акыл-эс жана рухий жактан өзүбүзгө жакын, табигый деп билебиз.

Бактысын адал эмгекте жана таза махабатта тапкан Субанкул менен Толгонайдын рухий ахвалын лирикалык музыка пьесанын башында кандай сонун жаңыртса, бир аздан соң оркестрден көтөрүлгөн толкундуу музыка, айрыкча жүрөктөрдү талкалаган сынык-сынык барабан добушу Мекендин башына түшкөн согуш коркунучун эмоционалдуу каражаттар менен туюндура алат.

Азербайжан ССР эмгек сиңирген сүрөтчүсү Хабил Казымов шөкөттөгөн «Жер-Эне» пьесасынын руху менен абдан үндөш. Талаа, үй, темир жол станциясы, сот залын ж.у.с. жандандыруу үчүн сүрөтчү бир-эки штрихтен, манжа менен санала турганчалык аз буюмдан, эң негизгиси, жарык-көлөкө контрасттарынан жана добуш эффекттеринен усталык менен пайдаланган.

Жашоону кооз кылган, адамды көкөлөткөн бул баалуу пьеса менен театрдын коллективине искусство кыйырларын андан да кеңейтүүнү жана жаңы чыгармачылык жетишкендиктерин каалайбыз.

*«Коммунист» гезити.
1967-жыл.*

АНЫ МЕНЕН БИЗ ДА СЫЙМЫКТАНАБЫЗ

Акыркы жарым ай ичинде мен калем көтөрүп, эки татыктуу адамдын мааракелерине карата аларга махабатымды жана урматымды туюндургум келет. Ноябрьдын 28-де «Садакат» аттуу чыгармам менен сүрөтчү Тахир Салаховдун 75 жылдыгын куттуктадым.

Декабрдын 12-де жазуучу Чыңгыз Айтматов 75 жашка толот. Бул эки көркөмдүү жаратман — кисточка устасы жана калем устасы туулуш жылдарынан улам гана эмес, өмүр жолдорунун көп жагынан улам да окшошот. Чыңгыздын атасы Москвада Кызыл Профессорлор Институтунун зыяратчысы Төрөкул Айтматов сыяктуу, Тахирдин атасы, таанылган партия кызматкери Теймур Салахов да Сталин репрессияларынын курмандыгы болгон, окко учурулушкан. Жашоолорунун гүлдөгөн мезгилинде өлтүрүлгөн бул адамдардын көп сандагы жана аз сандагы балдары атадан жетим калышкан. Акылга сыйбас кыйындыктар ичинде чоңойгон бул балдар баарынан мурун эки өз жанын аябас аялдын — Нагима Айтматованын жана Сона Салахованын сөздүн чыныгы маанисинде, баатырдыктарынан улам жашай, аман кала алышкан. Чыңгыз Айтматовдун атасынан башка үч атасынын иниси, Төрөкулдун үч тууганы да репрессияларга дуушар болду, чоң үй-бүлөнүн эркектеринен калгандар арасында тогуз жашар Чыңгыз эң чону эле.

Бала жана өспүрүм кезинде жашоонун баардык таш боор сынактарынан өткөн соң Чыңгыз да, Тахир да таланттары, эркектери жана чечкиндиктери аркылуу абдан жаш кезинде жалпы союздук масштабда таанылышты, кийин дүйнөгө атактуу болушту. Чыңгыз Айтматов Кудайдын насиби менен жазуучу, бирок билими жагынан зоотехник, ветеринардык факультетти бүтүргөн. Бул анын чыгармачылыгына да таасир эткен. Айтматов сыяктуу жер жүзүндөгү баардык жандуу макулуктарды мынчалык терең жана так тааныган, адам азаптарынын баардык жандуулар менен бирим-

дигин туя билген — тору Гүлсараттын же кара нардын тагдырын адам баласынын өмүрү менен байланыштырууну ишке ашырган аз гана жазуучунун атын атаса болот. Адабиятчылыкта көп жолу айтылган салыштырууну, Л. Толстойдун «Холстомери» менен салыштырууну бул жерде дагы бир жолу кайталагым келбейт.

Пантеист дүйнө туюму, Бугу Эне же карышкыр Бостон, кыргыз чөлдөрүнүн кендиги жана тоолорунун зордугу, Ысык-Көлдүн ыйык суулары, Манастын жана Чыңгыздан өзүнүн мекени Талас өрөөнүндө өскөн ар бир от, ар бир гүл, Бороондуу кербенинин таянычы жана жазуучунун туулган Шекер айылы, космостук фантазиялар жана Тоорат, Инжил сюжеттери — Айтматовдун көркөм саман жолунун борборунда органикалык элементтер. Албетте, бул саман жолунун борборунда ХХ кылым адамынын тагдыры турат. Кылымдын баардык чиеленишкен проблемаларын камтыган адам тагдыры.

Бул проблемалар совет чындыгынын башка-башка адамдардын, үй-бүлөлөрдүн да, баардык элдердин да маңдайына өткөн кылымдын жыйырманчы, отузунчу жылдарында, согуш доорунда жана андан кийинки заманда чыгарган проблемалары. Бирок ошол эле убакта бул проблемалардын көбү белгилүү тарых кесимине байланыштуу эмес. Жашоо жана өлүм, Кайыр жана Жаман, Намыс-Намыссыздык, Махабат жана Жек көрүү маселелери түбөлүктүү. Бул маселелерге адамдар кайсы доордо, кайсы өлкөдө, кайсы коомдук түзүлүштө жашагандарына көз каранды болбостон бетме-бет келет. Муну түшүнгөнү жана туюндура ала турганына караганда, бул жалпы адамзат проблемалары кыргыз турмушу жана кыргыз тарыхынын чындыктары менен байланыштырганына караганда Чыңгыз Айтматов албетте, баарынан мурун зор таланты аркылуу дүйнө жазуучусу боло алды. Чыгармалары дүйнөнүн бардык континенттеринде нечен тилдерге которулган, жарыяланган, окулган жана сүйүлгөн жазуучу.

Азаптуу балалык жылдарынан Ч. Айтматов жүрөк титиреткен таза, баёо бала сүрөтүн алып келип түбөлүктүү кылды. Бул бала эч качан Жаман менен элдеше албайт, Жамандын салтанатын кабыл

албайт жана сууга өзүн таштап, кыялдарында жашаган Ак кеменин артынан агып кетет. Бирок ал өлүмгө карай, атүгүл Ысык-Көлдүн ыйык сууларына карай сүзбөйт. Ал түбөлүккө карай сүзөт, бул себептен жашап жатат жана дайыма жашай берет. Чыңгыз Айтматов бир жолу Пекинде жүргөндө ага чалышат. Телефон чалган кыргыз тилинде анын уулу экенин айтат.

Жолугушканда Кытайда окуган студент экени маалым болот. Анан жигит кошумчалайт: мен ошол жаш баламын, «Ак кеме» повестинде сууга өзүн таштап, агып кеткен бала.

Чыгармаларында мифтерге, уламыштарга кенен кайрылган Ч. Айтматов өзү да миф жаратуучу. Эски уламыштардан пайдаланууда аларды толугу менен заманбап добуш чыгаргандай кылып жаңы мааниде жоромолдойт.

Стамбулда Рэсул Рызанын маараке салтанаттарында доклад окуганда айттым, VII кылымда Орхон жазууларында ачуу арыз оюлган — түрк бектери чоочун табгачтардын таттуу сөздөрүнө жана баалуу белектерине алданып, өз түрк аттарынан, тилдеринен, түрклүктөрүнөн баш тарткан, табгач аттарын кабыл алган, табгачтардын арасында аз калып ассимиляцияланган. XX кылым жазуучусу Чыңгыз Айтматов акыл-эсин жоготкон, атүгүл өзү тааный албаган энесине кол көтөргөн Маңкурт уламышын калемге алып, кабар берет: элдин тарыхый эсинин сокурлашуусу, адамдардын жана элдердин өз мендиктерин жоготуусу трагедия. Улуу гуманист жазуучу муну «жаңы жалгыз адам союзу — совет эли» тууралуу талаштуу өкүмдар идеология эле жана Ч. Айтматов бул идеологияга каршы турду. Муну жаңы постсоветтик доордун маңкурттары түшүнбөйт, унутушкан же унутууга аракет кылышат, өткөн доордун баардык түшүнүктөрүнүн терс жактарына да, оң дөөлөттөрүнө да бирдей нигилизм менен, ордунда тургандар кургактын ордуна жашты да жандырууга тырышат.

Сөз эркиндигинин көбүнчө сөз кутургандыгы сыяктуу түшүнүлүүсү азыркы күндө басма сөз эркиндиги заманынын ачуу өзгөчөлүктөрүнөн.

Бактысына дүйнөгө бир аз кеч келүү насиби түшкөн бир тилим калем адамдарына өткөн жылдардын куугунтуктары, цензура катаалдыгы, идеология жана айрым башка кызматтардын коркунучу менен бетме-бет келүү насип болгон эмес. Азыр «уруксаттуу эр жүрөктүүлүк» доорунда совет мезгилинин акындары, жазуучуларын, искусство адамдарын тандабастан каралашат, үстүлөрүнө баткак, жугунду ыргытышат. Албетте, совет доорунда кээде балким чын ыклас менен, кээде жүзүнө карап түзүлүшкө ынактыктарын билдирген көпчүлүктү (балким да эң көп) түзгөн чыгармачыл адамдар бар эле. Материалдык пайда күткөн, сыйлуу наам, сыйлык арзуусу болгон конъюнктурачылар да аз эмес эле.

Бирок тигине, атүгүл сыйлангандар, сыйлыктар, сыйлуу наам алгандар арасында чыгармачылык жана мекенчилдик абийирине каршы чыкпагандар да бар эле жана Ч. Айтматов да ушундайлардын гана алдыңкы катарларында эле. Бул искусство адамдары жалгыз акыйкатка кызмат кылышат.

Талантсыз жана кошоматчы конъюнктурачыларды — «замана адамдарын» эми эч ким эстебегени, алардын унутулуп кеткени жана аларды сындаган, аларда кемчилик тапкандардын да болбогону биздин күндөрдүн таң каларлык парадоксу. Сынлардын, кээде ачык жалаалардын жана кордуктардын максаты болсо ал доордун намыстуу чыгармачыл адамдары. Аларды эмнеде күнөөлөшөт? Сүргүндөрдө жок болбогону, окко учурулбаганы, өз заманалары тууралуу акыйкаттын жок дегенде бир бөлүгүн жаза алганы үчүн күнөөлөшөт. Мында да күнөөлөшөт: эмнеге толук акыйкатты эмес, анын белгилүү бөлүгүн гана калемге алышкан? Биринчиси, улуу Кудайдан башка толук акыйкатты ким билет? Экинчиси, бүгүн толук акыйкаттай кабыл алынган, эртең толугу менен тескери түшүнүлүшү мүмкүн. Үчүнчүсү, Ч. Айтматов сыяктуу чыныгы жазуучулар баардык акыйкаттарды айта албаган болсо, көркөм бир сөз да жалган жазышпаган (белгилүү компания кол коюлары, расмий маектер жана милдеттүү билдирүүлөрдү эсепке алган жокмун).

Бул жазуучулар мүмкүн болушунча максимум деңгээлде Улуу акыйкаттын ачык жана абдан зарыл бөлүгүн окурмандарга жеткире алышкан. Доомат коюулары мүмкүн: акыйкаттын бир бөлүгү жалгандан жаман. Жок, жок, андай эмес! Акыйкаттын бир бөлүгү эч да жарым акыйкат, оорукчал, кемчиликтүү акыйкат эмес. Айталы, эгер бир жазуучу чыгармаларында согуш мезгилинде ачкалык чеккен Россия, Кыргызстан же Азербайжан өзү тууралуу толук акыйкатты көрсөтө алган болсо, «анда эмнеге интеллигенттердин азап-тозогу тууралуу унчукпайсың» деп аны күнөөлөөгө болбойт. Же жазуучу интеллигенттердин рухий азаптарын, кыйын изилдөөлөрүн калемге алса, аны жумушчу табынын проблемаларына кошкөңүлдүктөн улам сындоо туура эмес.

Жазуучу атына татыктуу болгон ар калем ээси өз тажрыйбасынан, жеке өмүрүнүн күрөштөрүнөн, ага жакын болгон проблемаларынан чыгып, бир ачык темага кайрылат жана совет доорунун чыныгы адабияты — Ч. Айтматов да бул адабияттын аттуу-баштуу жаратмандарынан — толук абалында өз заманын баардык карама-каршылыктары менен көрсөтө алган.

Мен «совет доору адабияты» туюнтмасынын астын сызам, менимче бул туюнтма эч да уят кылынган социалисттик реализм методу менен жаратылган «совет адабияты» түшүнүгү менен бирдей мани алып жүрбөйт. Феодализм доорунда жашап-жараткан Низамини, Дантени же Шекспирди феодализм, Маркести капиталист жазуучусу деп саноо вульгардык-социология пролеткульт теоретиктеринен башка эч кимдин акылына келбейт. Жалгыз «Мастер и Маргарита» романынын эмес, Сталин тууралуу пьесанын автору болгон М. Булгаковду да совет жазуучусу атоого эч кимдин тили барбайт. Ошол эле сөздөрдү Айтматов тууралуу, биртоп башка жазуучулар, ошол эле «алтымышынчылардын» көбү тууралуу айтса болот.

Биздин муундун Азербайжан жазуучулары улуттук адабияттын топурагында өстү, улуу Ж. Мэммэдукуладенин руханият дарстарын өздөштүрдү, ошол эле убакта орус жана дүйнө адабияты менен да таанышты. Эки замандаш прозаиктин тажрыйбасы

биз үчүн мани ээледі — мен Иса Хүсейиновду жана Ч. Айтматовду айтып жатам.

Баса, быйыл Иса Хүсейинов да 75 жашка чыкты жана учурдан пайдаланып, мен бул улуу искусство адамынын биздин адабий муундун өсүшүндө өзгөчө ролун өзгөчө баса белгилегим келет. Эгер сөз искусствосун шарты катары «шаар адабияты» жана «элет адабияты» сыяктуу классификацияласак, Иса Хүсейиновдун согуш жылдарында Азербайжан элетин сүрөттөгөн повесттерин мен бүгүнкү күнгө чейин «элет прозабызда» али эч ким көтөрүлө албаган чоку деп санайм. Ошондой эле Ч. Айтматовду да биз улуу жолдошубуз катары кабыл алабыз жана мага автограф менен белек кылган «Кассандра тамгасы» китебинде Чыңгыз агайдын мындай сөздөрдү жазганынан ураазымын: «Анарга, улуу бир тууганынан».

Чыңгыз Айтматов биздин элдин да абдан сүйгөн жазуучусу. Китептери тилибизге которулган жана Бакуда жарыяланган. Чыгармаларынын негизинде пьесалар коюлган. Ал бир катар акын, прозаик, обончу жана сүрөтчүлөрүбүз менен достук курган жана курууда.

Бишкекте бизди меймандостук менен тоскон квартирасынын дубалдарын сүрөтчүбүз Жавад Миржавадовдун сүрөттөрү кооздойт.

Жакында, октябрь айында Фикрет Кожа менен мен Бишкекте, Диалог Аврасия платформасынын жыйналышына катыштым. Ч. Айтматов менен жолугуштук, анын жөнөкөйлүгүнүн, жылуу жүздүүлүгүнүн, элибизге жакындыгына дагы бир жолу күбө болдук.

Жыйналыш Кыргыз мамлекетинин 2200 жылдыгы менен байланыштырылган эле. Албетте, Кыргызстанда Жазуучулар Союзунун жоюлганы жана кыргыз тилинде жалгыз адабий журнал «Ала-Тоонун» да чыкпай калышына абдан кайгырдык.

Убагында Айтматовдун өзүнүн, бир катар таланттуу режиссерлордун, ошондой эле менин маркум досум Төлөмүш Океев аркылуу дүйнөгө атагы чыккан кыргыз киносу да азыр жок.

Бирок биз, мамлекеттүүлүктүн 2200 жылдыгын майрамдаган кыргыз элинин сүйүнүчүн жана сыймыгын бөлүшөбүз. Кыргыздар

дүйнөнүн эң байыркы элдеринен жана азыркы айрым менменсинген өлкөлөрдүн изи-жыты да болбогон доорлордо өз мамлекеттерин курганы менен сыймыктанууга акылары бар.

Дүйнөнүн көлөм жагынан эң ири эпосу болгон «Манас» дастанын да кыргыздар жараткан. «Манастын» көлөмү «Илиаданын», «Одиссеянын», «Махабхаратанын», «Рамаянанын» жалпы көлөмүнөн алда канча чоң.

Кыргыз эли дүйнөгө Ч. Айтматовду, жалпы түрк тамырыбыз жагынан тууганыбыз деп санаса боло турган улуу жазуучуну да белек кылган.

Чыңгыз Айтматов менен биз да сыймыктанабыз.

7-декабрь, 2003.

Сабир Рүстемханлы

КЫРГЫЗСТАНДЫН ДҮЙНӨГӨ ЭН ЧОҢ БЕЛЕГИ

Бир тууган Кыргызстандан чыккан бир түрк уулунун абдан жаш кезинен таанылып сүйүлүүсү, бири-биринин аркасынан дүйнө тилдерине которулушу жүрөгүбүзгө канат байлады, анын кадамдарын жана жаңы китептерин чоң кызыгуу жана ынтызар менен күтүп жатканбыз.

Тирүү кезинде дүйнөгө атагы чыккан, чыгармалары 160тан ашык тилге которулган улуу кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов биз менен түбөлүккө коштошту.

Жаштыгыбыздын идеалдарынан бири болгон, бирок кийин досума айланган бул жөнөкөй адам өмүрүнүн соңуна чейин чарчабастан жазды жана ар жаңы чыгармасы менен адабияттын кыйырларын кеңейтти.

Кечээ эле Бакуга келген. Шейиттер Аллеясында, Дүйнө Азербайжандар Конгрессинин Азербайжандагы өкүлдүгүндө кыйла маек курганбыз. Кийин уруксат сурап айрылгам. Эки-үч сааттан кийин Анкарага учушум керек эле. Бул биздин акыркы жолугушуубуз болот деп акылыма келбес эле...

Өткөн жазда Элазыгга, «Хазар Ыр Күндөрүнө» Чыңгыз мырза да келген. Азыр окурмандарга сунулган жазууну да Чыңгыз Айтматовго арналган бир жолугушуу үчүн даярдаган элем. Ал тууралуу ойлогондорумду өзү тындаган, анан кыйла жылуу сөз дегени кандай жакшы эле.

Бир нече докладда түркиялык досторубуз Чыңгыздын Нобель сыйлыгын албашын адилетсиздик деп санагандарын айтышты.

Мен докладымдын аягында билдиргем, Чыңгыз мырза абдан улуу жазуучу жана ага Нобель сыйлыгынын кереги жок. Экинчиси да, Нобель сыйлыгы Азербайжандын мунай акчасынын эсебине формаланган. Кудай буйруса, андан да баалуу адабий сыйлыкты жаныдан негиздейбиз жана биринчисин Чыңгыз мырза алат.

Элазыгдан айрылуудан мурунку күнү мени бөлмөсүнө чакырды. Күлүп мындай деди:

- Сен сонун идея бердин. 90 жылдан бери бул «Нобель сыйлыгы» сөзү жүрөт. Бирок билсең, аны да саясатташтырышкан, адабий дөөлөткө караганда башка критерийлер козголот. Эмнеге биз Түрк дүйнөсүнүн же улуу акындардын журту Азербайжандын мындай сыйлыгын жаратпайбыз. Ага ушундай статус берсе, аны ушундай бийик талап менен берсе болот, бүгүн Нобель сыйлыгын алууга кезекке тургандар эртең анын касыретин тартышат. Бул темада кеңеш! Бакуда досторуң менен сүйлөш. Президент Илхам Алиевге жаз. Же жолук, менин атымдан де. Мага сыйлыктын кереги жок! Бирок улуу адабияттын жүзүн Бакуга буралы. Бул сыйлыкты Гейдар Алиевдин ысмынан да негиздесе болот. Саясатчы болсо эмне экен?! Адабиятты, маданиятты балаган адам эле. Манимче, Илхам Алиев бул иштин маанисин билет жана сонун салт жаратат.

Чыңгыз мырзанын айтканы мээме сиңди. Адабияттын Нобель мифин жоюу үчүн сонун иш болмок. Бирок Бакуда анын арзуусун орундата албадым. Анткени кайткандан бир нече күндөн кийин ошол эле аталышта бир сыйлыктын негизделгенин окудум. Ага биз каалагандай эларалык статус берүү кыябы колдон чыккан эле.

Ысык-Көл жээктеринде жолугушуу тилеги менен айрылганбыз. Сени менен көрүшүү үчүн Кыргызстанга келүүнүн кажети

жок дей албадым. Сен дүйнөнүн ар жеринде барсың жана түбөлүккө бар болосуң!

***

Чыңгыз Айтматов жалаң кыргыз жана түрк дүйнөсүнүн эмес, Жер жүзүнүн улуу жазуучуларынан бири, арабызда өмүр сүрүп, ысымы миң жылдардын адабият кербенине кошулган инсан.

Биз — адабият тармагына өткөн кылымдын 70-жылдарында кирген жазуучулар үчүн Чыңгыз Айтматов ошол убактардан эле легендарлуу сыймык предмети эле. Тууган Кыргызстандан чыккан биртүрк уулунун абдан жаш кезинен эле таанылып сүйүлүүсү, китептеринин колдон колго өтүшү, бири-биринин артынан дүйнө тилдерине которулушу жүрөгүбүзгө канат байлайт, анын кадамдарын жана жаңы китептерин чоң кызыгуу жана ынтызар менен күтөбүз.

Чыңгыз Айтматов ысмы аздыр-көптүр элүү жыл сүргөн убакыт ичинде дүйнөнү кыдырды. Ар жаңы чыгармасын миллиондогон окурман күттү. Анын калеми Манас Журтун заманбап адабияттын борборлорунан бирине айландырды. Айтматовдун физикалык жашоосу бүтсө да, адабий-рухий жашоосу эч качан бүтпөйт жана ал тирүүлөрдүн тирүүсү, атактуулардын атактуусу катары дайыма жер жүзүндө, адамдардын арасында, ой жана жашоолорунда, сүйүү жана үмүттөрүндө бар болот.

Улуу кыргыз-түрк жазуучуларынын адабий тагдыры теңдешсиз. Алгачкы ири көлөмдүү чыгармасы болгон «Жамийла» калеминен чыккан ирмемден чагылгандай жарк этти, чыдабастан жер жүзүн кыдырды жана жазуучусун адабияттын жандуу мифтеринен, уламыштарынан бирине айландырды. Адабият сүйүүчүлөрдүн назары Ысык-Көл, Алатоо тоолоруна, бул тоолордун этектеринде жана соңсуз кыргыз түздүктөрүндө миң жылдар бою кайгылуу ырларын ырдап жашаган тынч, иштерман, улуу рухтуу жана эң байыркы түрк урууларынан бири болгон кыргыздарга карай бурулду.

Чыңгыз агай ар жаңы чыгармасы менен кыргыз турмушунун сырдуу бетин ачты. Кыргыз рухунун жаңы кабатына көтөрүлдү, адамзаттын акылга сыйбас укмушун пайда кылды.

Эгер Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын, аңгеме жана романдарынын эң маанилүү дөөлөтүн сурашканда, бир сөз менен «жарык» демекмин. Анын баардык чыгармалары, атүгүл эң трагедиялуу чыгармалары адамды сыйкырлаган ыйык нурга жана сулуулук жарыгына бөлөнгөн.

Мен «жарык» деп баалаган бул көркөм дөөлөттү — ошол эле убакта сүйүү, рухий жетиктиктин дайыма жашай турганына ишенем, адамзатты коргоо үчүн күрөш же адамды өзүнө, алгачкы тамырына кайтаруу жолу да десе болот.

Чынында, Айтматовдун чыгармалары зулумдуктун, туткундуктун, азап жана ачуулардын, адамды адамдыктан чыгарган кыйратуучу согуштардын ичинен адамдын кайрадан туулушу жөнүндө. Чындык жукарат, үзүлбөйт. Адам мууну тукум курут боло албайт. Тоолордо маралдардын, арстандардын муунунун кырылышына карша күрөш жүргүзгөн жалгыз адам калса да, ал күчтүү. Анткени ал улуттун рухунун туюндурмасы, чындыктын тарабында.

Адам баласы акыркыга чейин маңкуртташып, журтун, энесин унутуп, душманга айланышы мүмкүн эмес. Анткени эң катаал зулумдукту да кече билген күн шооласы, жарык нуру бар. Айтматовдун чыгармаларынын логикасы жана философиясы ушундай. Ал дүйнөнү балээге сүйрөгөн маңкуртташуу — башкача айтканда, глобалдашуу аталышы астында адамдын үйүргө айланышы саясатын ондогон жылдар мурун көргөн жана көрсөткөн.

Чыңгыз Айтматов Советтер Союзунда жашаса да, жөн эле совет жазуучусу болгон эмес. Ал бир өлкөнүн, бир режимдин чектерине батпаган, чектерди ашкан жана сөзүн, өзү түшүндүргөндөй, адабият жана соңсуздук ченемдерине багыттаган, ар нерсеге заманынын мыйзамдарынын үстүнөн караган, узак көргөн бир философ жазуучу. Чыгармалары заманынын күчүн жана алсыздыгын, жакшы жана ыплас жактарын көрсөтүү менен, арасында

жашаган адамдардын психологиясын ачуу менен бир акыйкатты көрсөтүүдө: адамзат туура жолдон адашкан. Иш мындай кете албайт. Адам өз тамырынан алыстап, дөөлөттөрүн жана эсин жоготуп, ыйык сырларга көзүн жумуп, маңкуртташып, рухун жоготуп роботка айлана албайт. Китептеринен бирине «Тоолор жана талаалар» атын койгон. Чынында Чыңгыз мырзанын баардык китептери Алатоо жана Теңир тоолорунун, Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрүнүн бүтпөс, түбөлүк ырлары, бул эски түрк журтунун рухунун жана рухий улуулуугунун сөзгө көчүрүлгөн сүрөттөрү.

Ал 1928-жылы 12-декабрда Кыргызстандын Шекер кыштагында дүйнөгө келди. Энеден чыкты. Бирок Манас дастанынан, кыргыздардын урук-тамырынан, Бугу Энеден, Теңиртоонун ыйык рухунан, кара кыргыз чөлдөрүнүн соңсуз кайгысынан туулду. Болгону, бул улуттун көңүлүндө кылымдар менен тыгыз байланган ачууларды дүйнөгө жеткирсин. Атасы Төрөкул комузду жакшы чертчү. Чыңгыздын сөзү миллиондогон адамдын көңүлүн уурдады.

Чыңгыз топуракка, айылга байлануу эле. Ветеринардык факультетти бүтүргөн. Бирок жызуу ышкы аны Москвага, кийин гезитчиликке тартты. 1952-59-жылдарда Москвада басылган «Правда» гезитинин Кыргызстандагы кабарчысы болду жана өмүрүн биротоло калемге байлады. Бул жылдары Чыңгыз бал жыйнаган аарыга окшочу. Кийин 24 жашында биринчи аңгемеси жарыяланды жана алгачкы кадамынан эле адабиятка олуттуу жазуучунун келгенин көрсөттү.

29 жашынан баштап ар бири жалаң кыргыз адабиятында эмес, ошол убактын Советтер Союзунда зор адабий окуяга айланган «Бетме-бет», «Жамийла», «Кызыл жоолук делбирим», «Биринчи мугалим», «Ботокөз булак», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме» роман жана повесттери жаратылды.

«Жамийла» повести ага дүйнөлүк атак алып келди, аз убакыт ичинде бир топ дүйнө тилине которулду. Айтматовдун атактуу күндөрү бул чыгарманын француз акыны Луи Арагон тарабынан французчага которулушу менен башталды. Арагон бул повести

дүйнөнүн эң сонун ашыктык повести деп атаган: «Эй, Альфред де Муссет. Кыргыз жериндеги бул август түнүн да, отуз жашында жашоосун жана күчүн эч жоготпогонун айта алган бул жигитке ичин күйүшү керек, досум. Азыр бул жерде — Виллонун, Гюгонун Парижинде, королдордун жана төңкөрүштөрдүн Парижинде, сүрөтчүлөрдүн жүз жылдык Парижи болушу менен мактанган, ар ташы же бир тарыхты, же бир уламышты эстеткен Парижде... эми булардын эч бири көз алдымда эмес, анткени мен Экинчи Дүйнө согушунун үчүнчү жылынын жайында, 1943-жылдын ошол август түнүндө Күркүрөө өрөөнүндө бир жерде арабалар менен бараткан Данияр жана Жамийлага, алардын икаясын баяндаган кичинекей Сейитке туш болдум».

Жылдар өткөн соң Айтматовдун бир башка котормочусу Пьер Фрюжер мындай деп жазат: «Өз тамырлары менен Чыгыш жана Батыш маданияттары сыяктуу эки улуу мажаниятка байлануу болгон Айтматовдун чыгармачылыгы биздин мезгилде өзгөчө культурологиялык маани алып жүрөт жана бизге эки маданияттын бир адамдын жүрөгүндө канча диалог кура алганын тыңдоо бактысын берет. Айтматовдун үнү абийирди кыймылга келтирген түбөлүк акыйкаттын үнү. Адамзат дайыма бул акыйкатка карай жүрөт, бирок эч убакта ага жете албайт. Менимче, дүйнөнү бутунда тутуп турган руханиятты жана лиризмди коргогону үчүн Айтматовду дүйнөнүн баардык адамдары сүйөт. Айтматов Кыргызстандын эң улуу окуясы».

«Жамийладан» кийин Айтматовдун адабий жолу аңгемечиликтен роман жазуучулугуна көтөрүлөт. Алгачкы романы болгон «Саманчынын жолу» 1963-жылы жарыяланат. Ошол эле жылы анын жогорку деңгээлде эмоционалдуу «Гүлсарат» романы басмадан чыгат.

1963-жылы, 35 жашында «Тоолор жана талаалар» китеби СССРдин эң жогорку сыйлыгы болгон Ленин сыйлыгын алды. 40 жашында болсо ал Кыргызстандын улуттук жазуучусу эле. Жазуучулуктан тышкары ошол эле убакта саясатчы, коомдук ишмер эле: ЮНЕСКОдо, Европада Кыргызстандын өкүлү болгон.

Айтматовдун баардык китептери такай азербайжанчага да которулган. Ал Түрк Дүйнөсүнүн эң улуу жазуучуларынын катарында мектеп программалары жана лекцияларда орун алууда.

Чыңгыз мырза менен мен өз журтунда, Бишкекте, 1982-жылы Азия жана Африка жаш жазуучуларынын төртүнчү конференциясында жолугушкам жана «Бул журт мага тааныш көрүнөт» аттуу бир ыр да жазгам...

Улуу жазуучунун китептеринен сааттар бою скылса болот. Мен жөн гана бир нече темага тийүү менен сөзүмдү бүтүргүм келет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын башкы темасы, менимче, адам жана коом, адам жана убакыт, жер жүзүндө жашаган жандуулардын тагдыры. Бул чыгармаларда убакыттын үнү, агышы кудум эшитилет: «Узак убактардан заманыбызга чейин күндөр суудай акты: сансыз түндөр жана кайтышсыз параддар өтүп кетти, жылдар, кылымдар кербендердей узак кыйырларга кетип көздөн кайым болду. Кийин биз алардын изин таптык. Ал доорлордон бери нечендеген адам жашады бул дүйнөдө. Шексиз, жер жүзүндөгү таштарчалык, балким андан көп. Алардын арасында атактуулар бар эле, байкалбагандар бар эле, жакшылар бар эле, ыпластар бар эле. Айрымдары тоодой күчтүү эле, айрымдары кабыланчалык эр жүрөк, баатыр эле. Баарын билген акылмандар бар эле, жогорку таланттар менен жабдылган искусство генийлери бар эле. Нечендеген улут нечендеген убактардан бери жок болуп кетти жана алардын аттары гана калды. Бирок дүйнөдө адам эси заманды таймашка чакырат. Адамдын өз жашоосу көз ачып жумганча өткөн убактай кыска. Өлүмсүз болгон нерсе ой, пикир жана бул ой адамдан адамга өтөт».

Бул жерде убакыт сөзгө айланып, тил ачкан. Убакыт — өтмүштө кыргыздарды коргоп, кайрадан дүйнөгө берген Бугу Энеден башталган, биздин күндөрүбүзгө көз карандысыз Кыргызстанда акчаны ээрчигендердин кыянатынан улам кыргыз тоолорунда ал бугуларды жана арстандарды жок кылган чоочун аңчылардын тоолорго чыгышына айрым кылымдардын убактысы — Айтматовдун баш каарманы.

Анын экинчи баш каарманы коом: алгач кыргыз эли, өз улуту, анан адамзат... Чыңгыз мырза жазчу: «Ар жазуучу бир улуттун баласы жана ошол улуттун жашоосун айтып берүү, чыгармаларын өз улуттук адат-салттарынан пайдаланып байытууга милдеттүү. Менин жасагандарымда каалаган нерсем ушул — өз улутумдун салттарын жана жашоосун айтып берүү! Бирок ал жерде калган маалда эч жакка бара албайсыңар. Адабияттын улуттук жашоону жана салттарды баяндоодон тышкары да максаттары бар. Жазуучу горизонтун улуттук нерсенин ошол жүзүнө карай кеңейтүү жана ааламдык нерсеге жетүү үчүн аракет кылуусу керек».

Жеке мен улуттан тышкары адамзатты табуу мүмкүн эмес деп ойлойм. Жалпы адамзаттын баардык сырлары жана зор өлчөмдөрү типтүү болбогон, катардагы улут кишилеринин рухунан жана ичинен башталат. Бирок Айтматовдун эмне каалаганын да билем. Ал жазуучуну өзүнө да, дүйнөгө да кенен маалымат менен, андан да жогорку интеллект менен байлоого чакырат. Айтматовдун чыгармалары Кыргызстандын рухий жана психологиялык абалынын өнүгүшүнүн энциклопедиясынын ордунда. Кыргыздардын тарых ичинде тапкан жетишкен баалуулуктарын, баатырдыктарын, кайгыларын, өтүп келген машакаттуу жолдорун өз чыгармалары менен баардык улуттарга ачкан.

Улутту улут кылган баалуулуктардан бири улуттук эс жана Чыңгыз Айтматовдун баардык чыгармаларында эстин мааниси көрсөтүлүү менен ансыз тарыхтын, жолдун жана улуттун жок болуп кете турганына ишеним ортого сунулат. Бул жагынан анын «Ак кеме», «Кыямат», «Акбаранын көз жашы», «Кылым карытар бир күн» сыяктуу чыгармалары улуттук эске таандык уламыш, дастан, накыл, идиома, макалдар, мифологиялык сюжеттер менен толо. Бул чыгармалар этнографиялык, маданий боёкторго бай. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары тим эле бир көпүрө жана эски кыргыз мифтери, фольклору, психологиясы, рухий байлыгы, түшүнүк формасы, бир сөз менен, улуттук дөөлөт делген эмне бар болсо, бул көпүрөдөн аттап заманбап дүйнө окурмандарына жетүүдө.

Айтматов революционер эмес эле! Бирок чыгармаларында коомдун ачууларынан туулган бир көтөрүлүшчү руху бар. «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» менин чын жүрөктөн сүйгөн чыгармаларымдан бири болуу менен Айтматовдун өз заманына жана коомго көтөрүлүшчү карашын жаркын көрсөтүүдө. Океан үстүнө чөккөн, сууларда адашкан кайыгы күндөр бою уланган караңгылыкка көмүп, өлүмгө сүйрөгөн туманга, түтүнгө, булуттарга айтылган «же бизди жок кыл, жогот, же тарка, көк жүзү ачылсын» сөздөрү жалгыз бир кишинин сөзү эмес эле. Жазуучунун сөзү эле. Совет режимине, азыркы күндүн жана баардык замандардын зор күчтөрүнө, зулумдукка, жамандыкка карата айтылган сөздөр!

Чыңгыз Айтматов түздөн-түз дайыма жогорулаган жолдо жүргөн, Кыргызстандын космоско көтөрүлгөн улуу ой жүгүртүү ээси. Анын «биз баарыбыз бир кайыктабыз» сөзү жер жүзүнүн жана адамзаттын тагдырын көрсөтөт. Чыңгыз Айтматов коргогусу келген океан үстүндө адашкан жалгыз кайык же баарынан мурун таза кыргыз журту гана эмес, толугу менен Жер жүзү. «Кассандра тамгасы» романы бул аспектиден дүйнө адабиятынын шедеврлеринен. «Кыямат биздин ичибизде» сөздөрү бул романдын максатын түз көрсөтөт.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармалары менен жалаң Кыргызстанды эмес, Түрк Дүйнөсүн да, түрк жашоо образын, башкача айтканда түрк маданиятын жогорулатты жана сүйдүрдү.

Камил Вэли Нэриманоглу

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТҮРКЛҮК ФИЛОСОФИЯСЫ

«Түрктүк философиясы деген эмне жана кайдан башталат?» соболуна кескин түрдө жооп берүү кыйын. Европа философиясынын ккскпетинен бул башталышты баалоо абдан кыйын. Философиянын белгилүү түшүнүктөрү Батыштын да, Чыгыштын философиясы аспектисинен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Антология жана

гносеология (эпистомология, маалымат теоремасы) түшүнүктөрүн ачуу, анализ үчүн түрк философиясы пикири, кенен талдоо жагынан ар түрлүү материалы бар болгон бай булак.

Түрктүк философиясы макалдардан башталат, адам жана табият, заман, мейкиндик жана кыймыл, ахлак жана сулуулук категорияларынын белгилүү жактары, ченемдери макалдарда өз туюндурмасын тапкан абалда. «Балык башынан сасыйт», «Гамырсыз жыгач тез кургайт», «Чынын танган арам сийдик болот», «Акыркы төөнүн жүгү оор болот», «Илим акыл чырагы»... сыяктуу жүздөгөн, миндеген макал философиянын башка-башка проблемаларына көз карашын туюндурат.

Түрк мифологиясы, түрк философиясынын фундаменти абалында. Түш жоромолдору, адат-салттар, ырым-жырымдар, адат системасы түрк философиясынын булактары. Көркөм формада философиялык көз караштын туюндурмасы Ахмет Йесеви, Юнус Эмре, Мевлана Желаледдин Руми, Навои, Фузубли, Абай, Махтымкулу... сыяктуу инсандардын чыгармачылыгында кенен чагылдырылган.

Ренессанс, Танзимат, Агартуучулук кыймылдары, Улуттук Боштондук кыймылдары, түрк улуттук мамлекеттүүлүк тарыхы түрк философиясынын тарыхы менен байланыштуу. Жана түрктүк философиясынын зор системасын туюндурган атактуу инсандардан бири Чыңгыз Айтматов. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы өз тереңдиги, байлыгы, кеңдиги менен көңүл бурат.

Кыргыз элинин Шекер айылы... Мандайда Манас тоосу... Манас тоосунун Ата чокусу... Миң жылдык Манас сөзүндө гүлдөгөн Чыңгыз Айтматовдун философия дүйнөсүнүн алгачкы поезди жана акыркы турагы ушул жер. Чыңгыз Айтматов жыйырманчы кылымдын Фолкнер, Боргес, Маркес, Карабата менен ийин-ийинге таянган атактуу жазуучунун «Жамийла», «Ак кеме», «Биринчи мугалим», «Ботокөз булак», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Кылым карытар бир күн», «Акбаранын көз жашы» аттуу чыгармалары өз улутун, бул улуттун тарыхын, табитин, ой жана түшүнүк форма-

сын, психологиясын, этнографиясын баяндаган. Улуттун рухун чагылдырган автор бул рухтун ичиндеги ыйман-ишеним философиясын туюндура билген. Жазуучунун булагы болгон накыл, уламыш, миф, ишеним жана дастан материалы түрк улутунун рухий баалуулугун туюндурган. Улуттук болбогон адамдык боло албайт! Дүйнөнүн глобалдуу философиясын туюндуруу үчүн өз адамынан, өз баалуулуктарынан азыктануу, ал жерден учуу шарт.

Чыңгыз Айтматовдун түрктүгү менен дүйнө масштабындагы жазуучулугу органикалык бир бүтүндүк түзөт. Табият, үй, тил, адам, Кудай түшүнүктөрү үстүндөгү Чыңгыз Айтматовдун жоромолу, көркөм формада адам философиясынын мазмунун көрсөтөт. Мета-тил деңгээлинде текст жараткан Айтматовдун дүйнө тили менен бирдей кодго таянат.

Үй-журт философиясын мамлекет философиясы деңгээлине жогорулаткан Чыңгыз Айтматов мамлекеттик ой жүгүртүүнүн негизги принциптерин журттун белги системасы менен түшүндүрөт. Бул бир чыгармада эмес, баардык чыгармаларында чагылдырылган чындыктын көрүнүшү. Топурактын туугандыгы, мекенчилдик жана дүйнөнү сүйүү бир көчтөн баштап, дүйнөнүн соңсуздугуна созулган түшүнүк сыяктуу маңдайыбызга чыгат.

Кансыз кулаган Совет системасынын чыныгы кулаш себебинин башында келген аттардан бири Чыңгыз Айтматов. Чыңгыз Айтматов кыйкырык-өкүрүк менен эмес, көркөм логика жана чыныгы көрүнүштөрү менен совет системасынын өлүмгө өкүмдүү экенин, анти-адам сапатын ортого салган. Эркиндик оюн «Гүлсарат» чыгармасынды философиялык, улуттук-этникалык сызыктары менен жандандырган жазуучу режимдин шарттарынын, тоталитаризмдин жүзүн эң кескин түрдө ачкан. Ысык-Көл айланасында кичинекей дүйнөсүндө жашаган кыргыз баласынын трагедиясын («Ак кеме»), уулу тарабынан өлтүрүлгөн эненин өлүмүн («Кылым карытар бир күн»), өз улутунун өрнөктөрүн жыйноодон башка эч бир айыбы болбогон мугалимдин оор тагдырын, режимдин айыбын, режимдин пайдасыздыгын туюндурган. Тарых менен азыркы күндү, адам менен улутту, үй менен мамлекетти бириктир-

ген Айтматов жашоо философиясынын ичкеликтерин, адам укуктарынын адамдык булактарын эң сонун формада ортого салган. Адамдын өзгөлөшүүсү, жатташуусу проблемасы философиянын да, адабияттын да эзелки жана түбөлүк темасы. Чыңгыз Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында XX кылымдын эң чоң ачылыштарынан бирин жасаган. Акыл-эсин жоготулган уулдун энесин өлтүрүшү, кылымыбыздын мифологиялык-социологиялык окуясы катары жандандырылган. Маңкуртташуу жана Маңкурт философиясы дүйнөнүн ар жеринде философиялык, саясий, тарыхый, метафоралык жоромол тапкан. Жалаң гана маңкурттук философиясынын негизинде бир зор системаны ачса жана жоромолдосо болот.

Чыңгыз Айтматовдун адат-салттарга байлануу каармандары мындай бир чындыкты ортого сунган: өтмүшүнө байлануу адамдар, улуттар канкордун зулумунда муунтулбайт. Чыңгыз Айтматовдун досуу Мухтар Шаханов менен бирге жазган «Сократты эскерүү кечеси же эшек терисин талашуу» аттуу драмадан келтирген бул мисалдарга көңүл буралы: «Ар ким өз заманынын коргоочусу болушу керек», «Адамдардын руханиятына көңүл бурбаган мамлекет жаңылат», «Эркиндик ар кимге бирдей шарттарды жаратат», «Адам өзү тууралуу акыйкатты эшитүүдөн тартынат», «Жакшылыктын чеги жок, бирок ыпластык чектердин ичинде», «Тарыхтын сынактарынан чыккан адат-салттарыбызды, жашоо үйрөткөн акылмандыкты унутуу менен биз жаңы кырсыктарга дуушар болобуз», «Эси алсыз адамдар согушта акылмандарга жеңилет», «Уул атанын уландысы», «Саткынга ыраа болбойт» ж.у.с.

Чынында, бул афоризмдер бир китепке сыйбай турган акыйкаттарды туюндурат. «Коркут Атада» бир идиома бар: «Олуялар дүйнөнү акыл менен тапкан». Рационалдуу башталышка басым кылган бул идиома түрк жашоо жана согуш формасын, ой жүгүртүү жагын ачыктайт. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары рационалдуу башталыш жана эмоциялуу сүрөттөмөлөрдүн, реалисттик көрүнүштүн күн сыяктуу жарыктыгы менен көркөм изилдөөнүн органикалык биримдигин көрсөтөт. Айтматов маектеринен би-

ринде «Жети ата — жети арка дөнен* өлкөсүн эстетет. Чынында жети арка дөненин* эстебеген түрк түрк деп саналбайт, кишилиги бар инсан деп саналбайт. Тамырына, өзүнө байлануу Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын жашоо принциби.

Чыңгыз Айтматов чыгармачылыгы түрк дүйнөсүнүн, түрклүк философиясынын орток дөөлөтү. Бул дөөлөттү тереңден үйрөнүү жана изилдөө түрк тарыхынын, түрклүк философиясынын караңгы пардаларын ачмакчы.

Вилайет Рүстэмзаде

ТОПУРАКТАЙ ЖООМАРТ ӨНӨР АДАМЫ

Ал «жаңы баштагандардан» деп саналган эмес, «жаштадын» катарында да калган эмес десе болот. Ал жараткан пикирлери жана арзуулар ааламынын жашай аларлыгы, таң калтыруучулугу менен окурманды тартып, баш ийдирип, адабиятка капыстан жана биротоло келген...

Мустай Керим

Анын өмүр баяны өтө жөнөкөй.

Кыргызстан. Алатоо кыркалары. Улуу Манас-ата тоосунун этеги. Талас өрөөнү.

Шекер кыштагы. Бул жерде 1928-жылдын аяздуу декабрь күнүндө дүйнөгө бир эркек бала көз ачат. Чыңгыз деп ат коюлат. Кыштактын башка балдарындай, Чыңгыз да күндөн күнгө өсөт, бой жетет, эрезеге жетет. Мектепти бүтүрөт. Кыргызстан Айыл Чарба Институтунун студенти болот. 1953-жылы жогорку билимдүү зоотехник диплому менен адистикке кетет. 1956-1958-жылдары Москвада Максим Горький атындагы Адабият Институтуна караштуу Жогорку Адабият Курстарынын угуучусу болот... Кийинчи?

Кийин болсо сонун өнөр адамыбыз Чыңгыз Төрөкул уулу Айтматовдун символикалык чыгармачылык өмүрү башталат. Сөз өнөрүнүн чыңалган изилдөөлөрү менен, ички талпынуулары, изденүүлөрү, ачылыштарына толо ийгиликтүү чыгармачылык жолу.

Улуу, өжөр адам мээнетинин жемиштери, ийгиликтүү өсүш. Өз авторуна жалпы адамзаттык жана эларалык атак алып келген «Жамийла» повестинин үнү-добушу...

Элеттеги тоо кыштагында эрезеге жеткен жигит бир прозаиктин отуз жашында дүйнө атагын табуусу зор ийгилик. Автор «Жамийладан» мурун бащка чыгармаларды да жазган жана жарыялаткан. Бирок анын чоң адабиятка келишин кабарлаган, жазуучулук ордун так белгилеген «Жамийла» повести гана болгон.

XX кылымдын көркөмдүү коммунист акыны Луи Арагон убашында «Новый мир» журналында «Жамийланы» окуган соң эстен танган, чыгарманы французчага которгон, кең кириш сөз менен жарыялаткан. Ал чыныгы махабат тууралуу повесттин баш каармандарын — Данияр менен Жамийланы «чөлдөрдүн Ромеосу менен Джульеттасы» деп атаган.

Кыргыз элинин кудуреттүү уулу Чыңгыз Айтматовдун аты эн улуу жазуучулардын аты менен кошо айтылды. Бул — «Манас» баатырдык трилогиясында кыргыздардын кылымдар бою өз эсинде коргоп сактаган, муундарга мурастай берген мекенчилдик, согушкерлик, адалдык, ынактык, жоомарттык салттарынын жазылуу адабиятка берген типтүү туюндурмасы жана көркөм көрүнүшү.

Жазуучунун өзүн тыңдайлы: «...Эгин өскөн таланы көргөндө эмнегедир арасында чоңойгон, жанында эрезеге жеткен адамдарымды эскерем. Алардын эгинди кандай жыйганын өз көздөрүң менен көрсөң керек. Алардын ошол бактысын азыр гана түшүнүп турам — топурак гана түшүмсүз болбосун, ушундан улам бактылуу эле. Көптөн бери касыретин тарткан жана өз махабатыңдын жемиши болгон наристени кучакка алуудан да зор бакыт барбы? Ал адамдар өздөрү да билбестен мени тарбиялашты...»

Ооба, адабиятчынын биринчи мугалими «ошол адамдар» деп атаган эл. Айтматовдун чыгармачылыгынын уюткусу эл рухунан уютулуп, камыры эл акылмандыгы менен жуурулган.

Элдик жана партиялуулук, тубаса жөндөм, сезимтал жана кескин жазуучу байкоосу, философиялык жалпылоо жөндөмү, кыял байлыгы, табиятты тереңден сезүү, идея тазалыгы Чыңгыз Айт-

матовдун чыгармачылыгынын негизин түзгөн жетекчи өзгөчөлүктөр. Ал окурманга насыйкат берүүдөн, сөзмөрлүккө кабылбастан, баарын билгичтиктен болушунча алыс өнөр адамы. Чыңгыз адам жүрөгүнүн сары зымын кыймылдаткан, аны толкундандырган, акылын иштеткен сезимтал психолог. Калемине алган эң жөнөкөй окуяны, кырдаалды жандуу адамдар аркылуу коомдо, Жер-эненин фонунда, табияттын койнунда сүрөттөйт, ишмердикте, алакада, аракетте көрсөтөт. Окурмандарды даяр эреже менен тынч койбостон, маселенин чечилишин, иштин натыйжасын, маңызын алардын өз мойнуна жүктөйт.

Автордун максатын биз кээде персонаждардын карама-каршы мамилелеринен, байланыштарынан, кээде ички монологдордон, кээде лирикалык каармандын сөзүнөн, кээде анын топуракка, адамдарга, дүйнөгө кайрылыштарынан үйрөнөбүз.

Чыңгыз Айтматов кайсы проблеманын көркөм талдоосуна кайрылбасын, анын көңүл борборунда дайыма адам турат. Адам — анын эмгек кайраты, аруулугу, бүтүндүгү, жашоого, жерге карата мамилеси; анан, албетте махабаты. Бул махабат адабиятчынын каармандарын татаал талаштардан, кагылышуулардан, турмуш сынактарынан, катуудан-жумшактан өткөрөт, рухий сынакка тартат, жеткилендештирет.

Чыңгыз Айтматовдун өзү мойнуна алат: «Мен адамга өз махабатымды ачкым келет. Ал жалаң гана өз интеллекти менен эмес, өтмүштө көңүл деп аталган баардык артыкчылыктары менен бирге бүтүн абалында улуу экенин эстетким келет. Муну адамдарга эстеткен сайын өзүм да жакшырам. Балким ушундай жазуучулук «илдети» да ушундадыр...»

«Жамийла», «Кызыл жоолук жалжалым», «Биринчи мугалим», «Ботокөз булак», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте келген турналар» жана башка чыгармаларын окуган сайын Ч. Айтматовдун чыгармачыл жеткилендиги, жогорулашы, адамзатка белек кылгысы келген махабатка толо кең чыгармачыл жүрөгү баардык оттенктору жана толуктугу менен көз алдында жанданат.

Дың топурактарда, Анархай чөлүндө таш боорлукка, эгоизмге, ырайымсыздыкка - Абакирдин жеке мүнөзүнө каршы Камалдын көтөрүлүшчү табиятын калыптандырган («Ботокөз булак»), махабаттын, бекемдиктин ыйык жана кудуреттүү күчүн бир өспүрүмдүн ааламында ыйык кылган («Жамийла»), күрөштөрдөн өтүп, башы ташка тийген соң эсине келген Ильястын рухий абалын туюндурууга («Кызыл жоолук жалжалым») жөндөмдүү болгон Айтматовдун зор чыгармачыл таланты.

1961-жылы декабрь айы эле. Москвада бир карлуу кыш кечинде Назым Хикмет, туулушунун 60 жылдыгынын алдында, Максим Горький атындагы Адабият Институтунун студенттери менен жолугушууга чакырылган. Ошол кызыктуу тарыхый жолугушуубузда Н. Хикметтен улуттук адабияттарыбызда жаш прозаиктерден кимди көбүрөөк жактырганын сураганда, ал өзүнө таандык кескиндик менен жооп берди: - Чыңгыз Айтматовду, биздин Чыңгызды, досум! Абдан зор жазуучу болот...

Жеңилбес күрөшчү, бекем коммунист Назымга жаш кыргыз прозаигин ошол убакта сүйдүргөн, шексиз, «Жамийла» эле. Тагыраагы, Улуу Мекен согушунда фашист талоончулары менен салгылашууларда жарадар болуп, тылга, эмгек күрөшүндө салгылашууга кеткен өнөрпоз адам образы — Данияр. Темир жол станциясында, жүктөө пунктунда тепкич менен белинде жети пуддук ээгин кабы, жарадар аягына ийиле-ийиле, канн-тер ичинде көтөрүлгөн Данияр! Айлуу август кечинде аттарды чаптырып, арабада акырын ыр ырдаган сүйүктүү Данияр:

Калың журт ата-бабалар,
Көк-жашыл ала тоолорум.
Силерсиз жаным жарадар,
Көк-асаба зоолрум...

Жамийланын жүрөгүндө өзүнө түбөлүк баш калкалама тапкан жаралуу баатыр Данияр!

Назым Хикмет менен ошол жолугушуубуздан жарым жыл өтө электе Чыңгыз Айтматов «Тоолор жана талаалар» сериясынан улам Ленин сыйлыгына татыктуу деп табылды. Мекендин бул жо-

горку сыйлыгы менен байланыштуу Чыңгызды биринчи куттуктагандардан бири Назым Хикмет болду.

Жылдар өткөн сайын Ч. Айтматовдун чыгармачылык кыйырлары андан да кеңейди. Ал, түшүмдүү топуракта, сыйлуу шарттарда өскөн бекем чынардай, тамырлары жердин үстүнө чыккан сайын кол-бутак атып шактанды: тереңге кеткен сайын жогорулады жана жогорулаган сайын тереңдеди.

Өткөн күндөрдүн, коллективдештирүү доорунун «эстеликтери» - чоролор, танабайлар көркөм адабиятка келди. Бир убактарда чабыштарда жеңген, байге алган Гүлсаратын картаң Танабай арабага кошмокчу болду. Карыя жанынан өтүп кеткен, зымыраган машиналарга касырет менен карады. Анан өз сүйүктүү Гүлсараты менен түбөлүккө коштошмокчу болду...

1968-жылы Чыңгыз Айтматовдун «Гүлсараты» СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу деп табылды.

Толгонайдын Жер-Энеси Чыңгыздын кезектеги чыгармаларында өз ыйык руху менен жашады. Бул рух, бул махабат «Ак кемеде» Мүйүздүү Бугу Эненин белгисине айланып, жаш баланын ак үмүтү болду. Бул өлбөс рух — океанга, рузу* уусуна чыккан жан аябас нивхилердин Эне жээгинде куткаруучу «кыбыла жагына» айланды. Ч. Айтматовдун чыгармалары сексенден көп дүйнө элинин тилине которулуп, жүздөн көп өлкөдө жарыяланып жайылды.

Кийинчерээк Чыңгыздын сүйүктүү каармандары китеп беттеринен кино тасмаларына өтүп, өлкөлөрдү кыдырды, дүйнөнүн ири-майда залдарында миллиондогон көрөрман жыйнады, алкышталды, авторго туюлган адамдык махабатты жана жактырууну ачык-айдың көрсөттү. Ошол эле аталыштагы повесттин негизинде тартылган «Ак кеме» фильминин сценарийинин автору катары Чыңгыз Айтматов СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу деп табылды.

Ал 50 жашта. Отуз жылдык адабий-коомдук ишмердигинде ал көп иш кылган жана мунун алдында татыктуу баасын да алган. Чыңгыз Айтматов Кыргызстандын эл жазуучусу, республика

Илимдер Академиясынын академиги, Социалисттик Эмгек Баатыры, СССР Жогорку Кеңешинин депутаты. Ал айрыкча Германия Демократиялык Республикасынын Көркөм Академиясынын анык мүчөсү.

Азербайжан окурмандары Ч. Айтматовду өздөрүнүн бир тууган жазуучусундай сүйүшөт. Адабиятчынын чыгармалары эне тилибизде периодикалык басма сөздө жана айрыкча китеп түрүндө көп жолу жарыяланган: «Жамийла», «Ботокөз булак» (которгон Кылман Мусаев), «Кызыл жоолук жалжалым» (которгон Ислам Ибрахимов), «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим» (которгон Жэмил Элибейов), «Гүлсарат» (которгон Экрем Эйлисли), «Саманчынын жолу» пьесасы Теймур Элчинин котормосунда М. Эзизбейов атындагы Академиялык Драма Театрыбыздын сахнасында ойнолгон, көрүүчүлөрдүн алкышын тапкан.

Окурмандарга сунуш кылынган бул китептеги «Ак кеме» жана «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» повесттери Ч. Айтматовдун потенциалдуу чыгармачылык мүмкүндүктөрүнүн жаңы сапаттарын, оттенкторун, сырларын баардык ичкеликтери менен өзүндө чагылдырат. Рухий жактан бири-бирине тууган болгон эки чыгарманын максаты — жер жүзүндө адам муунунун жашоо акысы проблемасы...

Чыңгыз Айтматовдун өзү мойнуна алгандай: «Адамдар мага алардын атынан сүйлөө акысын беришкен, мен да бүт өмүрүм бою алардын жаңылбаганын далилдешим керек. Болбосо, мен киммин, эмнемин?»

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ПРОЗАСЫНДА МОДЕЛЬ КАТАРЫ МИФОЛОГИЯЛЫК МОТИВ

Факты факты бойдон калат: Чыңгыз Айтматов өткөн СССР-дин составында жашаган түрк элдеринин жана жалпысынан, түрк дүйнөсүнүн ХХ кылымдын 60-жылдарынан кийин эларалык аренада эң көп таанылган жазуучуларынан бири. Анын чыгармалары дүйнөнүн 150 тилинде 650 жолу жарыяланган. Атасы репрессияга дуушар болгондуктан оор турмуш өткөргөн жана зоотехник дипломуналган бир түрк уулунун кийин таш боор атаандаштык шарттарында өзүнү далилдегенин жана режимдин муну мойнуна алуусун белгилүү себептер менен жазууга болот. Бирок эң керектүү жана жалгыз себептерден бири жалаң талант.

Ч. Айтматов бүт бойдон тамырына байлануу өнөр адамы. Башкача айтканда, дүйнө адабиятын да үйрөнгөн, христиан мифологиясын да билген, бирок талантынын күчү баарынан мурун түрк мифологиясынан, фольклорунан, «Манастан», түрк классикалык адабиятынан чыгат. Убагында өзүнүн эки мугалиминин — «Манас» жана М. Ауэзов экенин жазуучу кокустан баса белгилеген эмес.

Чыгармачылыгынын алгачкы мезгилдеринде калемге алган чыгармаларында («Биринчи мугалим», «Жамийла», «Гүлсарат» ж.б.) тамырга таянуу — түрк мифологиясы жана фольклору мотиви ачык түрдө көзгө урунбаса, тагыраагы, астыңкы кабатта болсо, чыгармачылыгынын кийинки этабында ортого сунган чыгармаларында («Ак кеме», «Деңиз бойлой жортон ала дөбөт», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы») мифология, фольклор мотивдери ачык чыгат, чыгармаларынын параллель жана бирдей статустагы сюжетине, фактысына айланат.

Чыгармачылыгынын кийинки дооруна таандык прозалык чыгармаларында Ч. Айтматов мифологиялык мотивди, образды... айрым жагдайларда катышуучу образдардын жашоосунун ичинде

жана факты катары бергени кызыктуу. «Ак кеме» чыгармасында Момун чал Бугу Эне тууралуу эшиткенин, билгенин (албетте, ачык мааниде ынанганын да) балага айтат. Кол тие элек табияттын койнунда аз сандагы адамдар менен бирге жашаган бул баланын баладай өсүшүнө шарт жок. Анын айланасындагылардын баары өз убаралары, проблемалары, дарттары менен жашаган чондор. Момун чалдан башка эч ким бала болгусу келбейт, бала болсо убагынан эрте чоңоё албайт. Заманбап, тазалыктан узак жашоонун айрым атрибуттары биякка да чыгып келет. Бирок алынып келгендер чондордун өздөрү үчүн алып келгендери.

Бала болсо жалаң географиялык мейкиндик сыяктуу табиятта эмес, ошол эле убакта маданияттын каршы чыгуусу маанисинде табиятта жашайт. Теңтуштарынан айырмалуу болуп, анын атүгүл бала катары «айлакер болуусуна», «мокоосуна» себеп, шылтоо жок. Чондордун дүйнөсүндө бала боло албаган, бала дүйнөсү болбогондуктан балалыгын сактай албаган бул образ маданият менен табияттын чегинде. Мындан улам ал кааласа-каалабаса өзүнүн бала дүйнөсүн ойдон чыгарат: маек курууга теңтушун таппаганы үчүн жансыз нерселер менен сүйлөшөт. Жашаган реалдуу дүйнөсүндөгү адилетсиздик, ыпластык, таш боорлук, арамзалык баланы чыныгы жашоодон да алыстатат. Чыныгы жашоодон алыстаган сайын ал ойдон чыгарган жашоого махабатын көбүрөөк салат. Атүгүл аз-аздан ойдон чыгарган жашоосунун реалдуулугуна өзү да ынана баштайт. Анын дүйнөсү таза эле, күнөөсүз эле, сулуу эле, айрыкча бул дүйнөдө күнү ичүү менен өткөн, дөөлөткө ач көздүк, кичине ыйгарым укугу менен тиран, өмүрлүк жолдошуна физикалык жана рухий азап чектирген Базарбайдын да жоктугунан улам эле; айрыкча ылдый түшүрүлүшүнө, кордолушуна карабастан чарасыздыгынан Базарбайдай эркектин мыкаачылыктарына чыдаган азаптуу эженин да жоктугунан эле; айрыкча аны абдан каалаган энеси, убакыт тапкан сыяктуу Ак кемеде келип, сөзсүз аны алып кете турган мээримдүү атасы да бар үчүн эле.

Бала бара-бара ойдон чыгарган жашоосуна ушунчалык ынанат, көлдө сүзүп жүргөн Ак кемени көрө баштайт жана атасы ошол

Ак кемеде иштейт деген ишеничке келет. Аны алып кетүүгө сөзсүз бул Ак кемеде келет. Ак кеме али баланын арзуусу, тилеги, бирок бара-бара ал арман кылган аталуу-энелүү, Орозкулсуз... жашоонун символуна айланат. Бала али ошол кеменин келишин күтөт, өзү кемеге карай барбайт. Башынан өткөргөн турмушта аны сактаган күч, кубат, жарык, ынаныч жана адамдар бар жана алардын баары али Орозкул эмес.

Аны башынан өткөргөн жашоого байлаган баарынан мурун азаптуу, касыретинде калган кичинекей жалынын жана тилегин кээде балага карата чектен ашкан сүйүүсүндө билдирген таежеси жана чоң атасы Момун чал. Момун чал жашына да, тажрыйбасына да, билимине жараша да айылдын аксакалы. Нормаларга көп амал кылбаса да, атүгүл Орозкул да анын аксакалдыгын сыйлайт. Момун чалдын негизги миссиясынан бири чоң аталыгынан башка аксакалдыгын ишке ашыруусу. Бала анын бир тууган небереси, бирок ошол эле убакта айылда жалгыз бала, башкача айтканда муундун жалгыз потенциалдуу улагтуучусу (баары картаң, Орозкул болсо сонсуз). Кең контекстте бала кыргыздардын келечегинин символу. Момун чал анын аман-эсен чоңоюшуна гана кайгырбайт, эң негизгиси болсо, кыргыз катары чоңоюусу үчүн аракеттенет.

Мүйүздүү Бугу Эненин өлтүрүлүшү, болгондо да чоң атасынын катышуусу менен өлтүрүлүшү, этинен жасалган шишкебектен масс чоң атасынын да жеши атсыз балага терс таасир этет: ал психологиялык жактан гана жабыркабайт, ошол эле убакта анын өзүнүн деңгээлинде жана дүйнөсүндө жаратылган жана жараткан ынанычы сынат. Бала өз келечегине душманга айланган коомдон эми кыял жана ынанычында жашаткан башка бир коомго — Орозкулсуз, кыргыз элинин куткаруучусуна желдетче жанашкандар болбогон... бир жерге кетүү чечимине келет. Бул жер болсо Ак кеме бар жер. Азыркыга чейинки баардык ынанычтары астын-үстүн кылынган бала акыркы ынанычынын түрткүсү менен балык болуп сүзүп, Ак кемеге жетүү арзуусун ишке ашырат, сууга түшөт.

Жазуучу, чындыгында, чындык окуяларынын негизинде ачык модель курат, же чындык окуяларын курган моделине ылай-

ыкташтырат десе болот. Мунун көркөм чыгармалардын баарына таандык экенин баса белгилөө менен бирге мындай моделдерге муктаждык бир жагынан жашоонун өзүнөн, экинчи жактан болсо көркөм чыгармачылыктын табиятынан чыкканын да көңүлгө алуу керек. Ч. Айтматовдо болсо биз каттаган модель жазуучу моделди көркөм жашоонун ичинде максимум даражада «жашырууга», «эритүүгө» өзгөчө аракет көрсөтпөшү менен айырмаланат.

«Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» повестинде да салыштырмалуу айырмалуу аспектиери чоңойтулганга окшош моделди көрсө болот. Өспүрүм алгачкы балык уусуна чыгууга даярданат. Башкача айтканда, анын турмушунун эми жаңы этабы башталыш алдында. Камал Абдуллаевдин сөзү менен айтсак, «мифтин сүйкүмдүү ситуацияларынан бири аңчылыкка байланыштуу, аңчылык шарттары менен бул же тигил мамилеси болгон ситуация».

Аңчылык эми окуялардын агымына белгилүү убакыт алып келген окуя. Андан сөз кылса, кырдаал чыңалган бурулуш чеки тине жакындайт, сюжет да кандай келгениндей созулбайт, сыноо мейкиндиги менен мүнөздөлөт деш керек. Аңчылык бир ситуация катары же бактысыз окуянын болуп өтүү ордуна айланат, же бактысыз окуянын болуп өтүүсүн кыйыр түрдө даярдаган себеп болот. Эки жагдайда тең аңчылык же бактысыз окуя менен байланыштуу, же аны шарттандырат. Каарман уу ситуациясына катыштырылса, анын же анын ыйыктарынын башында кейли-кал* бар деш керек».

«Ак кемеден» айырмалуу болуп, бул жерде образдардын баарын бир маселе гана кызыктырат: өспүрүмдүн өз алдынча жашай башташы, коомдун тең укуктуу мүчөсү катары өзүн далилдеши үчүн ийгиликтүү аякташы. Эне өлүмдү алдоо максаты менен (өлүм анын артынан балык аңчылыгына кетпесин деп) уулуна бата берип жатканда токойдо уусунун ийгиликтүү өтүшүн каалайт. Кийин сапар убагында кайыктагылардын баары турмушунан муундун улантуучусу катары өспүрүм аман калсын, муундун кыяматы келип калбасын деген бир максат менен өтүшөт.

«Ак кеме» адамдардын өздөрү тездеткен кыяматтын келишинин кабары, «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» болсо адамдар-

дын өз эркине байлануу болбостон башталышынын алдындагы кыяматтын алдын алуусунун салтанаты. Баардык жагдайларга моделдин тараптары бул же тигил даражада катышат: хаос-космос мамилелеринин бузулушу, бул бузулуунун натыйжасы катары кыямат, адамдыктын жана адамдардын келечегинин символу болгон бала, өспүрүм, кыяматты жакындаткан же кыяматтын алдын алган адамдар (башка чыгармаларында миссиясын сактоо менен аты, көрүнүшү өзгөртүлгөн куткаруучу тотемдер да).

Ошол эле модель «Кыямат» романында да өзүн көрсөтөт. Жазуучу аталган чыгармаларынан айырмалуу болуп романында этникалык таандыктык жагынан моделдерди салыштырмалуу конкреттештирүүгө гана басым жасаган. Адабиятчы баарынан мурун христиан мифологиясынын мүмкүндүктөрүнүн түрк этносунун куткаруучу тотеми карышкырдын туондурма каражаттарынын мүмкүндүктөрү менен байланыштырган. Муну менен маңыздын көркөм туондурма каражаттары гана кеңейтилбей, ошол эле убакта этникалык-улуттук, диний, расалык таандыктыктан көз каранды болбостон адамдык мүнөз алып жүргөнү негизги орунга коюлган.

Авдий Каллистратов катардагы мусулман да, түрк да эмес, ошол эле убакта диндар үй-бүлөдө өскөн, христиан динин профессионалдуу үйрөнө баштаган жана семинариядан жарым мөөнөтүндө куулган дин кызматкери. Роман бою Авдий христиан эместер менен аз алака курат, аз байланыш түзөт. Анын диний семинариядан куулушунун себепкерлери баарынан мурун «өзүнүкүлөр». Иса пайгамбар сыяктуу адамдарды акыйкат жолуна кайтаруу (космоско байкоочулукту айталы) жаты да кайра эле «өзүнүкүлөр» менен байланыштуу. Бирдей сөздөрдү Понтий Пилат сыяктуу Авдийдин акыйкат жолуна кайтарууга аракеттенген пенделеринин сотуна берген Кришан, аны катардан чыгаргандар тууралуу да айтса болот.

Авдийдин линиясында космос талкалоочулары, хаос куруучулары, баарынан мурун акырында крестке мыктагандар анын «өзүнүкүлөрү» деш керек. Бирок Авдий өлүм босогосунда жардамга ынанычынын жана дининин ыйыктарын, өз куткаруучусун

эмес, Карышкырды чакырат. Карышкыр болсо жарык дүйнөгө акыркы бала алып келүүнүн алдында. Анын негизги кызыкчылыгы акыркы энелик миссиясын татыктуу аткаруу, балдарынын аман калуусуна аракет кылуу. Карышкырдын акыркы баласын этникалык ынанычка жараша түрктүн акыркы куткаруучусун гана куткаруучусу болгон пенделер — мусулман түрктөр өлтүрүштү. Акыркы карышкыр баласы менен бирге бир үй-бүлөнүн эркек баласы, муундун улантуучусу да жок кылынат.

Авдий «өзүнүкүлөрдө» жардамга эч кимди таба албайт, карышкырды чакырат, карышкырды болсо, биз айткандай, куткаруучусу болгон пенделер өлтүрүшөт. «Ак кемеде» Мүйүздүү Бугу Эне да, бала да жок кылынгандай, «Кыяматта» да пенде карышкырдын жана баланын өлтүрүүчүсүнө айланат. Романда кимдин, кайсы этностун жакшы же жаман болгонунан сөз кылынбайт, баарынан мурун кыяматты адамдардын өздөрү жакындатканы баса белгиленет. Айталы, эми бир үй-бүлөнүн, бир муундун, бир элдин, этностун эмес, бүтүндүктө адамзаттын кыяматынан кеп урса болот. Убагында Ч. Айтматов өзү «мифтер универсалдуулук эмес, жалпы мыйзамченемдүүлүктөр тууралуу маалымат берет. Мифтер сырьё.» деп кокустан айткан эмес.

Адабиятчынын миф аркылуу мыйзамченемдиктерди көркөм түрдө андан да масштабдуу формада сүрөттөгөн чыгармаларынан бири, эч шексиз, «Кассандра тамгасы» романы. Кечил Филофейдин, Роберт Борктун жана алардай аз сандагы адамдардын мисалында, башка жашоо материалынын негизинде жазуучу бирдей моделди салыштырмалуу айырмалуу түрдө кайталаган. Чыгармада кечил Филофей бул же тигил даражада Авдийге — пенделерди акыйкат жолуна кайтаруу, муну менен белгилүү мааниде куткаруучулук миссиясын аткаруу жагы менен Иса пайгамбарды эстеткен Авдийге окшойт.

Анын негизги максаты адамдарга аларды күткөн балээлер тууралуу маалымат берүү жана бул балээлердин белгисинин бар экенине аларды ынандыруу. Чынында адамдар бул белгинин бар экенин кабыл кылып, ага ынанса жана жашоосун бул белгилерди

жок кылуу үстүндө ондосо, космос өз кубатында калат, болбосо кыямат, натыйжада хаос качылбас болот. Кайра эле куткаруучу, кайра эле куткаруучуну жок кылган пенделер кайталанат. Маңыз, проблема жана идеянын көркөм туюндурулуш масштабы чыгармадан чыгармага кеңейтилген. «Ак кемеде» проблема масштабы локалдуу, «Кыяматта» салыштырмалуу кең масштабды камтыйт, «Кассандра тамгасы» романында болсо адамдык мүнөз алып жүрө баштайт. Аталган чыгармаларда модель бул масштабга гана ылайыкташтырылган.

Романда кызыктырган нерселерден бири кечил Филофейдин өзүнүн убагында дүйнөнүн алгач жаратылышынан калыптанган мыйзамына кийлигишүүсүнүн, баардык X адамдардын (маңкурттар) жаратуучусу болуусунун сүрөттөлүшү. Амалы менен кыяматты тездеткендерден бири катары Филофейдин адамзатты балээден куткаргысы келгени сандырак нерсенин өзү. Жок дегенде кечилдин убагында жараткан X адамдары эчак эле адамдардын арасына аралашкан жана маңкурт сыяктуу өз иштерин кылып жатканынан улам бул мүмкүн эмес. Күнөөсүз пенде жок, ар бир киши өзү күнөөсү менен кыяматты жакындатат, эң негизгиси болсо, башкасынын амалында, ишинде, жүрүш-турушунда кыяматты тездеткен белгилерди тезирээк жана жакшыраак байкайт деш керек. Куткаруучулук миссиясын мойнуна көтөргөн кечил сыяктуу, Роберт Борк сыяктуу.

Оперативдүү түрдө биз козгогон бул проблеманын изилдениши жашоонун өзүндө окшош моделдер бул же тигил даражада Ч. Айтматовдун прозасындагы моделдердин окшоштугуна тасир эткенин дагы бир жолу көрсөтөт. Экинчи жактан, жазуучу ниет жана мерамын көбүнчө чындыктагы окшош моделдерге таянып, көркөм мурасында кайталанган окшош моделдер жаратуу менен ишке ашырууга басым жасаган. Ч. Айтматовдун прозасы баарынан мурун адамзатты күткөн жана автору адам болгон балээлер тууралуу кабар берет.

Гүллү Йологлу

УЛУУ АДАМДЫН УЛУУ МАХАБАТЫ

Басма сөз беттеринде чыгармачыл адамдардын жашоолорунун интим жактарын, алардын махабат мажараларын жарык кылган чыгармалар, маектер окурмандарды кызыктырат. Кээде бул же башка чыгармачыл инсан бир аз «катуу» кетет, жасалма түрдө «дартынан өлгөндөрдүн» санын арттырат, маселени андан да апыртып, окурмандарга аз калса «маньяк» таасирин калтырганын аңдабайт. Мындай маек жана чыгармаларды көргөндө маркум жазуучубуз Исмайыл Шыхлынын Хүсейин Ариф менен байланыштуу анекдоттору эске түшөт:

Бир күнү маркум Хүсейин Ариф интимдүү жыйналышта өз махабат жоруктарынан сөз кылып жатыптыр: мунун менен мындай жүрдүм, аны менен андай жүрдүм. Жанындагылардан бири чөнтөгүнөн бир сүрөт чыгарып мындай дейт:

- Эй Хүсейин ага, муну да тааныйсыңбы?

Хүсейин Ариф сүрөткө караган замат айтат:

- Ии, албетте, кечээ кечинде бир жерде ичип-жегенбиз.

Айланадагылар ызылдап кетишет. Ананчы, ал II Екатеринанын сүрөтү экен...

Журналыбыздын бул санында биз да силерге бир махабат мажарасын айтып беребиз. Бирок бул айткандарыбыз жалаачы «тапчан» аялдарынан эмес, кызыктуу бир китептен алынган...

«ДИКТОФОН МАНДАЙЫНДА СЫРДАШУУ ЖЕ КАССЕТАДАН ТӨГҮЛГӨН СЫРЛАР КИТЕБИ»

Таанылган кыргыз жазуучусу, Чыңгыз Айтматов жана анын жакын досу, сырдашы, 1986-жылы жанын тобокелге салып, тарыхта «Желтоксан» аталышы менен калган казак жаштарынын тоталитардык режимдин кемчиликтерине каршы көтөрүлүшүн

коргоого көтөрүлгөн, Арал деңизинин трагедиясын дүйнө коомчулугуна жеткирген жана мындан улам 1992-жылы Рио-де Жанейродо БУУнун курчап турган чөйрөгө байланыштуу Программасынын сыйлыгын алган, отуздан көп китеби дүйнөнүн жыйырма беш тилине которулган, «Цивилизациянын жаңылыштыктары» сыяктуу заманбап рынок экономикасын, глобалдашуу жана Желтоксан окуяларына, Чыңгызханга арналган бир чыгармасы менен акыркы жылдары ооздон түшпөгөн жана акыры, аты Нобель сыйлыгына сунуш кылынган казак акыны, коомдук ишмери Мухтар Шахановдун «Плач охотника над пропастью» китеби 1998-жылы Анкарада «Далга жыйындары» тарабынан жарыяланып, бул эки чыгармачыл адамдын сүйүүчүлөрүнүн санын андан да арттырган. Китептин Чыңгыз Айтматовдун Анкарада Ататүрк Маданият Борбору тарабынан 70 жылдыгынын салтанаттуу өткөрүлгөнү, анын чыгармачылыгына арналган илимий симпозиумдун уюштурулушу жана жазуучуга Ататүрк Маданият Борбору «Ардактуу мүчөсү» наамынын берилиши (бирдей салтанатуу иш-чарада Түркиянын 9-Президенти урматтуу Сүлейман Демирел мага да ошол борбордун «Кабарчы мүчөсү» дипломун ыйгарган. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган илимий симпозиумдагы докладымдын темасы «Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында шаманизм издери» эле. Ч. Айтматов мен келген бүтүмгө (Ч. Айтматов мусулман да, христиан да, буддист да, шаманист да эмес. Ал өз чыгармачылыгында баардык диндерге бирдей даражада орун берет жана мамилеси да ушундай) ыраазы болгон.

«Плач охотника над пропастью» китеби калем менен жазылган эмес. Диктофон маңдайында бирөө кыргыз, бирөө казак болгон эки дос - Ч. Айтматов жана М. Шахановдун маеги кийин кагазга көчүрүлгөн. Мындан улам Ч. Айтматов кириш сөздө аны «Диктофон маңдайында сырдашуу же кассетадан төгүлгөн сырлар китеби» атаса боло турганын айтат. Сөзгө жогорку баа берген жазуучу айтат: «Сөздү да сезимдер сыяктуу ишенич менен иштетпесеңер, башкача айтканда аны күнү-түнү тынбастан агып кеткен суу сыяктуу эсепсиз, тандап айырбастан маек куруу каражаты деп

сапырып ыргытсаңар, пикиринердин баасы ылдый түшөт. Сөзү баасыз адамдын дайыма өзүнүн да баасыз экени эзелки коомдон бери маалым».

Чыгарманы түркчөгө Бану Мухаева которгон. «Плач охотника над пропастью» китеби жети бөлүмдөн турат.

«ЖАШООБУЗДАГЫ АЯЛДАР ЖЕ АРАБЫЗДА ӨТКӨН ЫР КЕЧЕСИ»

Китептин акыркы, жетинчи бөлүмү. Кезектин «жашоонун булак күчү болгон аялдар тууралуу ойлорду чыгарууга» келгенин М. Шаханов Ч. Айтматовдун сунушу менен бул маектин «жабуусун ачуу үчүн» өзүнүн «Аял» ырын айтат:

Аял биздин энебиз,
Бактыбыз аял ченегиз.
Аял заты болбосо,
Жок болот элек деле биз.

Айтматов аял тууралуу өз оюн бөлүмүн, аны чатырда уя жасап, балдарын канат байлаганга чейин миң түрлүү азап-тозокко чыдаган жапакеч чабалекей менен салыштырат, аял улуулугунун алдында баш ийип, Ю. Евтушенкодон мисал келтирет:

Бул дүйнөдө кандай болот билбеймин,
Мен аялды тийип турган күн деймин.
Аял баркын билбегенге наалат деп,
Урам, сөгөм жана дагы тилдеймин.

Жазуучу аял менен эркектин ордун чаташтырууга каршы. Чоң трактордун рулунда отурган аялды жарганатка окшоткон Ч. Айтматовдун пикирлерине М. Шаханов да кошулат: «Жашообузга өң кошкон аруулукка баш ийебиз, биз аруулукту көрбөгөн жерде оройлук башталат». Аялдын аял, эркектин эркек болушу үчүн Чыңгыз агай кыздардын аял, уландардын эркек тарбиясынан чыгышынын керек экенин өзгөчө баса белгилейт: «...Азыркы муун бакчаларда, мектепте, атүгүл институттарда да аял тарбиясын көрүп чоңойот. Эркек тарбиясын көрбөгөн улан мугалимин туурап, аялдай болбогондо, анан кандай болмок эле?».

Маектин бул жеринде М. Шаханов этият менен маектин нугун өзгөртүгө аракет кылат: «Адамзатка таандык кайсы баалуулук болбосун, бизге да тийбестен өтүп кетпеди. Эгер ар кайсы айылда бирөө бирөөнө ашык болсо же бир улан он кыз менен мамиле курса, ага эч ким көңүл бурбашы мүмкүн. Айтматовдой бүт дүйнөнү таң калтырган инсандын баскан ар кадамы элдин назарынан бир ирмемге да алыс кала албайт...»

Досунун кайманасынан маекти кайсы багытта алып баруу керектигин туйган Ч. Айтматов алигиче студенттик кездеринен дискотекаларда, тойлордо таанышкан кыздары, кат жазышкан сулуулары, бурчуна кызыл-ала саптар менен аты жазылган жоолуктарын бир ирмемге көз алдынан өткөрдү. «Бирок мунун баары көпөлөктүн гүлдөргө конуп учуусуна окшош ирмемдер эле». Жаштык кезинин ачуулуу, ширин эскерүүлөрү биринчи жубайы Керээз айым менен, Санжар жана Аскар аттуу эки уулу менен байланыштуу эле. Таттуу көз ирмемдер үчүн кыргыз театр өнөрүнүн жылдыздарынан болгон Таттыбүбү Турсунбаевага да ыраазы... Бирок алардын ортосунда руху, денеси, бүт бойдон жазуучуга илхам берген бир нурлуу сүйүү бар эле...

«ТАГДЫР ЖАЗМЫШЫ»

Ч. Айтматов кыргыз балеринысы Бүбүсара Бейшеналиева менен XX кылымдын 50-жылдарынын аягында — Москвада окуусун аяктаган, чыгармалары расмий гезиттерде жарыяланган, эл арасында аты жаңы тааныла баштаган доордо таанышкан...

Ал убакта Балтика флотунда аскерлик кызматын өтөгөн кыргыз жаштарына рухий колдоо көрсөтүү максаты менен Фрунзеде (Бишкекте) бир делегация даярдалган. Фрунзе партия комитетинин биринчи катчысы Т. Усубалиевдин чакырыгы менен Чыңгыз да Ленинградга (Санкт-Петербург) барат. Бир аз мурда «Чолпон» балетин Ленинград балети менен бирге киного тарта башташкан. «Чолпон» балетинин баш ролун аткаруучу Бүбүсара Бейшеналиева эле. Жазуучу балерина менен алгачкы жолугушуусун мындай

эскерет: «Жанымда эки-үч матросу бар моторлуу кайык менен «Аврора» кемесине жакындап калганбыз. Биздин делегация палу-бада экен. Арасында ак жүзүнөн сүйүнүчтүүнү нуру төгүлгөн, узун бойлуу, келишимдүү, сулуу Бүбүсара да бар экен. Ал чачын деңиз желине таратып, бизге кол булгалады... Мурун бири-бирибиз тууралуу эшитсек да, жакындан тааныш эмес элек. Тез эле сырдаш болдук, атүгүл тил менен туюндурулушу мүмкүн эмес, сезимдерибиз оттой тутанган десем ынанбайсыңар. Бул убакка чейин кандайча тааныш болбогонубузга таң калдык. айланабыздагы адамдар, атүгүл учкан куш, титиреген жалбырак да, деңиздин шуулдаган толкундары да көздөрүмө башкача көрүнчү. Дүйнө мурункусунан да кооз болуп жанданып турду... Мекенде калган жеңең жана эки бала да эсимден чыккан».

Нева жээктеринде ак түндөрдөгү сейилдерден, жагымдуу арзуулардан, минуталардан айрылгысы келбеген Чыңгыз делегация менен чогуу артка кайтпайт. Москвада иши бар экенин шылтоо кылып, поезд менен ал жакка кете турганын айтат. Дагы эки-үч күн Ленинградда калган соң Москвага кетет. Бүбүсара да тезинен ал жакка келет жана алар «Москва» мейманканасында толук бир күн, бир түн жалгыз калышат. Бүбүсара Ленинградна кайтышы керек эле. «Кайра-кайра коштошкон, бирок бири-биринен айрыла албаган» ашыктар ар минутаны олжо деп билишет. Акырында Чыңгыз Бүбүсараны поезд менен Ленинградга чейин узатат. Кыз да аны кайрадан Москвага чейин узаткысы келгенин билдиргенде Чыңгыз зорго аны пикиринен баш тарттырат.

Бүбүсара Ленинградда окуган, театр, кино жана адабият менен байланыштуу кызыктуу пикирлери бар эле. Чыңгыз көп жолу ага үйлөнүүнү сунуш кылса да, кыз анын үй-бүлөсүнүн бузулушун каалаган эмес. Ал Ч. Айтматовдун атынын жана фамилиясынын ариптеринен өзү үчүн өзгөчө ат түзгөн: Ачинов. Кокустан экөөнүн тең алган квартиралары кошуна чыгат. Бир жолу кайра маекте үйлөнүү маселесин козгогондо Бүбүсара айтат:

«-Ачинов, «чыныгы ашыктар жолугушпайт» дейт, - деген сөз бар го, балким ошол туурадыр... Анткени үйлөнгөн соң жашоонун кыйындыктары улуу сезимдерди жеп кемирет...»

Албетте, бул эки таанылган совет адамынын, ашыктын сезимдерин билбеген, эшитпеген эч ким калган эмес. Өмүрлүк жолдошу Керээз айым да чыдабай ажырашууга чечим чыгарган. Ушак-айындар алардын экөөнү тең ээрчип жүргөн. Жана бул ушинтип он төрт жыл уланды...

Чынында эле «чыныгы ашыктар жолугушпайт» экен. Көп өтпөй Бүбүсаранын төшүндөгү жаман шишик өзүнүн өлтүрүүчү соккусун берди. Сүйүктүүсүнүн бул дүйнөдө болбой турганын алгачкы жолу сезген ирмемдерди жазуучу мындай эскерет: «... Көздөрүмдө дүйнө аңтарылды, жанымды коё турган жер таппадым».

Күндөн күнгө соолуган Бүбүсара 1973-жылы май айынын 2-де түбөлүккө көз жумду.

Маектин бул жеринде М. Шаханов да досунун ошол кайгылуу күндөрүнө кайтты: «Опера жана Балет театрындагы жаназа ырасымында маркум менен коштошуу учурунда сизди көргөндөр «өң%өрөп ыйлады» дешет. Атүгүл мамлекет өкүлү чыдабай «Бул байкушту бирөөнөр соороткула!» деп айланадагыларга айтыптыр...»

Кийинчерээк сөз-маек көпкө созулду. Шаханов кыргыз акыны Сүйүнбай Эралиевдин ушул сөздөрүн эскерет: «Бүбүсараны акыркы жайына жолго салганда Чыңгыз көздөрү шишиген, баштан аяк кара кийимчен келди. Айрымдар анын бул жоругун жактырбай, «өмүрлүк жары, бала-чакасы бар, бул эмне деген жорук?» деп ушак-айыңга жол ачты. Мен «Сүйүктүү Чыңгыз адабиятта кандай көтөрүлгөн болсо, ашыгын топуракка берип жатканда да ошончо бийик жүрүш-туруш көрсөтөт» деп сыймыктандым...»

1995-жылы «Манас» дастанынын 1000 жылдыгында Бишкектин кооз жерлеринин биринде кыргыз скульптору Тургунбай Садыков жасаган «Эл куту» аттуу чоң бир айкелдин ачылышы болду. Бул кыргыз элинин жашоосунун, адабиятынын, маданиятынын, илиминин өнүгүшүндө роль ойногон адамдарды шумкардын канатында туюндурган айкел эле. Шумкардын канатынын бир жагында Ч. Айтматовдун, экинчисинде болсо Бүбүсара Бейшеналиева

нын сүрөтү бар эле. Ачылыш убагында кокустанбы же атайынбы, эки ашыктын жанаша жандандырылганын көргөн Ч. Айтматовдун «...айкелди көздөрү менен сылап, үнсүз титиреп, көпкө катып калышы» анын жанында турган досу Мухтар Шахановдун көз жаздымында калган жок...

Бүбүсарадан кийин бош калган көңүлүн, көз жашы менен өткөргөн күндөрүн эч нерсе толтуралбай жаты. Убакыт өттү, бирок Айтматовдун көңүл оорусу менен айтып берген эскерүүлөрү анын Бүбүсарага болгон зор махабатынын, атүгүл Мариям айым менен үйлөнгөн соң да өчпөгөнүн көрсөттү...

Низами Жэфэров

УЛУУ МАДАНИЯТТЫН УУЛУ, ЖЕ МУРАСКЕРЛИКТИН ПОЭТИКАСЫ

«Поезддер бияктан чыгыштан батышка, батыштан чыгышка кетишчү... Темир жолдун эки жагы менен чексиз сары топурактуу чөлдөрдүн киндиги деп саналган Сары Өзөк түздүгү созулуп жатты. Географияда ар нерсе Гринвич меридианына жараша өлчөнгөндөй, бул жерлерде да баардык аралыктар темир жолу менен эсептелчү. Поезддер болсо чыгыштан батышка, батыштан чыгышка кетишчү...

Чыгыштан батышка, батыштан чыгышка кетишчү чапкан хунн аттарынын дүбүртүн эшитип жатасызбы?.. Түшкүлө ичиңиздеги эскиликке, түшкүлө жана тындагыла, - сиз ошол үндөрдү сөзсүз эшитесиз...

Ч. Айтматов мындан улам миң жылдардын бай түрк маданиятын өзүндө гана тарыхый өнүгүш логикасы менен камтыйт, - анын ой жүгүртүүсүндө буддизмдин да, иудаизмдин да, христиандыктын да, исламдын да философиялык-эстетикалык түшүнүктөрү ээрчишкен түрдө түрк маданиятынын идирек принциптерине байланат, ошол принциптер аспектисинен иштелет, - бул мааниде Ч. Айтматов маданий-тарыхый турмушубуздун археоло-

гиялык башталышынан келген зор өнөр адамы... Түрк маданиятынын эзелтен бери жалпы дүйнө маданияты сферасында (жана анын органикалык бөлүгү катары) сунулуу тажрыйбасы бар. V-X кылымдардын түрк эпосун — Алп Эр Тунга тууралуу ырларды эстегиле, - адамдын дүйнөдөгү орду тууралуу философиялык жалпыламалар түрк эпосунда жергил чектерди жарат, бир гана маданияттын фактысы катары калбайт, жалпы дүйнө маданиятынын кең мейкиндигине чыгат. Же мусулман ренессансы доорун да эске салгыла. Түрк маданияты жараткан эмне бар болсо, - «Огузнамелерден» баштап «Хамселерге» чейин баары жалпы дүйнөлүк эстетикалык ой жүгүртүүнүн талаптары деңгээлинде, - бул чыгармаларга жабыктык жат десе болот. Улуттук адабияттардын калыптынуусу да, түрк маданиятын дүйнө маданияты болуу стихиясынан куру кылбайт. XVII-XVIII кылымдардан баштап мейли жалпы түрк, мейли жалпы дүйнө масштабында улуттук маданияттардын карама-каршы мамилесинин типологиясы өзгөрсө да, бир мыйзамченемдик бар; ал ар кайсы түрк маданияты жалпы дүйнө масштабына абстракцияланган түрдө эмес, жалпы түрк контексти менен көтөрүлүшүнөн, аны өзүндө камтый алса көтөрүлүшүнөн, анын жалпы фактысы боло алса көтөрүлүшүнөн турат. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы муну далилдейт.

Түрк элдеринин адабиятында профессионал муундун калыптануусу акыркы жылдарга таандык десе болот; азыркынын өзүндө да, прозанын минималдуу профессионализмден алыс өрнөктөрү атүгүл массалык түрдө пайда болууда, бул болсо проза ой жүгүртүүсүнүн изилдөөлөрү али жалпысынан адистешпестен баратканын; бир жакта зор искусство чыгармалары жаратылганын, башка жакта болсо алды алынбас түрдө кагаз кордолуп жатканын көрсөтөт... Мураскерлик алакасы болсо, шексиз, профессионализмдин негизинде белгилүү болот (чынында кагаз кордоонун да мураскерлиги бар, бирок бу филологиялык түшүндүрүү темасы эмес), ошол алаканын мазмуну түрк элдеринде прозалык ой жүгүртүүдөн жаратылганынан турат; бул процессти алгач фольклор өткөрөт, анан окшош жагдай жазылуу адабиятта кайталанат...

Албетте, прозалык ой жүгүртүүнүн ыр ой жүгүртүүнүн негизинде калыптануусу жалпысынан өзгөрүштөрдү жаратат, жанр алакалары өзгөрөт. Ч. Айтматов түрк элдеринин прозасында жүргөн тарыхый процесстерди баардык тактыгы менен чагылдырат десе болот, - анын изилдөөлөрү түрк прозалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүш стихиясы менен баардык мейкиндиктерде үстү-үстүнө түшөт... 50-жылдардын аягы, 60-жылдары Ч. Айтматов «Жамийла», «Кызыл жоолук жалжалым», «Ботокөз булак», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат» повесттерин жазат — окшоштугуна карагыла: бул убакта И. Хүсейинов да, Э. Эйлисли да болжол менен бирдей проблемаларга байланыштуу повесттер сериясы үстүндө иштешет; окшоштук жалаң гана проблематикада эмес, ой жүгүртүү маданиятынын бирдейлиги бар, - 60-жылдарда «Жамийланы» же «Саманчынын жолун» И. Хүсейинов да, Э. Эйлисли да ажышмак деп кескин айтууга болот (башкача айтканда чынында жазышкан)... Ушинтип «Адамдар жана жыгачтар» Ч. Айтматовдун да, И. Хүсейиновдун да, кандай дебесин Э. Эйлислинин да чыгармасы. Кеп ушундан чыгат...

«Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» чыгармалары менен Ч. Айтматов повесть чегин ашпастан новатордук жасайт, - бул И. Хүсейинов да, Э. Эйлисли да изденүү убагында эле. 60-жылдардын деңгээли аларды да ыраазы кылбачу. Прозанын өнүгүш стихиясын хэрэ түрлүү түшүндү, мындан улам хэрэ бир жол менен кетти, - «Махшер» али Ч. Айтматовдун да, Э. Эйлислинин да чыгармасы эмес эле, муну И. Хүсейинов жазган; «Жыш кыроонун токойлорун» да Э. Эйлисли жалгыз жазды... Бирок түрк прозасынын изилдөөлөрү кең масштабги чыгарганда бөлүнүп-жарылган жок; 70-жылдары Ч. Айтматовду ойлондурган маселелер ошол эле убакта Анарды, Элчинди, М. Сүлейманлыны, С. Азерини... да ойлондурду, - алардын бул жылдардагы чыгармаларында бир убакыт шайкештиги көрүнүүдө. Ошол эле убакыт 70-жылдардын өзбек, казак прозасында да байкалат (У. Умарбейов, А. Кекилбаев...).

Ч. Айтматовдун да, И. Хүсейиновдун да, Э. Эйлислинин да 50-жылдардын аягы, 60-жылдардын башында жазган чыгармаларында согуш оорулары биринчи планда, бирок бул оорулардын тамырынын бир аз тереңде экенин сезбөө мүмкүн эмес эле. 30-жылдардын — репрессия доорунун дарттары да бул доордо согуш дартынын атынан чегилет, ушинтип, дарт абстракцияланчу, публицистикалык конкреттиктен кутулчу, искусствонун чыныгы фактысына айланчу.

Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн», өзгөчө «Кыямат» романдары менен 70-жылдардагы изилдөөлөрүн толуктады, - жалпы түрк прозалык ой жүгүртүүсүнүн эки зор эстелигинин маңдайында дүйнө мат болду, мындан улам жалпы түрк дейли, бул романдар проблематикасына да, поэтикасына жараша да жалгыз эмес, алар менен бирдей убакта И. Хүсейиновдун «Идеал», «Түбөлүктүк», Й. Сэмэдоглунун «Кэтл гүнү» романдары да жаратылган; албетте, ошол чыгармаларды салыштыруу оюбуз жок. Бирок факт факты бойдон калат, Ч. Айтматовдун чыгармачылык өнүгүшүнүн эң кудуреттүү мезгилинде да түрк прозалык ой жүгүртүүсү анын контекстинде, четке чыкпайт, тескерисинче, анын сапатын ачык кылат, потенциалын ашкерелейт, - аны дүйнө прозасы масштабына көтөрөт.

«Кылым карытар бир күн» романына жазуучу принциптүү болуп, «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» повестинен келди, - эки чыгармада тең дүйнө мифологиялык-фантастикалык логика менен түшүнүлөт, бирок повестте фантастика мифологияга, романда болсо мифология фантастикага баш ийет. Повестте да, романда да этнографиялык табигыйлык байкалат, реалдуу коомдук мамилелер мифологиялык да, фантастикалык да метафоралардын аркасында катаал жүзүн жоготуп көркөмдөнбөйт. «Кылым карытар бир күн» романында тарыхыйлык, тарыхый баалуулуктар коомдук турмуштун шарты катары берилет, тарыхын жоготкон эл мендигин жоготкондой, азыркы күнүнөн куру калтырылгандай экени ырасталат; мекен сезимин жоготкон киши адамдыгын жоготкондой, келечегинен куру жалак калтырылгандай экени ырасталат, - эл тарыхы бар үчүн эл; адам мекени бар үчүн адам...

«Кыяматта» эң жөнөкөй чындыктар метафоралашат, эң өзгөчө метафоралар реалдашат, - адам өз мифологиялык колдоочусунун, - ичинин өлтүрүүчүсүнө айланат жана анын трагедиясы башталат... Ч. Айтматов христиан философиясына кайрылат, мойнуна алуунун логикасын ачуу үчүн христиандыктын түшүнүктөрү кеңирээк мүмкүндүк берет, - ал тамыры жагынан кулдардын философиясы, жашоодон, чындыктан колун үзүп ичи менен жалгыз калган адамдын жашоо арзуусун туюндурат... «Кыяматта» христиан философиясы эстетикалык идиректин негизги ыкмасы эмес, түрк мифологиялык ой жүгүртүүсүнүн контекстинде бар болуп, анын типологиясын алып жүрөт, М. Булгаковдун Иисусу менен Ч. Айтматовдун Иисусун же эки жазуучунун тең Понтий Пилатын салыштыралы; М. Булгаков символдоштурат, мифологиялык образдын эстетикалык логикасына жетет, Ч. Айтматов болсо феноменологиялык түшүндүрмө берет, жашоо белгисин издейт... Шексиз, бул түрк мифологиясынын логикасы менен ойлонуудан келип чыгат; «Кыяматта» христиан философиясынын түшүнүктөрү бар, логикасы болсо жок.

«Кылым карытар бир күндө» маңкурттуктун мифологиялык планда сунулушу менен чыныгы планда сунулушу арасында аралык бар, «Кыяматта» ошол аралык жоголот... Ч. Айтматов бул жерден баштап эми жазуучу катары эмес, философтой ойлонтот, бүт күчүн адамдын өзүн өзүнөн куткарууга багыттайт; анын түшүндүрмөсүнө жараша, адам-коом мамилеси абсурд синхрондуу мамиле (экзистенциалисттер кабыл алгандай) эмес, адам коомдук турмушту бүткүл тарыхы менен өзүндө камтыйт, анын коомдук идиреги баарынан мурун ичинде жүрөт; адам ичине түршкөн сайын коомдон, ахлактан алыстабайт, балким, ага андан да көбүрөөк жакындайт; Ч. Айтматовдун философиясынын гуманизми ушунда...

Ч. Айтматовдун композициядан жаратылган ушундай образдары бар, композицияны жараткан образдары бар; «Кыяматтагы» Акбара композиция курулганга чейин да жазуучунун ой жүгүртүүсүндө бар болот, Иисус болсо аналогия логикасы менен

текстке кошулат (Акбаранын чыныгы эквиваленти жок, Иисустун реалдуу эквиваленти бар, - бул Авдий), - жалпысынан түрк мифологиясында образ сюжетен күчтүү болот, сюжет унутулса да, образ калат жана түшүнүктү гана эмес, логиканы да белгилейт. Ал образ башка маданияттын фактысы, түрк контекстине өзүнүн сюжет, эч болбосо мотив белгилүүлүгү менен келет.

«Кыямат» менен «Кэтл гүнү» арасында поэтикалык структура жагынан шайкештик бар экенин айтып өтүк, бирок көрүнүшү жагынан шайкеш болбогон ушундай бир жер да бар, анын үстүндө турууга муктаждык сезебиз: «Кэтл гүнүндө» дайыма линиясы өз стили менен, «Кыяматта» болсо баардык мезгилдер бир стиль менен сунулат, - «Кэтл гүнүндө» жазуучу заман түрдүүлүгүн функциялардын тарыхый мазмунунда эмес, формаларда көрөт, форма метафоралашат. «Кыяматта» болсо форма фольклордогудай эле убакытка мамиледе нейтралдашат... Метафоралашуу менен нейтралдашууну болсо чынында бирдей эстетикалык принцип башкарат.

Ч. Айтматовдун логикасы менен синтаксиси арасында алака кандай болсо да «академиялык» стихия менен мыйзамга салынат, - ошол стихия түрк дастандарынын баарында бар; Ч. Айтматов бул мааниде да түрк маданиятынын феномени.

«Поезддер бул жерден чыгыштан батышка, батыштан чыгышка кетишчү... Темир жолдун эки жагы менен чексиз сары топурактуу чөлдөрдүн киндиги деп саналган Сары Өзөк түздүгү созулуп жатты. Географияда ар нерсе Гринвич меридианына жараша өлчөнгөндөй, бул жерлерде да баардык аралыктар темир жолу менен эсептелчү. Поезддер болсо чыгыштан батышка, батыштан чыгышка кетишчү...

Түшкүлө ичиңиздеги эскиликке... түшкүлө ичиңиздеги акыйкатка... түшкүлө жана тыңдагыла, сиз ошол үндөрдү сөзсүз эшитесиз...

Жэлил Нагыев

Ч. АЙТМАТОВДУН МҮНӨЗ ЖАРАТУУ УСТАЛЫГЫ

Чыңгыз Айтматов ХХ кылымдын эң атактуу жазуучуларынан бири. Заманбап дүйнөдө Чыңгыз Айтматовдун өзгөчө бир орду бар жана анын аты Мигель Анхель Астуриас, Хулиа Кортасар, Федерико Гарсиа Лорка, Кобе Абе, Альбер Камю, Александр Солженицын жана өткөн кылымдын бул типтеги атактуу жазуучуларынын аттары менен бир катарда айтылат. Мурунку Советтер Союзунун ичиндеги республикалардан бири болгон кичине Кыргызстан дүйнө адабиятына кайталанбас улуу жазуучу белек кылган. Чыңгыз Айтматов түрк дүйнөсүнүн гана эмес, бүт дүйнө өстүргөн абдан жемиштүү жазуучулардан бири жана ал заманбап прозанын көркөмдүү өкүлдөрүнөн бири катары дүйнө адабиятын абдан баалуу аңгеме, повесть, роман, сценарий, драма жана актуалдуу темаларга арналган публицистикалык макалалар, эсселер жана бир катар философиялык-теориялык чыгармалар менен байыткан.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы абдан бай жана түстүү. Ал жазган чыгармалар дүйнөнүн жүз элүүдөн ашык тилине которулган, үзгүлтүксүз жарыяланган жана бул улуу жазуучунун бүт дүйнөдө абдан жакшы таанылышына себеп болгон. Ч. Айтматовдун чыгармалары тууралуу дүйнөнүн белгилүү өлкөлөрүндө сансыз-эсепсиз изилдөөлөр жүргүзүлгөн, зор Айтматов китепканасы жаратылган.

Ч. Айтматовдун «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Ботокөз булак», «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт», «Ак кеме», «Гүлсарат», «Саманчынын жолу», «Эрте келген турналар», «Кылым карытар бир күн», «Акбаранын көз жашы», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Чыңгызхандын ак булуту», «Тоолор жана талаалар», «Тоолор кулаганда» («Түбөлүк келин»), Мухтар Шаханов менен бирге жазган калемге алган «Плач охотника над пропастью» сыяктуу белгилүү жанрларда жазган чыгармалары азыркы күндүн татаал проблемаларынын ачылуусуна арналган, заманбап адам-

дын рухий ааламын, азаптарын, сезим жана эмоцияларын, ой жана туюмдарын жалпы адамзат ченеминде сүрөттөгөн. Мындан улам гана Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы тар рамкадан четке чыккан, бир улуттун, бир элдин адабияты рамкасынан чыгып, жалпы дүйнөлүк масштабдагы адабият мүнөзүн алып жүрө баштаган.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында мүнөз жаратуу усталыгы өзгөчө көңүл бурат. Чыгармаларын чынында орус тилинде жазышына карабастан ал баарынан мурун улуттук тамырга байлануу чыныгы түрк мүнөзүн жараткан. Дүйнөдө мындай билинбеген кичинекей элдин — кыргыздардын жашоосунан сөз кылынганына карабастан анын чыгармалары дүйнөнүн батышында да, чыгышында да бирдей махабат жана жактыруу менен кабыл алынган, бул чыгармаларда сүрөттөлгөн каармандар ар улуттун өз өкүлү катары андалып, кабыл алынган жана сүйүлгөн. Бул «кичинекей» элдин улуу жазуучусун дүйнө элдери арасында өзгөчө түшүнүктүү кылган, баарынан мурун анын бир катар жазуучу сыяктуу Орто Азияны, ичинде туулуп-өскөн бийик кыргыз жергесин экзотикалуу бир жердей эмес, бул жердин адамдарынын да башка адамдар сыяктуу бирдей проблемалар менен жашаганын, алардын да абдан бай ички-рухий ааламга ээ экенин, дүйнөдө болуп жаткан жалпы адамзат проблемаларынын алардан кыя өтпөгөнүн, бир сөз менен, бул жердин да улуу дүйнөнүн бир бөлүгү экенин көрсөтүүсү болгон.

Чыңгыз Айтматовдун каармандары өз мүнөзүнө, ички жана көрүнгөн мазмунуна, атүгүл формасына жараша да, көп жактуу, айырмалуу жана түстүү. Анын чыгармачылыгында негизинен жөнөкөй адамдардын турмушу сүрөттөлгөн, алардын оор, кээде машакаттуу оокат-тиричилиги алдыңкы планга тартылган. Бул адамдар ичинде жашаган чөйрөнүн, составында болгон коомдун бир бөлүгү болуу менен бирге, алардын турмушунда эч аз маани ээлебеген табияттын ажырабас бөлүктөрү. Бул жөөкөй адамдарды, чыныгы мээнеткеч адамдарды андан да күчтүү кылган башкы фактор балким көбүнчө алардын туулган, ичинде жашаган тууган жерге, бийик табиятка табу түрүндө байлануу болушу. «Кылым

карытар бир күн» романы Ч. Айтматовдун башка баардык романдары, повесттери, аңгемелери жана публицистикалык чыгармалары сыяктуу бул жагынан эң типтүү, эң мүнөздүү чыгармаларынан. Бул романда да ичинде жашаган Советтер Союзунун реалдуу турмушун, анын чыныгы маңызын, ички мазмунун, проблемаларын көрсөткөн. Маалым болгондой, бир катар диссидент орус жазуучусунан тышкары, совет жазуучуларынын баары өткөн кылымдын 60-70-жылдарына чейин совет жашоо образын, реализмин идеалдаштырууга аракеттенген, аны жасалма, ойдон чыгарылган социалисттик реализмди адабий жараян рамкасында, бул жараяндын белгилүү кылган катаал эрежелердин ичинде сүрөттөгөн. Совет идеологиясынын жандуу рупору болгон бул чыгармачыл адамдар чынында жалгыз өкүмдар партиянын — коммунист партиянын каздарын аткарышты.

Дүйнөдө демократия, ой эркиндиги, тең укуктуулук имиджин жаратууга аракеттенген коммунист идеологиясы Советтер Союзунун составына кошулган орус эмес, «кичине» элдердин айрым өкүлдөрүнүн да пропагандасын түзгөн, алардын да дүйнөдө таанылышына жетишкен. Мындай жазуучулардан бири, эч шексиз, Чыңгыз Айтматов эле. Бул жазуучунун чыгармачылыгынын эң түшүмдүү мезгили болсо совет идеологиясынын барган сайын алсыздаган, бул коомдо белгилүү боштуктар болгон доорго учураган жана анын көп зор чыгармалары да бул доордо жазылган. Совет империясынын ичинде болгон «кичинекей» кыргыз улутунун бул улуу жазуучусу саясатта болуп жаткан бул бошондуктарды туйган алгачкы жазуучудай, жашоодо булп жаткан баардык адилетсиздиктерге, тоталитар режимдин басымдарына каршы көптөн бери ичинде жашаган каяша үнүн чыгарды (Айтматовдун атасы репрессия курмандыгы болгон жана атылган). Ч. Айтматов ичинде жашаган чөйрөнү жакшы билчү. Ал ошол мезгилде совет түзүлүшүнө каршы ачык каршы чыккан жазуучуну Иосиф Бродскийдин, Владимир Набоковдун, Александр Солженицындын «тагдыры» күтүп турганын билчү. Бул жазуучулардан эч артта калбаган Айтматов алардай болгусу келбейт, мекенде калып, элине, улутуна кызмат кылгысы келет.

Чыңгыз Айтматов мекенде отуруп да, айрым нерселерди айтса боло турганын түшүнөт. Бир аз этият менен, бир аз эр жүрөктүүлүк менен, бир аз өзгөчө азиялык акылмандыгы менен. Бул жол менен гана жазуучу чыгармаларында кээде метафоралар аркылуу, кээде астыңкы маанилер менен, кээде каймана жолу менен тоталитар совет режимин жана чирий баштаган социалист идеологиясын, алардын адамдарга урган материалдык жана рухий соккуларды реалист формада, ынандырарлык жана таасирлүү түрдө ачып көрсөтө алды. Чыңгыз туткан жолунун туура экенин далилдеди.

Башка баардык чыгармаларындагыдай, Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында да бири-биринен айырмаланган көп кырдуу каармандар, мүнөздөрдү жараткан. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөчүлөр бул чыгарманын жазуучунун чыгармачылыгында өзгөчө этап экенин айтышат. Чынында да, андай алгачкы чыгармаларында өзгөчө талантка ээ экенин көрсөткөн, совет адабияты үчүн адекваттуу болбогон стиль, тема сферасы жана образдар системасы менен адабиятка келген Чыңгыз Айтматов жазган ар жаңы чыгармасында оригинал адабий кадамдарды жасаган, илгери барганын, чокуга чыкканын далилдеген. «Кылым карытар бир күн» романынын жалпы ички көркөм курулушу (экспозициясы, фабуласы, структурасы, идеялык-көркөм сапаттары жана образдар системасы) сөздүн толук маанисинде, бул жазуучунун жөнөкөй эмес чыгармачылык ампуласына ээ экенин дагы бир жолу далилдеди. Атактуу акыныбыз, академик Бэختияр Вахабзаде бул чыгарма тууралуу мындай дейт: «Кылым карытар бир күн» бул улуу жазуучунун эң жеткилең, эң акылман чыгармаларынан». Улуу акыныбыз айткандай, бул романда «...эң кичинекей деталдан бүтүнгө, эң майда белгиден баштап жөнөкөй чекиттерге чейин ар нерсе мурунтан ойлонулган».

Айтматовдун бул романы чынында үч тарыхый шарттан козголгон (кечээ, бүгүн жана эртен) сюжет линиясы үстүндө курулган, бул линиялар да бири-бири менен органикалык түрдө байланыуу. Бул жерде заманбап турмуш сахналарын сүрөттөгөн чыныгы турмуш линиясы, бул окуялар менен ички, көз менен көрүнбөгөн

жиштер менен байлануу болгон өткөн тарыхыбыз, байыркы түрк тарыхы, бул тарыхтын мифологиялык трактовкасы жана ошол эле убакта тездик менен өнүккөн дүйнөнүн фантастикалык эртени сүрөттөлгөн. Ошентип, Айтматов бул романы менен өзүнө таандык адабий экспериментти ишке ашырган: ал заманбап чыныгы турмушту сүрөттөп жатканда өткөн кылымдын баштарында модернист адабиятта кенен орун алган мифологизмди (тарыхый романдын бир формасы), дүйнө адабиятында өзгөчө орду бар фантастика адабиятын да бир чыгарма ичинде бириктирген. Ч. Айтматов бул үч ааламдын (дүйнөнүн) өзгөчө жактарын жана мүнөздөрүн жаратуу менен бирге ошол эле убакта бул дүйнөлөрдүн башка каармандарынын, көркөм образдардын бири-бири менен канчалык жакын экенин көрсөткөн. Жазуучунун пикиринче, бул баардык адамдар бирдей чөйрөнүн, бирдей сферанын, бирдей дүйнөнүн адамдары. Тарых өзгөрөт, бирок адамдар, мүнөздөр, ахлактар өзгөрбөйт, тескерисинче, бекемдейт, өнүгөт, жеткилендешет. Анын пикиринче, адамдардын баардык тармактарда туш болгон проблемалары бирдей болгон; өтмүштө да ушундай болгон, азыр да ушундай, келечекте да ушундай болот.

Чыңгыз Айтматовдун баардык чыгармаларында мүнөз жаратуу усталыгын байкаса болот. «Жамийла» повестинде Жамийла менен Данияр, «Кызыл жоолук жалжалым» чыгармасында Асел жана Жантай, Элибай жана Кадика, «Биринчи мугалимде» академик Алтынай Сулайманова жана Дүйшөн, «Саманчынын жолунда» Толгонай, КАСЫМ, МАЙСАЛБЕК, Субанкул жана Айша, «Гүлсаратта» Танабай жана Гүлсарат, Ибрагим жана Жайдар, «Эрте келген журналдарда» Ажымурат жана Султанмурат, Мырзагүл жана Туналиев, «Ак кемеде» Сейитахмет, «Дениз бойлой жорткон ала дөбөттө» Кириск, кары Озкан, Балык Аял, Милгун жана Эрмайын, «Кылым карытар бир күндө» Бороондуу Едигей, Үкүбала, Каранар, Казангап, Шаймерден, Узун Эдилбай, Сабитжан, Найман эне жана уулу Жоломан (Маңкурт), жуан-жуан, Акмай, Елизаров, Абуталип, Кутгыбаев жана Зарипа, Абдулхан, совет аскери жана бир катар башка майда каармандар Ч. Айтматов жараткан образдар галереясынын бир бөлүгүн түзөт.

«Кылым карытар бир күн» романында сүрөттөлгөн образдар оригиналдыгы, ички маани тутуму, түстүүлүгү жана рухий байлыгы жагынан өзгөчө көңүл бурат. Чыгарманын негизги каарманы Бороондуу Едигей. Романда бул жөнөкөй адамдын турмушунун кылымга тете күнү сүрөттөлгөн. Атактуу англис (шотланд) жазуучулары С. Жойсон стилинде пикир агымын адабий-көркөм туюндуруу каражатына кайрыган жазуучу бул бир күндүн рамкасынан чыкпастан, каармандын элеттеги бир темир жол станциясында өткөргөн оор, азап-тозок толо, жана да белгилүү даражада тынч жана бактылуу турмушун сүрөттөгө. Жазуучу айткандай, «Едигей табигый адам жана адамдар арасында мындайлардын гана эсебинен жашайт. Рухий жактан мээнеткеч болгон бул адам өзү-өзүнө соболдор берет, бирок дүйнөдө ушундай адамдар бар, алардын баардык соболдорго жообу бар». Орус жазуучусу Михаил Дудин Чыңгыз Айтматовго жиберген катында мындай жазат: «Чыңгыз, билесиңби, сенин Бороондуу Едигейиң менин тентушум жана аскерлик кызмат жагынан тууганым. Атланттын ийиндери үстүндө өтмүштө жана күнүбүздө ичинде жашаткан адамдар толо болгон бүт дүйнөнүн оордугу тургандай, анын атынын үстүндө да бул роман турат жана ал, Едигей, өзүнө көңүл бурбастан жана табигыйлык менен үстүнө түшкөн милдетин аткарат».

Бороондуу Едигей образы менен Ч. Айтматов совет түзүлүшүнүн чыныгы маңызын ачып көрсөткөн. Едигей, Казангап жана Абуталип совет режиминин курмандыктары. Алар айырмалуу жактардан да, бирдей пункттардан да совет турмушунун трагедиясынын туюндуруучусу болгон каармандар. Айтматов романдын башында Едигей Ангелдин менен байланыштуу мындай дейт: «Бороондуу Едигей образына карата мамилем менин социализм реализмине болгон мамилем, башкача айтканда биздин негизги мамилебиз.

Чыгармада Едигей сыяктуу десек болот, тим эле аны менен бирдей деңгээлде болгон станция жана төө да негизги каармандардай сүрөттөлгөн. Айрыкча Бороондуу станциясы совет мамлекетинин бир белгиси, шарты катары берилген. Жалпысынан, Айтматов

чыгармачылыгында бул типтеги образдар (кээде каармандар) чегинен ашыкча көп. Анын чыгармаларында Төө («Ботокөз булак»), Ала дөбөт («Дениз бойлой жорткон ала дөбөт»), Бугу Эне («Ак кеме»), Гүлсарат («Гүлсарат»), Жер Эне («Саманчынын жолу»), Карышкыр («Кыямат»), Тоо, Түлкү, Каранар, Илбирс жана бул типтеги айбан, табият жана конкрет калктуу жерлердин персоналдаштырылган көркөм образдарына тез-тез жолугуу мүмкүн.

Бороондуу Сары-Өзөк чөлүндө абдан кичинекей темир жол станциясы бар. Жазуучунун пикирине караганда, совет коомун туюндурган дүйнөдөн абстракцияланган бул байкуш калктуу пунктта турмуш өз агымы менен уланат. Бул жерде жашаган жөнөкөй адамдар, жөнөкөй мээнеткечтер өз рухий тазалыгынан, адамдыгынануламгана азап тартышы, эч күнөөсү болбосо да, куугунтукталышы жана акырында жок кылынышы керек. Бооорндуу Едигей, Казангап, Абуталип жана бир топ каарман бул кайгылуу тагдырды тартышмакчы.

Баары азаптуу, бактысыз Казангаптын өлүмү менен башталат. Едигей баарынан мурун досун, сырдашын, жолдошун көмүү үчүн даярдык көрөт, анын жакын туугандарын ал жерге чакырттырат, стануияда жашаган баардык адамдарга бул кабарды жеткирет. Романда бул сахна мындай сүрөттөлөт: «Эми биз эмне кылабыз? — деп аялы тынчтыкты бузду. Едигей башын көтөрүп, аялына карады жана ачуу күлүмсөдү: Эмне кылабыз? Ортодо жаназа болгон убакта эмне кылышат? Көмөбүз. Ал кескин чечимге келген адамдай ордунан турду». Эч бир диний билими, сабаты болбогонуна карабастан Едигей досу Казангапты так мусулман эрежелери, адат-салттары менен көмгүсү келет. Ал мындай дейт: «Бата тилейм, ясин окуйм, эл салты менен жаназаны кепиндейм». Казангаптын сөөгү менен байланыштуу жазуучу адамдардын совет режими мезгилинде четке каккан улуттук, диний адаттарын калыбына келтирүүсүн, өз тамырына, башатына кайтуусун, адат-салттарын урмат, сүйүү менен тутуусун бергиси келген. Жаңы муундун өкүлү, Казангаптын уулу Сабитжан мындай ойлонот: «...алыс Эне Бейит мүрзөсүнө алып барганча, жакын жерге көмүү керек. Ошол алыстагы Эне

Бейитке эмнеге барыш керек, кара, канча бош жер бар. Сары Өзөк, эшиктин оозунан баштап дүйнөчөлүк бопбош, ээн түздүк эмеспи? Анда бул жакын жерде ыңгайлуу бир адырда, темир жолдун четинде эле мүрзө казса болбойбу?» Едигей болсо Сабитжандан айырмалуу болуп, ыңгайына качырбайт; канчалык кыйын жана оор болсо да, ал досу Казангапты өз керээзине жараша бу аймактын ыйык мүрзөсү болгон Эне Бейитте көмүү пикиринен кайтпайт. Сабитжан чыныгы совет адамы. Эми ал үчүн ыйык өтмүш, улуттук тарых, адат-салт эч да чоң мааниге ээ эмес. Маалым болгондой, совет идеологиясы адамдарды адамдарды ушул рухта гана тарбиялагысы келген. Адамдарга өз тарыхын, улуттук рухун, тилин, маданият жана тамыр-башатын — кимдигин унуттургусу келген. Ушул жагынан романдын эң маанилүү мотивдеринен бири Эне Бейит менен байланыштуу мифологиялык сюжет. Бул уламыш жалпысынан байыркы түрктөрдүн мифология чыгармачылыгында болушу мүмкүн, бул уламыш жалаң кыргыздар же балким Айтматовдун өзү тарабынан жаратылган болсо керек. Кандай болсо да, бул сюжет заманбап жашоодон сөз кылган романдын рухуна чоң усталык менен синдирилген жана анын идея-мазмун нюанстарынын тереңирээктен жана таасирлүү ачылуусуна себеп болгон.

Романда Эне Бейит улуттук өзүнө таандыктыктын, улуттук идиректи, адат-салттарга байлангандыктын белгиси сыяктуу берилген. Адам өз тарыхын коргогусу келет, бирок айрым түзүлүштөр, саясаттар аларды жок кылууга, унуттуруугу аракеттенет. Эне Бейит мүрзөсү Найман эненин башына түшкөн окуялар менен байланыштуу негизделген. Жазуучу муну менен байланыштуу мындай уламыштан сөз кылат: кытайлык жуан-жуандар түрк жаштарын кармап, алардын чачын кыркып, баштарына жаңы союлган төөнүн терисин кийнизишет. Ошондо жигиттин акылы бузулуп, өзү маңкуртка айланат. Бул акылы башынан чыгарылган жаштар кытайлык кожоюндарынын жоош кулуна айланат, кыңк этпестен алардын буйруктарын аткарат, атүгүл өз энелерин да өлтүрүшөт. Романдын аягында совет идеологиясы тарабынан маңкуртташкан кыргыз аскери орум кожоюндарынын буйругуна

таянып, уруулаштарын Эне Бейит мүрзөсүнө өткөрбөй, мекендештери менен орус тилинде сүйлөшкөнү көрсөтүлөт. Ошондой эле, уламыштагы манкурт өз энесин өлтүргөндөй, бул аскер да Казангаптын Эне Бейит мүрзөсүндө көмүлүшүнө уруксат бербейт.

Бороондууда жашаган азаптуу адамдардан бири Абуталип Куттыбаев. Совет турмушунун чындыктарын толук ачыктыгы менен туюндурган бул каармандын турмушу романдын эң жаркын жерлеринен бирин түзөт. Едигейдин теңтушу болгон Абуталип айыл мектептеринде мугалимдик кылган, экинчи дүйнө согушуна катышкан. Милдетин өтөгөн соң айылына кайткан Абуталип Зарипа менен үйлөнгөн жана алардын эки баласы туулган. Улутун, элин чын жүрөктөн сүйгөн Абуталиптин трагедиясы анын согуш убагында тутукунга түшүп, аскерликтен качканы жана бир убактарда Югославияда партизандарга кошулуп, фашизмге каршы күрөш жүргүзгөнүндө болгон. Окуучуларынан бири айткандай, ал жогорудан келген буйрукту аткарбаганынан улам мекен чыккынчысы дарыяланган жана акырында үй-бүлөсү менен бирге Бороондууда сүргүнгө кеткен. Аны бул жерде да тынч жашатышпайт, ар кадамы андылат, куугунтакталат. Югославияда жолугушкандарын эскерүү сыяктуу калемге алганынан улам аны түрмөгө отургузушат.

Абуталип да Едигей жана Казангап сыяктуу мекенчил, ойлонгон, эркин пикирлүү адам болгондуктан дайыма азап тартат. Бул адамдарга тескерисинче, Сабитжан, Узун Эдилбай жана Таңсыкбаев сыяктуу кожоюнун алдында куйрук шыйпаңдаткандар болсо бактылуу, мол турмуш өткөрөт.

Романда көңүл бурдурган дагы бир деталь жазуучунун фантастикага кайрылышы. Бул чыгармада мифология катмарынын шарты, белгиси болгондой, фантастикалуу дүйнөдө сүрөттөлгөн окуялар да башка баардык окуялардын составдуу бөлүгү, чыгарманын максатын ачуу үчүн кайрылган метафоралуу туюндуруу каражаты. Фантастикага кайрылышына байланыштуу жазуучу мындай дейт: «Фантастика турмушту жаңы, көрүлбөс жактан көрө билүү мүмкүндүгүн берген турмуш метафорасы». Муну менен

бирге Ч. Айтматовдун фантастика менен өзгөчө байланышы болгон. Анын пикиринче, фантастика реалдуу турмуш менен түздөн байланыштуу болуп, турмушту болгондой көрсөтүшү керек. Ал жазат: «Фантастикалуу ойдон чыгаруунун маанисинен сөз кылыш керек болсо, Достоевский өз убагында бул темада мындай жазган. Фантастиканын өз чеги жана эрежеси бар. Фантастика аны чындыктай кабыл ала тургандай реалдуу турмуш менен контактта болушу керек».

Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында сүрөттөлгөн космоско учкан эки адамдын турмушу да заманбап жашообуз менен байланыштуу берилген жана чынында совет режимине каршы жазуучунун ички дооматынын туюндурмасы. Ал көп жылдар бою тоталитар режимде жашаган, жазып жараткан жазуучу, өнөр адамы. Түрктөр бул режимдин азаптарын көп тарткан. Чынында, Ч. Айтматов бул режимдин «акжолтойлорунан» бири эле. Бул мезгилде ал өз атагынын чокусуна чыккан. Буга карабастан ал күнөөсүз атылган атасын жана миндеген мындай аталарды унута албас эле, дүйнө жазуучусу катары чындыкты айтпай коё албас эле. Бэхтияр Вахабзаде жазат: «Чыңгыз Айтматов жазуучу катары турмуштун жарык жактарын чоңойтууну, кирди сулуулуктун, асылзаадалыкты бийиктиктин көлөкөсү астында көрсөтүүнү жогору коёт».

Илхам Исмаилов

Ч. АЙТМАТОВДУН АЗЕРБАЙЖАН ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ МЕНЕН ЖОЛУГУШУУСУНДА КУТТУКТОО

(24-февраль 2008)

Урматтуу иш-чаранын катышуучулары!

Аялдар жана мырзалар!

Уруксат берсеңиз баарынан мурун өз атымдан жана уюму-буздун — Азербайжандардын жана башка Түрк Тилдүү Элдердин Кызматташтык Борбордук Коомдук Биримдигинин көп сан-

дагы мүчөлөрүнүн атынан жана ошондой эле бүгүнкү иш-чарага катышкан ар кимдин атынан урматтуу коногубузду, түрк дүйнөсүнүн сыймыгы, дүйнөгө атактуу жазуучу Чыңгыз Айтматовго салам берели.

Чыңгыз Төрөкулович дүйнөнүн ар жеринде күтүлгөн сүйүктүү, кааланган конок. Бирок бүгүн ага «азербайжанга кош келиңиз» дештен тартынып турам. Анткени дүйнөнүн бир топ өлкөсүнөн айырмалуу болуп, Айтматов Азербайжанга конок эмес. Азербайжан анын туулган үйү. Анткени Чыңгыз Айтматов ар бир азербайжандын тууганы. Өзүн инсан катары ырастаган ар азербайжандын жүрөгүндө Чыңгыз Айтматовго болгон сүйүү бар жана бул да жөн жерден эмес.

Чыңгыз Айтматов жазуучу катары эмес, адамдык идеалдардын ташуучусу болгон зор саясатчы, бир элдин, бир мамлекеттин эмес, жалпы дүйнөнүн проблемаларынын чечилиши үчүн жолдорду издеген гений.

Ал мындан 25 жыл мурун эле адамзаттын кутулуусу үчүн үнүн көтөргөн, баарыбыздан жалпы үйүбүз болгон Жер планетасынын согуштук, экономикалык, экологиялык катаклизмдерге кабылбашы үчүн конкреттүү жолдорду издей баштаган сейрек тарыхый инсандардан бири. 1983-жылы Рүстэм Хаиров менен бирге негиздеген «III миң жылдыкты тосуу» Комитети да, 1986-жылы уюштурган Ысык-Көл форуму да Чыңгыз Айтматовдун адамдык идеалдарды ташуучусу экенин далилдеген тарыхый чындыктар. Жана бул чындыктардын фонунда гана Чыңгыз Айтматовдун нурун ачыгыраак тандаса болот. Бул чындыктардын фонунда гана Чыңгыз Айтматовдун инсандыгы толук жарыктыгы менен байкалат, Чыңгыз Айтматов канчалык адамдык болсо, ошончолук улуттук, элдик дагы. Чыңгыз Айтматовдундун генийлиги анын чыгармаларынын рухуна сиңген элдүүлүк Талас суусунун жээгиндеги Шекер айылынын рамкасы менен чектелбей, жалпы кыргыз элинин ар айылынын, ар кыштагынын абасы жана суусун чагылдырышында; ар бир кыргыз менен өз ойлонуу формасында, өз дүйнө таанымына шайкеш тил менен сүйлөшкөндө.

Чыңгыз Төрөкулович!

Сиздин калеминиздин кудурети анын улуттугунун кыргыз элинин бир нече миң жылдык адат-салттары менен чектелбей, жалпы түрк дүйнөсүнүн жытына бөлөнгөнүндө. Манас руху, Коркут Ата деми, Кобланды Баатыр урааны Чыңгыз Айтматовдун калеминде гана жолугат, түрктүн эзелки-түбөлүк ынанычынын алгачкы тазалыгына чейин көтөрүлөт; алгачкы тотеминде көрүнүп, азыркы күнгө кайтат. Кайтат жана ар бир түрктү өз тамырына кайтууга, бул топуратка гана жалпы адамзат идеалдары менен жашоого гана түртөт. Географиялык ареалынан көз каранды болбостон бүткүл түрк элдери Чыңгыз Айтматовду өзүнүкүндөй, бир тууганындай кабыл алышы бул улуулуктун гана натыйжасы. Бул жалпы түрк сүйүүсү гана Чыңгыз Айтматовду бүткүл түрк элдеринин кайгылары менен жашоого, ар кимдин сүйүнүчү менен мактанууга, ар кимдин капасын бөлүшүүгө айланат. Ооба, Чыңгыз Айтматов совет мезгилинин идеологиялык-саясий маңыздуу табуларынын кыстоосунан сыйрылып, түрктүн ардак жылнаамасына түшкөн тарыхый инсан. Анткени түрк атынын айтылышы тыйылган доорлордо да ал түрктүн ынаныч символун — карышкырларды адабий персонаждар денгээлине көтөрүүнү, - түрк элдеринин дарттарын алардын тили менен дүйнөгө жеткире алган. Бул өзүнчө баатырдык эле. Жана ушул баатырдык гана аны миллиондорго сүйдүрчү, Гейдар Алиевдей, Кунаевдей, Рашидовдой саясат генийлери достоштурчу. Гейдар Алиев-Чыңгыз Айтматов достугунун негизинде жалаң рухий жакындык, түрк фанатизми, түрктүн акысы үчүн акылдуу, максатка шайкеш күрөш чечими жаткан. Гейдар Алиевдин ойлору Чыңгыз Айтматовдун персонаждарынын тили менен баяндалат; Чыңгыз Айтматов персонаждарынын улуттук багыттагы арзуулары Гейдар Алиевдин саясий эрки аркылуу чындыкка айланчу.

Түрк дүйнөсүнүн рухий интеграциясына, түбөлүк биримдигине кызмат кылган Гейдар Алиевдин жолу бүгүн урматтуу президентибиз Илхам Алиев тарабынан улантылып жатканы сүйүндүрүүчү жагдай. Түрк тилдүү Элдердин XI курултайынын Азер-

байжан президентинин демилгеси менен Бакуда гана өткөрүлүшү мунун ачык көрүнүшү.

Урматтуу Чыңгыз Төрөкулович!

Азербайжандардын жана башка Түрк тилдүү Элдердин Кызматташтык Борбордук Коомдук Биримдиги да чынында түрк элдеринин тарыхый инсандары баштаган бул ыйык жолдун жолоочусу. Бул мааниде Сиздин Бакуга сапарыңыздын биринчи күнүндө бул уюмдун — АТТЭКнын коногу болууга макулдук беришиңиз балким тарыхый муктаждык эле.

Чыңгыз Төрөкулович! Сиздин Бакуга ар келишиңиз тарыхый окуя. Бирок бул жолку сапарыңыздын өзгөчө мааниси бар. Быйыл Сиз 80 жашка чыктыңыз жана бул себептүү 2008-жыл Чыңгыз Айтматов жылы деп жарыяланган. Бул рамкада биринчи иш-чаранын Азербайжанда гана өткөрүлүшүнө макулдук берүүнүздү, Азербайжан Президентинин, Азербайжандын Кыргызстандагы элчиси урматтуу Ариф Агаевдин жана Бишкекте ишмердик кылган Түрк Тилдүү Мамлекеттердин Саясатын колдоо Фондунун президенти Нүсрэт Мэммедовдун чакыруусун ыраазылык менен кабыл алып, бүгүн АТТЭКнын коногу болушуңузду Сиздин Азербайжанга болгон сүйүүңүздүн көрүнүшү катары кабыл алып, 90 жылдык мааракеңизде да бул салтты улантууңузду каалайбыз.

Л. Элиева

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА МИФОЛОГИЯ МОТИВИ

Кылымдар бою сөз усталары чындыкты жана турмуштагы белгилүү актуал проблемаларды чагылдыруу үчүн мифологиянын мүкүндүктөрүнөн жөндүү пайдаланган, мунун менен чыгармаларынын проблематикасынын масштабын кеңейткен жана көркөм таасир күчүн эселеп арттырган. XX кылымдын 90-жылдарына чейинки совет адабияты этабында да мифология мотивинен бул же тигил даражада пайдаланылган. Бирок көркөм өнөр адамда-

рынын бул мүмкүндүктөн туруктуу жана максатка шайкеш түрдө пайдаланышы өткөн кылымдын 70-80-жылдарынан системалуу мүнөз ала баштаган.

Маалым болгондой, ошол доордо мифология мотивинен жогорку чыгармачыл усталык менен пайдаланган калем ээлеринен бири көркөмдүү кыргыз адабиятчысы Ч. Айтматов эле. «Ак кеме» жана «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повесттеринен баштап мифология мотивдеринен пайдаланууга чыгармаларында кенен орун берген таланттуу жазуучу мунун эки аспектен ишке ашырган: биринчиси, мифология мотивинен чыгармаларынын идея-мазмун жагынын глобалдуу, масштабдуу, баардык мезгил жана жерлер үчүн мүнөздүү проблемалар планынан пайдаланууга аракеттенген. Экинчиси, жазуучу мифология мотивин чыгармачылык аркылуу козгоп, образдардын рухий ааламынын, психологиялык турмушунун таасиринин көп түстүү жана көркөм алынуусуна көңүл бурган.

Ч. Айтматовду чыгармачыл адам катары айырмалаган мүнөздүү жактардан бири, шексиз, анын мифологиядан жемиштүү жана чыгармачыл түрдө пайдалануусу. Баарынан мурун адабиятчынын чыгармачылыгынын биринчи этабында көбүнчө түрк мифологиясына басым жасаган жагдайда, кезекти чыгармачылык изденүүлөр этабында көбүнчө түрк мифологиясы менен бирге, башка этностордун, ошондой эле диний мифологиялык мотивдерге өзгөчө көңүл бура баштаганын айтыш керек. Муну анын «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Түбөлүк келин» сыяктуу романдарында пайдаланылган мифологиялык мотивдер негиздүү түрдө тастыктайт. Анын бул тажрыйбасын дүйнө адабияты тарыхында көп кездешпеген нерсе экенине көңүл буруш керек. Бул Ч. Айтматовдун эрудициясынын, сабатынын көрсөткүчү болушу менен бирге анын идеяларынын гуманизмин, эларалыктыгын, алдына койгон максатты дүйнө масштабында, бүткүл адамзаттын кызыкчылыктары жана пайдасы жагынан маанилүү кылууга аракет кылганын да далилдейт.

Мифологиядан пайдалануу маселесинде Ч. Айтматовдун новаторлугун эки аспектен бааласа болот: жазуучу бир жагынан ми-

фология мотивинен пайдаланууну бир эпизоддун, бир образдын тагдыры масштабынан чыгарып, бүткүл чыгарма масштабына көтөрүүгө басым жасаган болсо, экинчи жагынан өзү таандык-болгон этнос менен бирге башка элдердин мифологиясына да кайрылууга көңүл бурган. Адабиятчынын мурунку чыгармаларында проблеманы дүйнө элдеринин тагдыры менен байланыштырууга аракет кылса, акыркы эки романында, «Кассандра тамгасы» романында эми буга жетишкенин айтыш керек. Башкача айтканда, анын чыгармаларында дүйнө элдеринин мифологиясынан пайдалануу дүйнө элдеринин бирдей проблемалар менен жашаганын, бирдей коркунучтарга дуушар болгонун көрсөтүүгө кызмат кылат.

Романда негизги образдардан болгон жана окуялардын борборунда турган Космостук кечил проблемалардын башталышы катары адамдардын Жараткандын, табияттын мыйзам жана принциптерине амал кылбаганында көрсөтөт. Пенде Кудайдын мыйзам-эрежелерин бузат, башкача айтканда, мифологиялык жана диний ынанычка жараша Кудай жараткан космостун бар болуш принциптерин аз-аздан талкалайт жана натыйжада космос хаоско айланат. Кыяматтын башталышы жана жакындашы баарынан мурун адамдардын өз амалдарынан, рухий-ахлакий жактан терс планда өнүгүшүнөн башталат десе болот. Эң башкысы, баардык жагдайларда балээлерге жеке эрежеде акы берилгенинен турат. Романда козголгон баардык проблемаларды чектөө кыйын, бирок эң башкысына, приоритет жана тактоочу маңыздарга көңүл бурса болот.

Баарынан мурун романда козголгон коом жана инсан, субъективдүү турмуш жана коомдун проблемасы сыяктуу актуалдуу проблемаларга назар салуу зарыл. Инсан коомдун бир мүчөсү жана анын тагдыры коомдун тагдырынын үстүнө көтөрүлө албайт, ошондой эле бир пенденин же коомдун тагдырын тандоодо үстөмдүк биринчиге бериле албайт. Романда белгилүү өлкөлөрдө жашаган адамдардын тагдыры, кызыкчылыгы менен адамзаттын келечеги проблемасы салыштырылат. Романда актуалдуу проблеманын маанилүү кылынышында өзгөчө ролу болгон персонализа-

цияланган образдын жоктугу кызыктуу. Кечил Филофей, Роберт Борк, Антоний, президенттикке талапкер, Борктун аялы ж.б. ушулар сыяктуу жеке жүзү жана тагдыры болгон образдары орун алган менен, айрыкча иштелген образ жок десе болот. Романдагы баардык образдар бул же тигил даражада массанын өкүлү болгон башка-башка кесип ээлери жана жынысына жараша айырмаланган адамдар.

Мунун баарын назарга алганда, биринчиден, жогоруда айтылгандай, жазуучу маселени мындай коюу менен козгогон проблеманы бүт дүйнө элдеринин турмушу менен түздөн байлаган десек болот. Экинчиси, коомдун белгилүү катмарларынын курчаган массалык образдар өз кызыкчылык жана пайдаларынан алысты ойлонгусу келбейт, өткөргөн турмушундагы субъективдүү каалоолорун адамзаттын келечегине каршы коюшат. Бул жагынан романда куралсыздандыруу тараптарлары менен куралсыздандырууга каршы чыккандардын позицияларынын түшүндүрүлүш сахнасы өзгөчө кызыгуу туудурат.

Кайра куруу кампаниясында куралсыздандыруу идеясы өлкө калкынын баары тарабынан жактыруу менен кабыл алынбаганы романдан маалым болот. Бир группа бул идеяны адамзаттын коопсуздугу үчүн мүмкүн белгилүү жол жана каражаттардан бири деп саноо менен аны колдойт. Башка бир группа болсо куралсыздандыруу идеясын дөө өлкөлөрдү алсыздатууга карата багытталган кыянат катары баалап, демонстрацияга чыгат. Алардын катарында саясатчылар да бар, Сталиндей диктатордун образы баштарынын үстүндө көтөргөн улутчулдар да.

Романда сүрөттөлгөндөр өз-өзүнчө бул адамдардын да 2 группага бөлүнгөнүн көрсөтөт. Бир группа бул каалоосунда, талабында акылуу, анткени адамзат үчүн болушунча коркунуч келтирген куралдануу бир тараптуу эрежеде токтотула албайт, баардык себептерге, шылтоолорго карабастан мындай болгон жагдайда бир тараптын күч эсебине дүйнөнү башкаруу эркине жардам кыла алат. Жөнөкөй логикага жараша куралдануу бирдей убакта жана баардык өлкөлөрдө болушу керек, бул жерде биз проблеманын объективдүү тарабына кезигебиз.

Бирок экинчи тараптын демонстрацияга чыгуусунун себеби мамлекеттин күчтүү болушу, улуттук коопсуздукту камсыз кылууну каалоосу менен гана кескин байланыштуу эмес. Алардын негизги кызыкчылыгы баарынан мурун өздөрү менен байланыштуу. Башкача айтканда алар куралсыздануу идеясы ишке ашса, алардын чоң бөлүгү жумушсуз калат, муну менен үй-бүлөлөрү материалдык кыйындыкта жашай тургандарын абдан жакшы түшүнөт. чынында аларды кызыктырган баарынан мурун өз оокаты жана турмушу. Албетте, бул идея менен демонстрацияга чыккандардын моюнга алынбаган максаттары, натыйжада тынчсызданууларын ойлогондуктары.

Жазуучунун да баса белгилеген негизги идеясы бул маселеге жеке турмуш проблемасы жана адамзаттын тагдыры маселесине мамилесинен белгилүү болот. Адамдардын чоң бөлүгүн адамзаттын келечек тагдырынан да өздөрүнүн, үй-бүлөлөрүнүн, балдарынын учурдагы турмушу көбүрөөк кызыктырат. Атүгүл бул кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн ар нерсеге, ошондой эле бир адамды мындай таш боордук менен жок кылууга бара алышат.

Адабиятчы мындан башка романда дүйнөнүн белгилүү өлкөлөрүндө кан түлгөн, өлүм менен аяктаган окуялар чынжырын да сүрөттөгөн. Мунун баары болсо жөнөкөй кылмыш окуяларынын хроникасы эмес. Жазуучуну сүрөттөгөн окуяларда төгүлгөн кандар, өлүм окуялары менен бирге баарынан мурун кылмыш иштеринде себепкер катары адамдын күнөөсү кызыктырган. Ч. Айтматов романда түрк дүйнөсү менен байланыштуу кандуу окуяларды да козгогон. «Карабахта армяндар менен азербайжандар арасында жылдар бою уланган кылмыштуу согушта талаа командирлери делген адамдардын өлүктөрдү сатканын укканда кааласаң-каалабасаң Кудайдын бизди эмне үчүн жаратканын ойлоносун».

«Өлгөндүн жакындары жана туугандары сөөктү көмүү үчүн сатып алууга мажбур болушат. Бул иш бизнеске айланган! Кээде сөөгүн акчага сатуу үчүн өз аскерлерин да аркадан атышат. Муну гезитте окуганда жаман болдум... Биз каердебиз, эмне болуп жатат? Германияда тирүүлөй өрттөлгөн түрк үй-бүлөлөрүн укканда бул соболдорду өзүбүзгө беришибиз керекпи?»

Тамыры жагынан түрк болгон Ч. Айтматовду, тилекке каршы, азыркы абалында себеп кызыктырбаптыр. Ал күнөөнү бирдей даражада эки тарапта тең көрүү жана ушундай түшүнүү жолун тандаган, мындай кудуреттүү калем ээсинин романындагы бул типтеги субъективдүүлүк ага башкы бийиктикти алып келген. Бирдей сөздөрдү Түркияда ислам динин жана ыйык пайгамбарды кордогон делген Салман Рүшдүгө колдоо көрсөткөн мейманкананын өрттөлүшү фактысын изилдебестен, тактабастан жарыяланган кийинчерээк бир катар элдердин тилдерине которулган чыгармада берүүсү доомат туудурган фактардан бири.

Романда космостук кечилдин өзү менен жашыруун сүйлөшкөнүн байкаганда анын пайгамбар же иблис менен байланыштуу ачык ишенимге келүү үчүн шанс жаралыт. Ички монолог башкалардын билбеши керек болгон жашыруун сүйлөшүү. Анын көзү менен сүйлөшүүсү башкалар менен сүйлөшүүсүнөн, ошол эле Рим Папасына жана адамзатка каты да бири-биринен айырмаланат. Рим Папасына кат жөн эле кабар, адамзатка адрстелген кат болсо тообо. Маалым болгондой, тообо баардык жагдайларда күнөөсүн түшүнгөн адамдын жаңылыштыктарын, айыбын мойнуна алуусун билдирет. Бул жагынан космостук кечилдин акыркы каты, башкача айтканда адамзатка адрстелген каты анын өзүнүн күнөөсүн түшүнүүсү.

Тексттин аталышы да ойлондурат: «Баштан өткөргөндөрүм, Сени менен жана Кийин». Муну бир нече мааниде жоромолдосо болот: бир жагынан жогоруда айтканыбыздай, кечилдикке чейинки жана кечилдик мезгилиндеги жашоосу, экинчи жагынан күнөөлөрдө жана күнөөсүздүктө өткөн турмушу; жана акырында динчил жана атеист жашоо. Булардын ар бири анын акыркы катында өзүн тастыктайт. Космостук кечил дүйнөнүн да, кудайдын да бар болушун түздөн-түз адамга байлайт. Башкача айтканда, галактика адамсыз да болот, бирок адам ааламды түшүнүүгө аракеттенбегени, анан да бар болуштун сулуулук жана бүтүндүк гармониясын коргоого тырышууга, эң аз аракет көрсөтүшү керек экендиги менен адам экени ойго түшөт. Бул коргоо процессинде анын эң

чоң муктаждыгы болгон кубат, албетте, баарынан мурун кудай. Филофейдин ойлорунан кудайдын адамга өзгөчө муктаждыгы болбосо, адамдын кудайга соңсуз муктаждыгы бар экени маалым болот. Пенденин бул муктаждыгы кудайдын бүт ааламдын жалгыз жаратуучусу болушун гана эмес, ошол эле убакта жараткандарынын корголушунун тескөөчүсү болушун шарттаган. Филофейдин тообосу да өзүнө таандык. Азаптуу рухий жеткилендешүү тарткан, бүт турмушун өзү менен жашыруун маек менен өткөргөн генетик илимпоз аны ачык деңизге атасын таанууга аракеттенген десе болот. Адамзатты көрүнгөн балээден куткарууну алдына максат койгон Андрей өзүнүн Кассандра тамгасын жаратучусу экени күнөөсүнөн арылтууга аракеттенет. Анткени ал аркылуу гана Х адамдар жаратылат жана алар коомдо жашай баштайт. Мындан мынай натыйжа чыгарса болт, Кассандра тамгасынын чыныгы жаратуучуларынан бири анын эле өзү. Генетик илимпоздун өзү да ишенимде болгондой, жасалма уруктандыруу түрмөдө жаткан аялдардын үстүндө жүргүзүлөт. Кааласа-каалабаса да алардын кошбойлуулугу мезгилинде Кассандра тамгасы ачык көрүнөт.

«Кассандра тамгасы» романында жазуучу мифология мотивин чыгарманын жалпы планына ушундай сиңирген, бир адам менен байланышпаган, мотив сүрөттөлгөн баардык адамдар менен бирдей даражада байланыштуу. Бул байланыш айрымдары тарабынан түшүнүлөт, айрымдары болсо буларды андабайт, бирок баамдабагандар да бул мотив менен кааласа-каалабаса жашоого милдеттүү. Жазуучу баяндалган романда психологиялык маанай жаратуу үчүн белгилүү каражаттардан усталык менен пайдаланган, чыгармада образдардын рухий ааламынын ачылуусунда мифология мотиви түздөн-түз эмес, кыйыр түрдө байланыштуу, башкача айтканда мурунураак айтылгандай, белги мүнөзүн ташыйт. Бу болсо баарынан мурун Ч. Айтматовдун образдардын рухий ачылуусунан идеяга кетпестен, тескерисинче, идеядан, маңыздан алардын рухий ааламын, ички дүйнөсүнүн тендешсиз өтмүшүн жарык кылуу үчүн пайдаланганынан чыккан.

Тофик Исмаилов

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЖАНА КЫРГЫЗ КИНОСУ

Чыңгыз Айтматов Кыргызстан кинематографиясынын жетекчиси болду. Ч. Айтматов 70-жылдардын аягында кыргыз кино искусствосун жана анын миң жылдык, адамзат диалектикасына негизделген өнүгүш жолун мүнөздөп жазчу:

«Азыр биз ишенимдүү айта алабыз: биздин көркөм кинематограф эстетикалык окуя катары калыптанган... эң сонун улуттук көркөм өнөр чыгармалары, эреже катары өзүндө жалпы адамзат идеалдарын чагылдырат. Айрымдары миң жылдыкты баарынан мурун патриархалдык мааниде түшүнөт... Биз коомдун улуу тарыхый кыймылдары эпохасында жашап жатабыз; элдердин улуттук турмушу жаңы шарттарда психологиялык да, маданий да, өзүн түшүнүү жагынан да олуттуу өзгөрүштөргө дуушар болот».

1961-жылы алгачк ыжолу Москвада кинорежиссер А. Сахаров Ч. Айтматовдун «Кызыл жоолук жалжалым» повестин «Переход» аталышы менен экрандаштырат. Бирок фильм анчалык ийгиликтүү кабыл алынбайт. Ч. Айтматовдун прозасы салттуу экрандаштыруу методдоруна төп келбечу.

1963-жылы И. Олижанский, И. Павловский жана Л. Шепитько «Ботокөз булак» повестине сценарий жазышат, режиссер Л. Шепитько аны «Зной» аталышы менен экрандаштырат. Фильм 1964-жылы Карловы Вары эларалык фестивалында Гран-При сыйлыгына арзыйт. Фильм 1965-жылы Франкфурт-на-Майнеде кайрадан Гран-Приге татыктуу деп табылат.

1962-жылы биринчи негиздөө курултайында Ч. Айтматов Кыргызстан Кинематографчылар Союзунун биринчи катчысы шайланат жана баардык кийинки чыгармачылыгын кино искусствосу менен байлайт. 1965-жылы «Кыргызфильм» Ч. Айтматов жана В. Добродеевдин сценарийи менен жазуучунун бирдей аттагы повестинин негизинде «Биринчи мугалим» фильмин тартат. Фильмдин режиссеру А. Михалков-Кончаловский эле. Ч. Айтматовдун филь-

мдери кыргыз кинематографчыларына кызыктуу өрнөк ролун ойнойт. Москва кино мектебинин, ВГИКтин бүтүрүүчүсү жаш кино-режиссер Мелис Убукеев атактуу 1916-жылкы элдик көтөрүлүштү баяндаган «Кыйын кечүү» тарыхый процесстер тууралуу жоготуулардын милдеттүүлүгү темасында элдин чыгармачыл кудуретинин ынаныч тууралуу элдик жана улуттук түшүнүктөрдү туюндурган фильм. Бул жерде үмүт жана ынаныч тастыкталат: элдик трагедиянын терең оптимизми азыркы күндөн көз караш катары жоромолдонот. Тескерисинче, тарыхтан караш заманбаптыктын өзүндө камтыган баалуулуктардын тереңден түшүнүлүүсү үчүн керек эле. Бул жылдары кыргыз кино искусствосунун жеткилендешүүсүндө роль ойногон дагы эки фильмди айтуу керек.

1968-жылы «Кыргызфильм» жана «Казахфильмдин» орток продуктусу болгон «Караш-караш окуясы» фильми экранга чыгат. Фильмдин сценарийинин автору (А. Таразлы менен бирге) жана режиссеру Б. Шамшиев эле. Сценарий казак адабиятынын классиги М. Ауэзовдун повестинин мотивдеринин негизинде жазылган. Болжол менен он жылдан кийин 1977-жылы режиссер Т. Океев Е. Кропипин менен жазган сценарийдин негизинде «Улан» көркөм фильмин тартат. Фильмде адам жана табият проблемасы кескин коюлат. Фильмдин каарманы порт начальниги Азат Майрамовдун жүзүндө авторлор алкоголизм оорусунун инсанды кандай рухий деформацияга учуратканын ошол проблеманын контекстинде ачууга жетишет.

Моюнга алыш керек, 60-90-жылдардын кыргыз киноискусствосу көбүнчө Айтматовдун прозасы жана республика киносунун жетекчиси катары дүйнөгө атактуу жазуучунун ишмердиги менен байлануу болгон. Бул чындыкты «Ч. Айтматовчолук кинематография менен байлануу болгон заманбап жазуучу табуу кыйын» деген кыргыз киночулары да моюнга алууда.

«Кыргызфильм» 1967-жылы анын абдан кыйын философиялык-психологиялык повестин — «Саманчынын жолу» чыгармасын экрандаштырат. Сценарий авторлору Ч. Айтматов, В. Добродеев, И. Таланкин эле. фильмди режиссер Геннадий Базаров тарткан.

1975-жылы жазуучунун миф жана заманбаптыктын биримдигинин негизинде жазылган «Ак кеме» повести режиссер Б. Шамшиев тарабынан ийгиликтүү экрандаштырылган. 1978-жылы СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу деп табылган фильмдин сценарий авторлору Ч. Айтматов жана Б. Шамшиев эле.

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде тартылган фильмдер кыргыз кино искусствосунда рухий-ахлакий изденүүлөр этабын калыптандырган баалуу экран тасмалары эле. Бул фильмдерде адамдын рухий жөндөмү, ахлакий баалуулугу, адам жана табият, адам жана коом, адам жана тарыхый өтмүш, улуттук-салттуу өзүн түшүнүү сыяктуу проблемалар контекстинде назардан өткөрүлөт, заманбап көз караштан бааланат. Буга ынандыруу үчүн жазуучунун белгилүү убактарда тартылган «Биринчи мугалим», «Ак кеме» фильмдерин кыскача көз жүгүртүү жетиштүү.

«Биринчи мугалим» фильминин авторлору Дүйшөндүн образында Орто Азия чөлдөрүнө мектеп, илим, окуу түшүнүктөрүн алып келген XIX кылым агартуучуларынын — Абай Кунанбаевдин, Чокан Валихановдун салттарынын жашаганын көрсөтүүгө аракеттенген. Бирок бул фильмде убакыт да, чөйрө да, Дүйшөндүн максаты да бир аз башка. Баарынан мурун фильмде Ч. Айтматовдун лирикалык-психологиялык прозасынын романтикалуу ичкелигинен из-белги жок экенин белгилеш керек. Капыстан буденовка шапкечен, кара шинелчен, граждандык согуштан жаралар, контузиялуу каарманы катуу, муздак табияттуу, турмушту уйкудай өткөргөн, диний-патриархалдык чөйрөнү эрежелерине ырахат жана итаат менен амал кылган бопбоз массанын арасына келет жана пафос менен «Мен мугалиммин!» дейт. Бопбоз масса эч нерсе түшүнбөйт, массанын кылы да кыйшайбайт. Дүйшөн жаман абалда бул пикирди бир нече жолу кайталаган соң масса экзотикалуу кызыгуу менен күлө баштайт. Бул ирмемде чала сабаттуу Дүйшөн дагы бир жолу жаңылат жана «Мен телефон көргөм» дейт. Булсөз да патриархалдуу турмушта үргүлөгөн массага — Дүйшөндүн жердештерине эмнеайтсада, массанын күлкүсү мугалимдин жинин кайнатат. Капыстан Дүйшөн үчүнчү жаңылыштыкты кы-

лат, опузага өтөт, бир-бирден адамдарды жакалап сурайт: «Сен совет бийлигине каршысыңбы?». Ошентип фронттон келген мугалим масса психологиясы менен алака курууну билбегендиктен аны менен масса арасында конфликт жаратылат. «Совет бийлиги» түшүнүгүнүн өзү да байлардын туткундугу астында калган, колунда бар болуудан чон, бактылуу эч нерсе тааныбаган, бай менен туугандыкты бакыт деп билген боз массага али эч нерсе дебейт.

Мектепке айландыргысы келген ат сарайы менен жалгыз калганда кары Картаңбай жана аялы Сайкал аны өз үйүнө чакырат. Ушинтип авторлор катаал табият жана боз масса менен жолугушкан фанатик каарманга бир аз ырайым кылышат, ага жарык үмүтүн калтырышат.

Дүйшөндүн башына түшкөндөрдүн, анын трагедиясынын бир себеби ашыкча фанатик революционер болушу. Ал патриархалдык чөйрөнү, анын көп кылымдык салттарынын ташуучусу болгон массаны назарга албастан капыстан революция кылууну, зээндерди өзгөртүүнү каалайт. Ал революциянын жан аябас жана фанатик каарманы. Зорго жыйнаган окуучуларынан бири Ленин тууралуу, анын түбөлүктүүлүгү тууралуу айткан мугалимине «Ленин өлүшү мүмкүнбү?» дегенде мугалим өзүнөн чыгат. Түшүндүрүүнүн ордуна окуучуну жазалайт. Башка эпизод. Лениндин өлүмү кабарын эшитип, айылга келген Дүйшөн түн жарымында жаткан калкты ойготот, зор от жагат. Ага мындай оор күндө адамдардын жатууга акысы жоктой сезилет. Ал муну ыраазылыксыздык, наадандык деп атайт. «Силерди жаткырбайм, революция коркунучта!» деп кайгы жана каар менен бакырат.

Дүйшөн 20-жылдарда элеттерде революцияны кеңейтүүгө келген социализм куруучулугунун үч негизги принциби болгон «Маданий революцияны» ишке ашырган чала сабаттуу комсомол. Бирок анын аракеттеринде баштаган ишине, туткан жолуна, ишенимине бекем ынактык бар. Дүйшөн ар нерсеге — өтмүшкө да, келечекке да, кабылган чөйрөсүнүн көп кылымдык адат-салттарына да бир призмадан — РЕВОЛЮЦИЯ призмасынан, революциянын пайдалары аспектисинен назар салат. Бул да оокаттуу байлардын

зор таасирге ээ болгон чөйрө менен анын арасындагы конфликтти тереңдетет.

Бир эпизодду да эстейли. Кышында, шахтанын кесхакес* убагында ал дарыянын музун сындырып, окуучуларын дарыядан өтүп, мектепке келиши үчүн таштардан жол салат. Мугалимдин муздуу сууда жылаңаяк иштегенин көргөн өспүрүм Алтынай ага жардамга келет, иштеп жатканда муздуу сууга жыгылат. Дүйшөн Алтынайды кучагына алып, суудан чыгарат, шапкеси менен он алты жашар кыздын аягын кургатат. Ушинтип, авторлор фильмге башка негизги каарманды — Алтынайды кошот. Дүйшөн менен Алтынайдын бири-бирине кошкөңүл эмес экени ошол эпизоддон маалым болот. Режиссер өспүрүм сулуунун аяктарын сүрткөн мугалимдин караштарынан усталык менен пайдаланат. Бирок фильм бою эч жерде Дүйшөн менен Алтынай мамилелерин жылаңачтабайт.

Дүйшөн менен Алтынай линиясы фильмге трагедиялуу жана комедиялуу маанай алып келет. Бул мамиле Дүйшөндүн ордун андан да татаалдаштырат. Оокаттуу, физикалык жактан күчтүү, анан да эл арасында дөөлөтү менен таасир тапкан байдын Алтынайга көзү түшөт. Бир күнү бозо жородо ичип кызыган бай адамдары менен мектепке келип, Алтынайды кыйнап алып кеткиси келет. Революциянын эр жүрөктүү аскери, окуучуларын атадай сүйгөн Дүйшөн кутурган топко каршылык кылат, бирок аны өлөрчө сабап, кызды күч менен алып кетишет. Эми кеч болот, бу он алты жашар сулуу кутурган байдын зордуктоосуна дуушар болот, кезектеги аялы кылуу максаты менен бай кызды зордуктайт.

Фильмдин эң романтикалуу эпизоддорунун бири Дүйшөндүн намысы тепселген окуучусун катуу нөшөрдө атка учкаштырып айылга алып келиши. Бул жерде адам жана табият биримдикти түзөт. Режиссер нөшөрдөн өтмүштүн жугундуларын жууган каражат катары пайдаланат. Ал айран-таң калтыруучу түрк сулуусу Алтынайды жылаңач чечиндирип, катуу нөшөр астында сууга салат. Оператор усталык менен анын денесинин сулуулугун жана азаптан, ачуудан кайгылуу, бирок үмүт толо сүрөтүн экранда түбөлүк-

төштүрөт. Бул сахнадан соң Алтынайдын таза жана ак көңүл экенине ынанасың. Бирок бул эпизоддун бүткүл философиясы ошол ирмемге чейинки психологиялык мейкиндикте. Пикирибизче, кыргыз кино теоретиктери бул жерди туура талдашкан: «Бул ааламда жаңы адам — Алтынай жаратылат. Анда эч нерсеге керексиз, үнсүз катаал атмосферада тонуп калган, бирок арзуулардын кудуреттүү күчү менен жаркырап от чачкан, комуздун алыстан келген күүсү сыяктуу тынчтанууну билбеген сезимдер туулат.

Акырында бул таш боор дүйнөдө акыйкаттын сулуулугу туулат. Ал ээси оогондук лабиринттеринде аста-аста күрөш жүргүзөт. Кандуу кийимден адамзат кусат. Дүйшөн эзилген жана азап тарткан Алтынайдын нөшөрдүн астында, аттын үстүндө байдын үйүнөн алып келе жатат. Анын бар болушунда компромисс билбеген таш боор сабырсыздык кайнап жатат. Ал үнгүрөгөн кызды урууга да даяр: «Оозунду жап, ыйлаба!». Бирок... кол ылдый түшөт, көз жаштары аны транс абалына алып келет... Алтынайдын азап жана назиктик туюндурган жүзү, чечкинсиз жана тумар касыреттүү колун чекесине тийгизет. Сулуулуктун кудуреттүү нуру каарды жарып өтөт».

Фильмдин ибараттуу эпизоддорунан бири Алтынайдын туугандары жана кайрадан эле масса тарабынан кабыл алынбаган сахна. Энеси мугалимдин ат үстүндө алып келген кызын: «Элди уят кылбайсың, кыз да, аял да эмессиң!» деп баш тартат. Пикирибизче, авторлор бул жерде да бир аз тенденциячылдыкка жол берип, абалдан оной чыгыш жолун табышат. Алтынайга байланыштуу психологиялык чыңалгандык фильмде капыстан алсыздайт. Эли, ата-энеси баш тарткан кызга революция, совет өкмөтү ээ чыгат. Мугалим Дүйшөн аны Ташкентке, жумушчу факультетине окууга жиберет. Дүйшөн Алтынайды темир жол станциясында жолго узатып жатканда алгачкы жолу бооруна кысып, өбөт. Эми окуучу катары эмес, келечек тагдыры катары...

Чынында муну менен фильм бүтүшү керек эле. Бирок режиссер А. Михалков-Кончаловскийдин оригиналдуулугун караңыз, Дүйшөндү кайрадан айылга жиберет жана мугалим бул жерде аёо-

суз көрүнүшкө туш болот. Мектеп өрттөлгөн, өрттү өчүргүсү келген бир окуучунун көмүргө айланган өлүгү ортодо. Бу жолу фильмдин башындагы абал кайталанат. Каарданган масса мугалимди каргайт, «Чыгып кет!» деп аны кубалоого аракеттенет. Фильмдин драматизими бул жерде акыркы чекке жетет. Баардык мүмкүндүктөртүгөнүп, чыгыш жолу жок сыяктуу. Бирок режиссер жана актер Б. Бейшеналиев финалды ийгиликтүү табат: Дүйшөн өрттөлгөн мектепке келет, каарданган массадан коркпойт, балтаны көтөрүп мектепти тургузуу үчүн зор теректи кесе баштайт, анын балтасынын добушу үмүт симфониясына айланат, Картаңбайдын да балтасынын добушу бул добушка кошулат. Фильм кош балта добушунун алыстарга, келечекке, сабаттуулукка, нурлуу эртеңге багытталган добуштарынын аккорду гармониясы менен аяктайт жана теректи балта менен аң-сезимсиз абалда кыйып жатканда мугалимдин аркасында турган баардык адамдарга махабаттын, акыйкаттын жана азаптын көркөм энергиясын чагылдырат. Каар жана жек көрүү эмес, мээрим ишенбестиктин булганч сезимдерин талкалоо арзуусу фильмде жүрөт. Картаңбай балтасын айланада жалгыз терекке (Дүйшөнгө эмес!) урганда төгүлгөн кандын, тартылган азаптардын бош кетпегенин түшүнөсүң.

Теректи экөө балталап жатты. Эки киши — миң кишиден абдан аз. Бирок математикалык сандын тескерисинче, ар кайсы абалда бир кишиден көп. Дүйшөндүн жалгыздыгынын талкаланышы, биримдиктин башталышы, балталардын гармониялуу ритми бул аёосуз чөйрөдө сулуулукпу?! Ооба!».

Ч. Айтматовдун эң кызыктуу повесттеринен биринин мотивдери негизинде автордун Б. Шамшиев менен бирге сценарийи үстүнө режиссер Б. Шамшиев тарткан «Ак кеме» фильми көркөм эстетика деңгээлине гана жараша эмес, өз синкретизмине жараша да түрк элдеринин кино искусствосу тарыхында өзүнө таандык орун тутат. «Ак кеме» өзүндө миф жана заманбаптыкты синтездеген трагедиялуу-романтикалуу экран чыгармасы.

Жалпысынан эң улуу, жаркын идеалдары таза бала жүрөгүнөн, баланын рухий ааламынан өткөрүп, түшүндүрүү жана элестетүү

60-жылдары совет прозасынын — лирикалык-психологиялык прозанын, рухий-ахлакий изденүүлөр прозасынын негизги усулдарынан бири экенин белгилеш керек. Мисалы, «Ак кеме» повестиндеги Бала; Азербайжан жазуучулары Э. Эйлислинин «Адамлар вэ агачлар» трилогиясындагы Садык; Элчиндин «Бу дүняда катарлар гедир» аңгемесиндеги Эбил болжол менен тентуштар: алардын жашы ондон ашпайт. Абдан окшош, поэтикалык да, идеялык-философиялык көз караштан да шарттуу маани ээлеген бир типологиялык бирдейликти да айталы: 60-жылдары грузин жазуучусу Н. Думбадзе «Ак байрактар», кыргыз Ч. Айтматов «Ак кеме», Азербайжан жазуучулары — Анар «Ак бухта», Элчин «Ак төө», Э. Эйлисли «Ак суу» повесттерин жазышты. Жана бул чыгармалардын баарында «Ак» үмүт, жарык белгиси эле, бул совет режиминен ак күнгө чыгыш жолун көрсөтчү.

«Ак кеме» фильминин каарманы жети жашар бала. Ал чоң атасы Момун жана урушчаак чоң энеси Какыз, эжеси Бекей, анын орой эри, токой начальниги Орозкул менен табияттын койнунда кичинекей токой чарбасында жашайт. Фильмдин каармандары айланадагы ааламга, атүгүл жомоктун, мифтин өзүнө да бул кичинекей баланын туну кички дүйнөсүнөн назар салууга аракеттенишет. Баланын рухий ааламынын поэтикалык экран образы ал жыйнаган жомок. Анын биринчи жана фильмдин негизги идеясын чагылдырган жомогу Ак кеме менен байланыштуу. Анын эч убакта жүзүн көрбөгөн атасы ошол Ак кеменин матросу деп ага сезилет. Бала чоң атасы Момундан сурайт: «Эмнеге менин атам эч убакта бизге келбейт?». Албетте, бул соболго жооп берүү кыйын. Согушка катышкан чоң атасы чынында, жадаган, айлана-чөйрө менен элдешпеген, өзгөчө дейинген, эч түшүнүгү болбогон аялы Какыздын кунарсыздыгын, күйөө баласы Орозкулдун ыпластыктары, бала төрөбөгөнү үчүн анын кызы Бекейди жапайылык менен сабагынынан иренжиген картаң чал. Фильмдин авторлору бул чөйрөгө каршы төрт жаркын образ жараткан: Бала, анын чоң атасы Момун, коңшу кыз Гүлжамал жана айдоочу Кулубей!

Картаң Момун небереси менен бирге болгондо шайыр жана жылмаюучу болот. Фильмдин башында авторлор көңүлдү табиятка, анын сырдуу кооздуктарына, өзгөчө чыгармада абдан шарттуу образ катары берилген сууга багытташат. Булардын чыгармага эч катышы жоктой. Көрсө, бул сүрөттөмөлөр Баланын экинчи жомогуна даярдык экен. Айылдан токойго «Автолавка» келет. Момун небересин жанына алып, бул жерге алып келет жана ага жылтыраган ачкычы бар мектеп портфелин алып берет. Бул портфель Баланын экинчи жомогунун жаралышына себеп болот. Ал портфелди колуна алып, адамдарга көрсөтөт, тоолорго, аскаларга, дарыяга көрсөтөт. Бирок картаң Момундан башка эч ким баланын мектепке байланыштуу нурлуу жомогун түшүнбөйт. Тагыраагы, айлана да, адамдар да Баланын ичиндеги жарыкка, тазалыкка кошкөнүл. Фильмдин авторлору айлана-чөйрөнүн кошкөнүлдүгүн күчөтүү менен өзгөчө алкаш Орозкулду жийиркеничтүү ичимдик жыйналыштарын, анын айбан жүзүн, жийиркендирген уятсыз күлүшүн апыртуу менен Баланын ичиндеги улуулук жарыгын күчөтөт, анын ыйык нурлуу экенин персоналдаштырышат. Жана мындай үмүтсүз ирмемде Момун чал небересине Бугу Эне уламышын айтып берет. Фильмдин авторлору уламышты сезимталдык менен жандандырышат.

Бугу Эне уламышында бир күнү душмандар кол салып, бүт элди кырат, айылдарды, боз үйлөрдү өрттөшөт. Бир жаш эне наристеси жаткан бешикти көтөрүп кутулуу үчүн дарыяга карай качат. Таш боор душмандын жебеси эненин аркасына кадалат, бешик эненин колунан дарыяга түшөт жана улуу дарыяда ага баштайт. Муну көргөн Бугу Эне бешикти мүйүзүнө алат жана элдин акыркы уулун — ыйлаган наристени куткарат. Мындан соң бул жерлерде Бугу Эне ыйык кылынат, ага кол салуу ыйык, улуттук дөөлөткө кол салуудай бааланат.

Бул уламыш кичинекей баланы бүт бойдон ээлеп алат, анын ичиндеги үмүт нурун, сулуулук сезимин, ак ниеттүүлүктү алда канча күчөтөт. Бир күнү бала Орозкулдун дүрбүсү менен токойду карап турганда Бугу Энени көрөт. Ошентип уламыш ал үчүн

реалдашат. Фильмде Ак кеме, кара портфель, Бугу Эне, анан Момун чал Баланы бул дүйнөгө байлаган ыйык макулуктар сыяктуу белгиленет. Буга Баланын өз атасы тууралуу кыялдарын да кошсо болот. Бир күнү ыйыктар жамандыктын, зордуктун, өзүмбилемдиктин курмандыгына айланат. Таш боор жана өз пайдасын гана күткөн, акча туткуну Орозкул кара портфель колунда биринчи сабакка барууга даярданып жаткан Баланы айылга алып барууга чоң атасы Момунга уруксат бербейт. Бала бул окуядан талкаланат. Андан дагы аёосуз окуя болуп өтөт: эч бир уламышка ынанбаган, абийирин жоготкон Орозкул досу, токой башкармалыгынын жаны башчысы Кокстайдын чарбага келишинин урматына уу кылып, Бугу Энени өлтүрөт. Бала бул аёосуз уятка чыдабайт. Фильмде Бугу Эненин кооз жана айран-таң калтыруучу мүйүздөрүн Орозкулдун балта менен сындырышы, анын карамагында болгон бешикти сындыруудай жоромолдонот. Бала ооруп калат жана ысытмага тутулат. Ысытмадан көзүн ачканда чоң атасы Момун Орозкулдун ичимдик отурушунда отуруп арак ичип жатканын көрөт. Ошентип ал билген үчүнчү ыйык нерсе да жок болот, чоң атасы жаман жагына өзгөрөт. Эс-учун билбей жаткан оорулуу бала акыркы үмүт менен — Ак кеме сүзүп жүргөн көк сууга өзүн таштайт. Айдоочу Кулубай аны куткарууга келүүгө жетишпейт.

Авторлор жамандыкты жок кылбастан Орозкулду өз ичимдик отурушунда болгонундай калтырып, фильмди аягына чыгарышат. Бирок бул жерде кызыктуу бир деталь бар. Бул Орозкулдун (Жамандыктын!) соңсуз болушу. Фильмде бул бир адамдын жөн эле физикалык трагедиясы катары берилбейт. Орозкулдардын муунунун токтошуна үмүт сыяктуу бааланат. Бул акыйкат жиндиче арзуу менен Баланы куткарууга келген жаш айдоочу Кулубайдын машинасынын фараларынын күчтүү жарыгында ачыгыраак реалдашат. «Ак кеме» түрк тамырына ынактык, калктын жана улуттун өлбөстүгүнө түгөнбөс ишеним жана жаркын идеялардын өлбөстүгү үмүттү туюндурган трагедиялуу-романтикалуу экран чыгармасы. Ал түрк элдеринин кино искусствосунун жеткилендешүүсүндө рухий-ахлакий изденүүлөр этабын мүнөздөгөн ийгиликтүү өрнөктөрдөн бири.

Ч. Айтматовдун бирдей аталыштагы повестинин негизинде режиссер Геннадий Базаровдун 1967-жылы тарткан «Саманчынын жолу» фильми да абдан кызыктуу. Бул фильмде жаратылган Толгонайдын образы (актриса Б. Кыдыкеева) өз ойлору менен адамдын жашоо акысынын ыйыктыгын тастыктаган образ. Согуш бүтөт, адамдар мекен үчүн ыйык жашоодо, согушта курман болушат. Толгонай да эрин, уулдарын жоготкон. Бул убакта дүйнөгө наристе алып келген сүйкүмдүү келини Алиман да көз жумат. Алиман өз өлүмү менен өз айыбын, күнөөсүн жууйт. Толгонай жер менен, топурак менен жалгыз калат. Жүрөгүн жерге ачат, эң айбаттуу, түбөлүк жана көркөм жандуу сыяктуу дарттарын аны менен бөлүшөт. Фильмдин авторлору түрк-кыргыз аялынын акылмандыгын, улуттук-рухий улуулугун, сабыр жана бекемдигин Толгонайдын образында жандандыра алышкан. Толгонай баардык патриархалдык адат-салттарды, тышкы күнөөлөөлөрдүн ташка айланган рамкаларын сындырып, Алимандын кошбойлуулугун «үмүт уругу» сыяктуу кабыл алат. Адамдар кырылган убакта дүйнөгө адам келет, аны тосуу керек. Бир күнү Толгонай талаага жалгыз эмес, небереси менен аны колуна тутуп келет. Көрүүчү бул колдордун сынбай турганына, дайыма ошол топурактын үстүндө кыдырган боло турганына, топурактын адам касыретинен өлбөй турганына, Адамдын топурактын үстүндө жашай турганына ынанат. Бул фильмдин аягы бир аз башка формада «Коркут Ата» Азербайжан тарыхый фильминин аягын эстетет: түрк жерлеринин үстүндө түрк балдары жашаш керек! Фильм бул кичинекей адам салтанаты менен бүтөт.

Фазиль Гөкчек

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ДИН ТЕМАСЫ ЖАНА АКБАРАНЫН КӨЗ ЖАШЫ

Чыңгыз Айтматов дүйнө адабиятынын тарыхында «коомчу-реалист» деп аталган романчылар арасында орун алат. Чыгармаларында мурунку СССРдин түрк элдеринин турмушун реалисттик ой жүгүртүү формасы менен окурмандарына түшүндүргөн жазуучу бул адамдардын күнүмдүк турмушун, жашоо образын, адат-салттарын, маданий мурасын, өзгөчө элдик уламыш жана болмуштарын бай тема катары пайдаланат. Бул маданий мурастын элдин турмушундагы эң ичке деталдарын сүрөттөө менен бирге, ошол эле убакта өз философиялык көз караштары менен чыгармаларынын дүйнөсүн кеңейтет жана окуяларды дүйнөлүк масштабга ташып, күнүбүздүн айрым негизги маселелерин көрсөтөт. Айтматовго дүйнө масштабында атак алып келген ошол маселелер.

Айтматов «Акбаранын көз жашында» кайра эле ушундай дүйнөлүк теманы — дин темасын көрсөтөт. Жазуучу бул романда күнүбүздө бар болгон ишеним боштугунан чыкканын, адамдын ахлакий жана рухий баалуулуктарын жоготуусунан улам дүйнөнүн да жашоо образынын абдан кыйын абалга келгенин алдыбызга коёт.

Романдын маңызын түзгөн Кудай жана дин издөө Айтматовдун романчылык темасында жаңы бир этап сыяктуу көрүнүүдө. Чынында да бул тема анын чыгармаларында алгачкы жолу мындай терең жана салмактуу орун ээлейт.

Айтматовдун «Ак кеме» жана «Кылым карытар бир күн» аттуу чыгармаларында, аз болсо да, диний сүрөттөмөлөр бар. Айырмасы, бул чыгармаларда жазуучу кайрылган уламыш жана болмуштарга аралашкан түрдө жана көбүнчө адат-салттар менен, калыпташкан айрым элементтери менен алдыбызга чыккан диний жашоо «Акбаранын көз жашында» эң маанилүү маселе катары алдыга чыккан. Бул айырманын пайда болушу жана «Акбаранын көз

жашынын» жакшыраак түшүнүлүүсү үчүн бул окшоштуктар жана биз сөз кылган улануучулук үстүндө токтоо пайдалуу болот.

Дүйнөбүздүн маселелерин бир баланын назары менен туюндурган «Ак кеме» романы бир ишеним системасына ээ болбогон адамдардын ар түрлүү ыпластыкты, бузукулукту жок кыла албай турганы пикиринин үстүнө курулган сыяктуу көрүнөт. Чыгарманын маанилүү адамдарынан Момун чал — аты да көңүл бурат- ар кимге карата жакшылык кылгысы келген, ичи мээрим толо, баладай таза адам. момундун уламыштарга аралашкан болсо да, бир ишеним системасы бар жана бул ишеним менен айланасындагы башка адамдардан айырмаланат. Орозкул болсо эч бир диний жана ахлакий баалуулукту тааныбаган, баарын акча менен, байлык менен өлчөгөн адам. Мындан улам дайыма баарына каратапас, дымактуу жана ошол эле убакта бактысыз. Бул жерде автордун өкүлү болгон кичинекей каармандын обнча, динге ынанбаган Орозкул «Мүйүздүү Бугу Эне» уламышынан улам, «адамдарга бала алып келишине» ынанбаганынан улам анын баласы болбойт. Бул да ал үчүн өзүнчө бактысыздык себеби. Туура, романдын аягында Момун чал жеңилет, бирок каршы тарап да жеңишке жете албайт.

Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» аттуу чыгармасында диний пикирлер ачыгыраак байкалат. Романдын негизги каарманы болгон Бороондуу Едигей ынанган жана ынангандарын үйрөтүүгө аракеттенген адам. Мындан улам досу Казангап өлгөндө анын керээзин аткаруу, диний ырасым уюштуруу үчүн чоң аракет кылат. Досу үчүн дуба окуйт. «Акбаранын көз жашында» негизги линия болгон динсиздик пикирлери да алгачкы жолу бул чыгармада ачык көрүнөт. Едигей менен кесиптеши болгон Шаймерден арасында жүргөн телефондон сүйлөшүү романдын негизги кабар линиясы деп саналат:

- Едигей, жан досум, балээни баштаба! Адам өлсө өлгөндүр... Ордуна бере турган башкасы жок колумда... Өлгөндүн жанында калып эмне кыласың? Өлгөн өлүптүр, эми жанында отурасыңбы, отурбайсыңбы, муну сезе турган абалдабы?..

- Түшүнгөнүмчө, сен мындай нерселерди ойлобойт экенсиң. «Балээни баштаба» дегениң эмне? Сен эки жылдан бери бул жер-

десин, бирок биз чогуу иштегенибизге отуз жылга жакын болду. Башыңды бир аз иштетсең! Мен жакындан тааныган киши өлгөн, аны жалгыз, бопбош үйдө кантип жалгыз калтыра алам?

- Досум... мм.. жалгыз калтырылганын кайдан билет?

- Ал билбесе да, биз билебиз го!

- (...)

- Түшүндүк. Анын жанында эмне кыласың? Адамым жок деп жатам сага. Карангы түндө өлүктүн жанында эмне иш кыласың?

- Дуба окуйм. Маркумдун рухуна дуба окуйм.

- Дуба кыласыңбы? Сенби? Бороондуу Едигей кылабы муну?

- Ооба, мен! Дуба кылышты билбейт деп турасыңбы?

- Муну кара! Совет түзүлүшүнүн алтымышынчы жылында адамдар эмне менен алек...

- Ташта бул сөздөрдү!. Совет түзүлүшүнүнмуну менен эмне алакасы бар? Адамдар тээ биз билбеген убактардан бери дайыма өлүктөр үчүн дуба кылышат. Өлгөн адам, айбан эмес!!!

Едигей досунун керээзине жараша аны ыйык Эне Бейит мүрзөсүнө алып бара жатканда да жазуучу анын сезим жана ойло-рун дубалар жана кудайдын керектиги үстүндө көрсөтөт.

Едигей жаназанын жанында аны менен бирге келген жаштарга карап, эч дуба билбегендерине кайгырат, өзү сыяктуу улгайгандар да калбаганда: «Өлгөндөрүндө буларды ким сооротот? Кош бол, жолдош, сени унутпайбыз» дешеби?» - деп ойлонот.

«Кылым карытар бир күндө» дүни* көптүргөн бир топ бөлүм бар: Найман эненин уулун издегени баратканда «келме» келтирип жолго чыгуусу, Ахмет Йесевинин мүрзөсүн зыярат кылууну каалоосу, Казангаптын сөөгүнүн көмүлүшү маалында диний ырасымдын кылынышы ж.б. көрсөтсө болот. Бул романда эң көп көңүл бурган өзгөчөлүк диний жана ахлакий баалуулуктарга ээ болгон адамдардын түз жана бейпил, рухий баалуулуктарга ынанбаган роман каармандарынын болсо дайыма селсаяк жаан тартипсиз турмуш өткөрүшү.

Бул экинчи топтогу романдын адамдары арасында эң көңүл бурууга татыктуусу Казангаптын уулу Сабитжан. Сабитжан со-

вет мектептеринде окуган, толук совет тарбиясын көргөн, улутуна жана адат-салттарына жат болуп калган адам. Айтматов Сабитжан образын өз элинин адат-салттарына, диний жана ахлакий баалуулуктарга жат болуп калган адамдын ичиндеги боштукту туюндуруу үчүн Едигейдин так терси болгон образдай көрсөтөт. «Мурун адамдар кудайларга ынанчу. Байыркы Греция кудайлары айтылуу Олимп тоосунда жашачу. Азыр ойлойм, булар эмне болгон кудайлар? Иши бири-бири менен доолашуу эле. Бири-бири менен доолашуудан улам адамдардын бактысына иштөөнү ойлонуп да коюшпайт. Чынында мындай кудайлар жок эле! Булар жомок эле. Бирок биздин кудайларыбыз жашайт. Бүт дүйнөгө биз сыймыктанган бул кудайларды ар ким оңой көрүп сүйлөшө албайт, ар калаган колун сунуп, тааныша албайт. Тааныш болуусу да керек эмес».

Айтматов окурманын Сабитжандын бул сөздөрү менен чыгарманын башка окуя чынжыры болгон келечекке фантастикалык космостук долбоор менен салыштырган сыяктуу. Жазуучунун эки окуя арасында усталык менен, чыгармачылык менен курган окшоштуктары аркылуу окурман бул салыштырууну кааласа-каалабаса сезет.

Биз баяндаган космостук долбоорго жараша Советтер союзу жана Америка бирге жүргүзгөн иштеринин натыйжасында үстүндө жашоо бар болгон жаңы планета — учуучу объект ачышат. Жерден айырмалуу болуп абдан илгерилеген маданиятка ээ болгон, согуштун эмне экенин билбеген жана жашоонун ошол учуучу объектте жашаган жандуулардын табиятына шайкеш түзгөн бул жаңы жердин дүйнө адамдарынын ойгонушуна жана өздөрүнүн адамдардын үстүндө гегемониясына көтөрүлүш кылышына себеп болушу мүмкүн экенин ойлонгон Совет жана Америка башчылары (заманбап кудайлар!) бул ачылышты дүйнөгө билдиргиси келбейт. Бул планетадан дүйнөгө «зыян» келишинин алдын алуу үчүн анын айланасын алкак менен курчоого аракет кылышат жана курчашат. Мына ушул чекитте романдын башка окуя чынжыры болгон жана уламышка негизделген «Маңкүрт» икаясы менен сюжет

курулат. Уламышка жараша, мындан миң жылдар мурун жашаган жуан-жуан аттуу бир өкүмдар колго түшүргөн туткундарын кыркылган баштарын нымдуу төө териси менен ороп, күндүн астында калтырып, мээ ишмердигинин жок болушуна себеп болот жана акыл-эсин жоготкон бул тутукундардан кул сыяктуу пайдаланышчу экен. Жазуучу бул уламыштагы өкүмдардын акыл-эстерди жок кылуу усулу менен адамдарды эксплуатациялаган өлкө башчыларынын, алардан эч сурап койбостон дүйнөнү айланасын бир алкак менен курчашын, чынында ошол эле маани туюндурганын ушинтип абдан ачык түрдө окурманга баяндайт. Бул баяндоо формасы менен заманбап кудайларды алкаган Сабитжан уламыштагы Маңкурт менен салыштырылат.

Өз эли-журтуна чоочун болуп калган, баардык баалуулуктарын жоготкон Маңкурт типин үстүндө токтогубуз келген «Акбаранын көз жашы» чыгармасы чынында, бүт коомго жайылган түрдө алдыбызга тартылат. Бул романдын эң маанилүү кишиси Авдий да ошол маңкурттар менен согушат.

«Акбаранын көз жашы» күчтүү күрөш күчтүү окуялар менен баяндалган роман. Чыгарма айрым терс пикирлери үчүн чиркөөдөн куулган бир жаштын өз ойлорун жаюу үчүн күрөшү малында башына түшкөндөр, Азрети Исанын крестке кадалышы окуясы жана ургаачы карышкыр Акбара жана үй-бүлөсүнүн жашоо үчүн күрөшү үстүндө курулган.

Чиркөөдөн айрылган соң гезитте кабарчы болуп иштей баштаган Авдий өзүн таанытпастан баңги контрабандачыларынын арасына аралашып. Бул темага байланыштуу кызыктуу, серия макала жазгысы келет. Максаты коомду ичтен чириткен бул коркунучка каршы ыйгарым укуктууларды-кызматкерлерди кабардар кылуу. Баңги жыйноо үчүн чыккан жолунда башкалардын колунда марионетка болгон жаштарды бул иштен баш тартууга чакырган Авдий контрабандачылар тарабынан сабалып, вагондон ыргытылат. Бир ажалдан калган Авдий абдан жаман абалда, акча-тыйыны жок, маңызын толугу менен түшүбөгөн бир жумуш сунушун кабыл алып, сайгак аңчылары менен өрөөндөргө барат. Бул аңчылар Бор-

бордук башкармалыктын алардан сураган жылдык эт продуктусун койлордон ала албай тургандарын түшүнгөн замат сайгак уулап, кемтикти толуктагысы келген жумушчулар. Өрөөндө үйүр болуп жүргөн сайгактарды мылтык менен атып толугу менен табият өлтүрүүчүлөрү болушат. Бул иштин адамзатка терс экенин көргөн Авдий бул иштерге каршы чыгып, жумушчуларды түз жолго киргизүүгө аракеттенет. Бирок, колунан келбейт: эч бир адамдык баалуулук тааныбаган бул жумушчулар тарабынан токойдо бир бакка байланып (мыкталып), үрөй учурган мыкаачылык менен өлтүрүлөт.

Романдагы экинчи окуя чынжыры Авдийдин жашоо жана күрөшүнө жарык кылган Азрети Исанын крестке кадалышы окуясы. Бул окуя Авдийдин баңги контрабандачылары тарабынан вагондон ыргытылышы маалында эс-учун жоготуу учурунда көргөн «түшү» романда орун алат.

Романдын үчүнчү окуя чынжырында ургаачы карышкыр Акбара менен жолдошу Ташчайнар жана балдарынын аман калуу күрөшү баяндалат. Адам баласынын табиятка кийлигишүүсүнөн улам карышкыр үй-бүлөсү журт кылган эч бир жерде жашай албайт. Эки баласы сайгак аңчылары тарабынан өлтүрүлөт. Акыркы келген жерде да бир баласы жергил калктан Базарбай тарабынан качырылат. Базарбай алып качкан бөлтүрүктү алгач коңшусу Бостондун үйүнө алып барат. Үйдүн кичине баласы Кенжеге бөлтүрүк абдан жагып, аны менен ойнойт. Кийинчерээк бөлтүрүк Базарбай тарабынан алынып кетет, бирок жыты үйгө сиңгени үчүн эне карышкыр түн ичинде Бостондун үйүнүн айланасын кыдыра жана коркунучтуу уулуп, үй-бүлөнү тынчсыздандыра баштайт. Бир күнү чөлдө ойногон Кенжеге жакындайт жана анда баласынын жытын туйган үчүн баланы алып качкысы келет. Ургаачы карышкыр баланы алып качканда чарасыз калган атасы карышкыркы мээлеп ок атат, бирок бутасы түз тийбей, өз баласын өлтүрөт. Ошентип романдагы үч окуя тең трагедиялуу аяктайт.

Биз кыскача мазмунун берген үч окуяда тең трагедиялуу натыйжага себеп болгондор «Кылым карытар бир күн» романындагы

Маңкурт тибиндеги адамдар.мындай типтеги адамдар «Акбаранын көз жашында» коомго жайылган түрдө маңдайыбызга чыгат.

Мисалдарды топтосок: Авдийди вагондон ыргыткан контрабандачылар, кайра эле Авдийди токойдо өлтүргөн жана жүздөгөн күнөөсүз жаныбарды аёосуз өлтүргөн сайгак аңчылары жана ошол сыяктуулар... Мунун баары Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» чыгармасындагы маңкурт тибинин уландылары.

Андай болсо, бул ыпластыктардын баарын жок кыла ала турган чечим барбы? Бул суроонун жообун Авдий берүүдө: дин! Авдийдин пикиринче, адамдар чыныгы кудайды унутканы жана анын ордуна рухий байланышы болбогон дүнүйө кудайларын ойлоп тапканы үчүн бул ыпластыктар дайыма болот.

Романда Азрети Исанын сөздөрү болгон фразалар да бизге Авдийдин дин түшүнүгүн берүүдө.

Авдийдин пикиринче, кудай түшүнүгү адамды ыйык кылуу, аны кудай ордуна коюу жана мунун натыйжасында эзелки жана түбөлүк болгон абсолюттук Жаратанды тануу эмес. Анткени адамга кудайдын жеткилендегине жетүү полномочиесин жана уруксатын, атүгүл ишмердигин да кайра эле кудай берген. Мындан улам адам бул өнөрү менен кайра эле кудайдын ар буйругун аткарууда: «Мындай көз караш кабыл алынаарлык гана эмес, ошол эле убакта зарыл. Бул адамдарга дүйнөнүн тагдырын белгилөө эркиндигин берген Улуу Жараткандын эркине да шайкеш. Адамдар баардык күндөрүнүн, баардык амалдарынын жалгыз жоопкери жана жалгыз соту».

Ачыкталышы керек болгон дагы бир өзгөчөлүк бар, бул Авдийдин христиандыкка болгон мамилеси. Ишеничибизге жараша, Айтматовдун Батыш дүйнөсү менен байланыштуу чыгармасынын негизинде пайдаланган христиандык пикирлери Түркияда жаңылыш түшүнүлгөн жана романда христиандык пропагандасын жүргүзгөнү айтылган, атүгүл Айтматовдун христиан миссионери экени да талашылган. Андай болсо, Айтматовдун мындай миссияны эмне үчүн мойнуна алат деген суроону таштап, романдын мазмунуна бир бүтүн катары көңүл бурганда мындай ишеничке

келүү мүмкүн эмес экенин көрөбүз! Анткени баарынан мурун, чыгармада биз жазуучунун өкүлү катары чыгат деп ойлогон Авдий азыркы христиандыкка тескери көз караштарынан улам чиркөө мектебинен алыстатылган. Анткени Авдийдин пикиринче, чиркөө адамдарды кул кылуу үчүн курулган дүйнөдөгү системага кошкөңүл болгон. Эч болбосо, кылынган ар ыпластыкты, адилетсиздикти унчупастан кабыл алууда:

«Бул пикирлерин менен сен эч илгери кете албайсың. Чыныгы догмалар менен кагылышкандарды секулярлар да кааласа-каалабаса араларынан ыргытышат. Анткени идеология чынында чындыкка жалгыз өзүнүн ээ экенин талашат».

Бул сөздөр секуляр дүйнө системасынын өзүнө бычкан ролду кабыл алган дин кызматкерине таандык. Өзү таандык болгон диндин муну кабыл албашы ал үчүн маанилүү эмес. Жана Авдий чынында бул мамилеге каршы чыгат.

Авдийдин азыркы христиандыкты коргобогону ачык. Соболтуулат: Авдий бурмалоого учуроодон мурунку христиандыктын биз ынанган Кудайдын дини экенин ансыз эле биз, мусулмандар танбайбыз. Бирок чыгармада мындай талаштын бар экенин көрсөткөн бир каймана да жок. Бир пайгамбар дымагы менен маңдайыбызга чыккан Авдий христиандыктын андан да жеткилең өкүлү жана үгүтчүсү болуу сыяктуу бир миссия мойнуна жүктөлгөн болуп чыгат. Аны менен пайгамбар арасында байланыш курулушунун жана жүргүзгөн күрөшүнү бул пайгамбардыкына окшоштуруусунун себеби ушул. Исаны соттогон губернатор андан жөөт сыяктуу сөз кылат. Бул мааниде Иса канчалык жөөт болсо, Авдий да ошончолук христиан.

Бул жерде исламдын «жалгыз дин» түшүнүгүнү, маселенин чечилишинде бизге жардамчы болот деп ойлойм. Маалым болгондой, иудаизм, христиандык же ислам чынында жалгыз бир диндин — «Кудайдын дининин» адамзат тарыхы боюнча түрлүү доорлордо адамдардын анны бузушу, негизгисинен алысташы себептүү кудай тарабынан эң акырында «Ислам» аталышы менен толукталган. Азрети Исанын айтканы жана жазуучунун анны менен Авдий

арасында курган байланыштан улам чынында Авдийдин ойлору болгон булл сөздөр булл өзгөчөлүктү абдан негиздүү түрдө ортого чыгарат: «Баардык өлкөлөр, баардык замандар үчүн бир жалгыз кудай, бары үчүн жалгыз жаннат».

Эми жогоруда христиандык тууралуу берген соболубузду бу жолу ислам тууралуу бере алабыз: Римдин карманы Авдий исламдын коргоочусу катары чыгып жатабы? Анын түшүндө Аз. Исаны көргөн маалда ойлогон жана ичинде Рад сүрөөсүнүн 11-аятынын маанисине абдан окшош фраза бар болгон төмөндөгү бөлүм бул суроого берилиши мүмкүн оң жооп:

«Адамдын үстүнө түшкөн, анын белин бүккөн жүк абдан оор. Анда бул даражада тамыр салган ыпластыкка каршы бир жарык табылабы? Табылса, аны баардык макулуктардан айырмалаган акыл канаттары менен рухту, азыркыга чейин алына элек бийиктиктерге чыгарат. Атаганат! Мындай нерсе мүмкүн болгондо кана!.. Сенин жан аябастыгың бекер. Туура жолго барбагандарды сен эч түз жолго келтире албайсың».

Кайра эле бул түшүндө Куддуста Авдийдин Аз. Исанын крестке кадалган деп саналган жыгачта аны таба албашы да абдан каймана түрдө, балким анын өлгөн болушу тууралуу шыбаанын белгиси да боло алат. Бирок мунун да абдан туура деп ойлобойм. Айтматовдун бул романда адамзаттын кудайдын бир гана дининин канаттары астында издеген тынчтыкты таба турганы тууралуу оюн көрдүк. Бул тема жазуучунун алгачкы чыгармаларынан баштап барган сайын арттырылып иштелген жана акыркы романында бул эң бийик чекитине жеткен. Айтматовдун романдын негизине христиандыкты коюусу мурунураак айтканыбыздай эле, пикирин билдирүү каалоосу, анын Батыш дүйнөсү менен байланыштуу болушу.

Төмөндөгү бөлүмдө техниканын да адамзаттын зыянына пайдаланылганы, материализмди динге айландырган Батыш дүйнөсү, бар болгон системанын оюнчугу болгон Чиркөө да абдан катаал тил менен сындалууда. Бир жерде жазуучунун бул романдагы максатын ортого салган жана күнүбүздүн адамы үчүн өзгөчө ибарат берүүчү болгон бул саптар менен биз да изилдөөбүздү топтойлу:

«Материалдык илим мурунку диндердей христиандыкты да көмүүгө — жок кылууга иштеген эмеспи? Буларды болгон күчү менен омкоруп ыргытууга, кубаттуу кол менен илгерилешинин жана биздин ээрчишибиз керек болгон маданияттын четинде таштоого иштеген эмеспи? Заманбап адам биринчи көз карашта эч бир диний ынанычка муктаж эместей көрүнөт: бул ишенимдерди көп кылым мурунку жөнөкөй белгилер катары тарыхый маалымат арасында ордуна коюу күнүбүздүн адамына жетиштүү. Дин эски этап жана модасы эчак бүткөн ал үчүн. Темага жакыныраактан карайлы: эң чын түшүндүрмөлөр менен күлкүлүү абалга түшүп, биз көтөрүп ыргыткан ошол жан аябастык, ынактык жана мээрим сезимдеринин ордун баса турган эмне бар колубузда? Ыймандын ордун баса турган эмне таптык? Эч шексиз, өзгөчө жогорку бир нерсе болушу керек. Анткени жаңы дайыма эскинин жанында жактырылат. Мындай болсо, жаңы дин, жаңы жана абдан күчтүү дин, жакында бүт дүйнөгө өкүм кыла турган жаңы дин: эң коркунучтуу куралдар менен жабдылган аскерий күч! Адам мынчалык байлануу, мынчалык буйрук астында болгон беле? Адам турмушу ар ирмемде зор мамлекеттердин согуш баштоо же андан тартынуусуна чие байлануу. Мындай жагдайда атом куралына ээ мамлекеттерден башкалар кайсы куралдарга бел байлайт? Сынактарда адамдардын табышы үчүн бомба макеттери экспозицияга тизилген жана дубалар генералдардын портреттеринин алдында кылынган критерийдин негизделиши али ойлонула элек... Бирок, карасаң, заманыбызга шайкеш чиркөөлөр, булар болмокчу».

Артыкбай Сүйүндүков

ЛИДЕР

Чыныгы чыгармачыл адам дайыма заманбап. Чыгармачылыгы стандарт жана авангардизм агымында жана заманында болушу керектигинен улам эмес. Айрыкча сулуулук жана жоомарттык мисалы да болушу керек. Кандай кызык! Бул баарынан мурун ар нер-

седен кыйын. Албетте, замандын көз уялтуучу идеалы, көз боёочу жеңил белгилерибул маселеде негиз жана шарт болушу керек.

Чыңгыз Айтматов табигый жана гений өнөр адамы. Жазуучу маданиятыбыздын тагдырында абдан чоң роль ойногон. Кыргызстанда Октябрь революциясынан кийин улуттук маданияттын өнүгүшүндө, адабияттын жогорулашында калем кармап абдан чоң теңдешсиз иштерди кылган, аз убакыт ичинде принципиалдуу позиция тутуп, күчтүү жана тарыхый чыгармалар жараткан. Сөз жок, жергил маданиятка, адат-салттарга таянган жазуучу классиктерди тереңден үйрөнгөн, эч бир резонанска маани бербеген, чектерди ашып, улуттук маданиятты өнүктүрүш үчүн баардык жөндөм жана аракетин аяган эмес. Улуттук чыгармачылык мүмкүндүктөрүн борбордоштурган, атүгүл бекемдигинин баасына болсо да, мекенчилдик эр жүрөктүгүн жогору тутуп, зор «эгосуна» шайкеш жогорку чыгармачылык амалдары менен илгерилеген.

Чыңгыз Айтматов бийликтин диктанти менен эмес, маселенин маңызы менен тереңден алек болуп, проблемалардын чечилиши үчүн элдик эпитеттерден устаылк менен пайдаланып, элдин каалоо жана арзууларын ишке ашыруу үчүн көркөм каражаттардан пайдаланган.

Чыңгыз Айтматовдун баары үчүн керектүү болгон пикирлери, албетте, анын жогорку интеллектуалдык деңгээлде экенине далил.

Чыңгыз Айтматов элинин рухий лидери! Бекем чыгармачылыгы, жазуучу индивидуалдуулугу, жемиштүү таасир кубаты, улуттук өнөрдүн пайда болушу анын генийлигин көрсөтөт, башкача айтканда, бир топ өнөр мисалдарына ачык далил кылат, башка маданияттардын таасиринде болбостон өз маданиятын планеталардын ичинде жашагандарга — Батыштын жүзүнө Чыгыштын эшигин ачат.

Чыңгыз Айтматов көп жыл кыргыз кинематографиясына жетекчилик кылып, чыгармачылык изденүүлөрү менен соо атмосфера жараткан. Бул улуттук кыргыз киносунун негизинде — «кыргыз укмушу» деп саналган акыркы 40-50 жылда багындырылган жетишкендиктер Эларалык кино фестивалдарында көрсөтүлгөн.

Чыңгыз Айтматовдун элге кызматы жалаң ушул эле, болгондо да ченемсиз кызматы! Кыргыз тарыхында, кыргыз турмушунда бул жагынан бул өлчөмдө кайталанган мындай окуя болгон эмес. Кылымдар бою кыргыз жерлеринде убакыттын күрөштүү барлыгында эч ким мындай окуяга кезиккен эмес. Эч ким муну эшиткен жана билген эмес.

Азыр эшитишти жана билишти.

Азэр Туран

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АК БУЛУТУ

«Сени эмне кылышты...

Эсте ким экениңди».

НайманЭне

Чыңгыз Айтматов бара турган бутасын так белгиледи. Тосмону жарды. Дүйнөдөгү жамандыктын жатагынын борборун, таяныч чекитин таап, титиретти. Маңкуртту ачты. Жасалма саясаттардын, чирик идеологиялардын жалганчы маңызын ашкереледи.

***

Быйыл февралдын 28-де Чыңгыз Айтматовдун маегин демин туя ала турганчалык жакындан эшиттим. Жүзүндөгү Жарык көлдөн (Ысык-Көлдөн) чагылган чоң жарык балким Чыңгыз Айтматовдун жөнөкөй, биздей адамдардан эмес экенинен кабар берип турду. Бул адамдын адамзаттын тандалгандарынан бири экени билинип турду.

***

«Манас» бир бөлүктөн Чыңгыз Айтматовдун айтышына жараша (бир бөлүктөн айтышына жараша) өзүнүн түбөлүк жана эң жогорку баскычында Чыңгыз Айтматов менен бетме-бет келди.

Анын үстүнө Чыңгыз Айтматов «Манас» жашаган аймакта — Таласта (Талас өрөөнүнүн Шекер айылында) туулган...

Кыргыздардын үстүндөгү Манас балким мындан кийин дүйнөдө андан да көп дүйнөнүн үстүнө чыккан уулуна - Чыңгыз Айтматов менен байланыштуу урматталаттыр.

***

«Манас» кыргыздардын көркөм оюнун түрүн, мазмунун белгилеген эң чоң эстелик. «Манастын» уулдары, Эли бей Хүсейнзаденин тээ 1905-жылы жазганындай, башка түрк урууларынан айырмалуу болуп лирикага, газелге ык тартпайт. Жаркыныраак, көркөмдүүрөөк тарыхый өтмүшкө, баатырдык тарыхына ээ болгон кыргыздарды эпикалык делген... дастандардан ырахат алат, мындай чыгармаларды жаратууга ык тартат. Академик Радлов айткандай, улуу грек акыны Гомердин заманындагы улуттук баатырдык дастандар доорун бүгүн кыргыз коомунда гана байкача болот. Кыргыздардын мындай чыгармалары башкы Сары ногой уруусунан болгон эр Манас аттуу каармандын өнөрүн сүрөттөйт... («Манас» тууралуу Азербайжанда алгачкы сөздү Эли бей Хүсейнзаде айтат) чыныгы кыргыздардын Ысык-Көл айланасында, Талас жана Чүй дарыяларынан Кытай Түркстаны, Тянь-Шань жана Алтай тоолору, Индия чектерине чейин белгилүү жактарда жашагандарын жана миллиондогон санда экенин билдирет. Кайра эле Эли бей эскергендей, «антропологиялык география мектебинин негиздөөчүсү Фридрих Родзель «Аалам коомдорунун абалы» аттуу атактуу китебинде кыргыздарды сүрөттөп жатканда алар тууралуу улуттардын жана элдердин чыныгы уюткусу экенин айтат.

Чыңгыз Айтматов тарых сахнасына өз жогорку баштапкы эсине таянып чыккан. Адабий стиль өзгөчөлүгүнө, эпикалыгына жараша да (газель эмес, дастандарга, мифтерге ык тартуу өзгөчөлүгүнө жараша да) Чыңгыз Айтматов салттуу кыргыз.

***

Чыңгыз Айтматов дүйнөсүн алмашса да, «Жамийла... Жамийла... Жамийла-а-а-а!» деп кыйкырган Сейиттин миң-сан болуп муундарга бөлүнгөн үнү бул дүйнөдө дайыма калат. Анткени ал үндү Чыңгыз Айтматовдун калеми жараткан. Мындай үн орустун да, англистин да, фарстын да, француздун да, араптын да рухунан келе алмак эмес. Даниярды бизге Межнундан жакыныраак, Жамийланы европалыктарга Джульеттадан тууганыраак кылган ошол үндү, дүйнөгө ашыктык, сүйүү дарсын өткөн түрк көркөм ою чыгара алмак. Муну «ар жагы менен мактанган, менменсинген жана бой көтөргөн Парижде «Жамийланы» окуп жана которуп жатканда «Ромео менен Джульеттанын...» кыялдары көздөрүнүн алдынан бир ирмемде сүртүлүп кеткен» Луи Арагон баарынан мурун туйган.

Данияр да, Жамийла да салттарга баш көтөрбөдү. Жөн гана Чыңгыз Айтматов дүйнө адабиятында бороон-чапкын кылган. Өзүнүн зор көркөм дөөлөттөр жыйындысы менен дайыма, ар кылымда менменсинүүнү адат кылган Европага Орто Азиянын Шекер айылынан адабият дарсын берген бороон жүргөн. Европа муну билчү. Адабиятка келген алгачкы күндөн дүйнөнүн жазуучусу болуу таалайын кудай Төрөкулдун уулуна насип кылган. Адаттар Сейитти эжлаф деп атоого кыяп тапкан эмес, дүйнө өзүнүн «эн сонун ашыктык аңгемесинен» (Л. Арагон) эсин жоготту. Жөнөкөй турмушта мындай болбойт. Адабиятта бул миң жылда бир жолу болсо жетиштүү.

***

Жер жүзүнүн Сары өзөгүндөгү адамдардын азап жана сезимдерине эң аз бир кылым кошкөнүл болгон дүйнө түрктүн трагедиясына Чыңгыз Айтматовдун калеминини эсебинен гана маани бере баштады. Чыңгыз Айтматов XX кылымда совет идеологиясынын кыяматында жашаган түрктөр тарткан зулумду жалпы адамзаттын орток трагедиясы катары таанытууга жетише алды. Кийин жары-

гыраак жана жакшыраак болсун деп, бизден кабарсыз, биз тарта турган азаптарды жалгыз өзү тартты — экинчи, забык Сталин, жашыруун Гитлер бул улуу жазуучунун фантазиясында каралды, крестке мыкталды жана зыянсыздаштырылды. Саясаттар, дипломатиялар бир кылымда кыла албаганды Чыңгыз Айтматов эки он жылдыктын ичинде жасады.

***

Чыңгыз Айтматовдун адабият дарсы баарына өрнөк.

Ал жеңил-желпи адабиятты талашып-тартышкандарга дүйнө адабиятынын эмне экенин үйрөттү. «Кассандра тамгасы» менен адамзатын кошкөңүл рухун жанчыды. Ал адабияттын ичине жалаң эстетикалык ченемдерди жана процесстерди эмес, түрк дүйнөсүнүн дарттарын да жүктөдү. Бул дарт эң акырында дүйнөнүн өз дартынчалык түшүнүлдү. Бул дарт ушунчалык глобалдашты, авторун кээде космополит дешти. Мейли. Түрк ой катмарынын миң жылдан бери кайтаргысы келген жанар тоо келип, Чыңгыздын калеминде кайнаган. Миң жылдар бою үнү тамагында такалып калган Боз карышкыр да ушинтип оозун Чыңгыздын калемине таяп улуган. Ал космостук Филофейдин кылгысы келгендерин билчү. Мына Чыңгыз Айтматовдун адам акылынын үстүндө, пайгамбарча баамы бар (мен анын жүзүндөгү сызыктарда, жүрүш-турушунун аурасында пайгамбарча көрүнүш байкачумун).

***

Жыйырманчы кылым кылымдын биринчи бөлүгүндө дүйнөгө келген Сталин-Гитлер биримдигинин — жалпы жамандыктын, кан жана байлык санжырасыны, шайтандуу большевизм жана фашизм союзунун алдыңкы бетине өзүнүн акыркы чейрегинде Чыңгыз Айтматовду чыгарды. Физиологиялык жактан башка денелерге ээ болгон жалгыз рухтуу ажыдаар Гитлерсталиндин жер үстүндөгү туткундугуна каршы тирандарга өлүмдү эстеткен, кысыр күн Алтундун карып-карттанган төшүнө сүт берген кудай Чыңгыздын тандалма рухтуу жалгансыз, жаңылышсыз Көк кабарчысын — Ак булут мифин жаратты.

***

Ал космостон, космостогу кечил билген илимден кабар берчү. Чыңгыз глобалдуу кырсыктын босогосунда турган адамзаттын азыр саясий жалгандарга эмнегедир көбүрөөк ынанганынан кабар берет. Адам баласы зор жамандыкка карай кеткен жолдо көбүнчө жалганга, азыркыга, бул саатка, бул ирмемге, бул минутага ык тартат. Анын түбөлүккө эсептелген мерамы калбаган сыяктуу. Чыңгыз Айтматов адамзат баардык таянычтарынан кечип, азыр да ачкалык коркунучу, СПИД, согуштар, экономикалык кризис, социалдык чыңалуу, сойкулук, наркомания жана наркомафия, этникалык талаштар, расизм, экологиялык кырсык, атом бомбасы сынактары, кара тешиктер жана бул сыяктуу чын балээлердин коркунучунан кабар берүү, космостук кечил Филофейдин атынан Рим папасына кат жазуу, Кассандра эмбриондорунун үнүн баамдоо үчүн адабият асманыбызда асылып калган булут эле.

***

Чыңгыз Айтматов кырсыктар тарыхыбыздын сөзүн жамандыктын булагы болгон империя үчүн курулган эшафоттун бетине жазды — атасы Төрөкулдун өчүн ала билди.

СССР да Чыңгыз Айтматов жараткан ойлордун соккусунан кулады. «Саманчынын жолунун» баш сөзүнө жазган: «Ата, каерде көмүлгөнүңдү билбейм. Муну сага, Төрөкул Айтматовго арнайм» арманын кудай Ата-Бейит көрүстөнү — эстелиги менен сүйүнчүлөдү. Азыркыга чейин жалаң кыргыздардын зыярат жери болгон Ата-Бейит мындан ары бүткүл дүйнө түрктөрүнүн зыярат жерине айланат. Анткени бул жер эми орус туткундугундагы Эне Бейит эмес, «Манастын» уулдарына тирүүлүк суусун ичирген Чыңгыз Айтматовдун акыркы жайы. Ал жерде андан да кыйын жамандыктардын, чыдагыс доордун түрктөрүнө, түрктүгүнө элчилик кылган улуу элчи - Чыңгыз Айтматов уктап жатат.

***

Чыңгыз Айтматов Ата-Бейит көрүстөнүндө жерге берилди. Аны жараткан оорунун ичине жашырылды. Эжеси Роза Айтматова билдиргендей, массалык мүрзөдө 1938-жылы атылып жок кылынган 137 кишиден биринин гана — Төрөкулдун сөөгү ээсинин аты менен табылган. Анткени баарынын башынын аркасына ок атылган. Төрөкулду болсо жүрөгүнө атышкан. Төш чөнтөгүндө «жасаган кылмыштары» жазылган документ бар экен. Ок кагазды өрттөп-тешип жүрөккө жеткен... СССР таркаган соң ошол мүрзө табылганда 137 кишинин жалпысынан кимдер экендиги маалым болгон. Бирок Төрөкул жекече таанылган. Жеке өзү, денеси чириген, бирок үнү, жазуусу чириген эмес. Чыңгыз Айтматовдун атасын жазуу, кагаз белги берген. Чынында эле калемге жана калем менен жазылганга ант болсун!

***

Чыңгыз Айтматов калеминин эсебинен мифологиялык ой жүгүртүү булактарыбыздынкоргондубуздагы улуу сырлардын чектерин ашты. Көк менен Жердин биримдиги Чыңгыз Айтматовдун ыйык жазуусу менен ишке ашты.

***

Анын СССР парламентиндеги жумушу менимче кан жана бийлик шайтаны Горбачевдин колу-бутун байлаган. Ошол мезгилде элеэкрандарда көрүнгөн Чыңгыздын ыйык жүрүш-турушу бар эле. Анын президиум делегациясында ордуна туруп сейилдегени эсимде. Ал аны сөккөн бир депутатка буйрукчул эскилиги жана алптыгы менен жооп берди. Сүйлөшпөчү. Сөккөндү сөкпөчү. Бирок жүз пайыз ишенем, ал жерде Чыңгыздын жүрөгүндө теңдешсиз кабар жүрүп жатты: большевик балдары, бир аздан кийин силердин жамандык тактыңарды башыңарга кийгизем — манисинде. Ал бул тууралуу сексен бешинчи жылы эле Бэхтияр Вахабзаденин мааракеси салтанатына катышып жатканда Бакуда бир чектелүү

достор жыйналышында да айткан. «СССР таркайт!»- деген. Өзү да шыбыр менен эмес, жүрөк кеңдиги менен айткан.

***

Айтматов өмүрүнүн акырында түрк тилинин тынчтык тили боло турганын баса белгилеген (2005-ж., Көльн). Европа Азиясыз, Азия да Европасыз бар болбойт — дечү... Дүйнөнүн биримдигин жана түрк дүйнөсүнүн улуулуугун баяндаган чыгармалардын жаратылышын каалачу.

***

...Кырк беш жылдык жашоомдун эң бактылуу ирмемдеринен бирин жыйырма беш жашымда Бороондуу Едигейдин Казангаптын мүрзөсүнүн үстүндө намаз кылышы эпизодун окуган кечте өткөрдүм. Бул бактылуулуктун сүйүнүчүн, лаззатын жылдар бою рухумда ташыдым. Чыңгыз Айтматов мени таазимге жана Боз карышкырга бирдей кеңдик менен жакындатты. Кийинчерээк анын бир аз христиандыкка ык тартканын эшиткем. Сексенинчи жылдардын аягында ал тууралуу жазылган бир макалада жазуучунун кудай издөө жагында сунушуна да кезиктим. Авдий образы менен христиандыкка ык тартуусунан улам консерватор сынчылар тарабынан сындалган жазуучу «Кылым карытар бир күн» романындагы Едигейдин кылган намазынын мисалында мусулмандыкты христиандыкка эч алмаштырбаганындай эле, «Акбаранын көз жашындагы» Авдийдин убактылуу күрөшү менен христиандыкты да мусулмандыкка алмаштырган эмес. Ага десе, Чыңгыз Айтматовдун «Ак кемедеги» каармандарынын биринин рухунда мүйүздүү бугуга ынаныч өкүм сүрөт. Дүйнөдөн мусулман болуп, түрк болуп, адам болуп өтүп кеткен Чыңгыз Айтматов жөн эле адамзат балакеттеринен биринин себеби сыяктуу коомдо ыймансыз муундун өсүшүнө ишарат кылчу.

(Түркстан олуясы Ахмет Йесевинин башка-башка диндерге табынган адамдар тарабынан кандай сүйүлгөнүн Фуад Көпрүлүнүн «Түрк эдебиятында илк мутасаввыфлар», Мевлана Руминин жана-

за ырасымына белгилүү диндерден болгон адамдардын ыйык китептери менен катышканын Осмон Турандын «Түрк жихан хакиймети мефкуреси» китептеринен окугам).

Дүйнөнүн глобалдуу кырсыктары тууралуу Рим папасын гана кабардар кылгысы келген Филофейдин католик эмес экени кызык. Жана Рим папасы ал үчүн Аз. Исанын орунбасары же ыйык Петрдун мурасчысы болгонуна улам эмес, таандык болгон ынаныч системасынын миллиондогон адепти бар болгон дин кызматкери катары кызыктуу эле. Бул балким Чыңгыздын ишараты эле жана бул ишарат Нобель сыйлыгынын масштабына сыйбаган улуу жазуучу рухунун, анын пазилеттүү инсандыгы жараткан белги катары түбөлүктүүлүк тарыхынын эсине көчтү. (Филофей белги кийимин чечкенде кайра эле белги болчу. Андрей Крыльцов согуш мезгилинин ойлоп табуусу — жетимдер үйүндө ага берилген наам эле). Чынында, Чыңгыз Айтматов да Жавид сыяктуу «Дин бир болгондо эгер, бактылуураак болмок адам баласы» гипотезасын аз калса ишке аша турган кырдаалга жакындатты. Бирок муну кылбады. Буга аракеттенбеди. Чыңгыздын калеминде Едигейдин намаз кылышы менин түбөлүк сймык булагым катары калды. Бирок мени Авдий да таң калтырды.

***

Чыңгыздын мүрзөсүнүнбашында куран окулду. Жана канчалык кызык болсо да, бул куранды тындаган рухтар арасында мүйүздүү бугунун, Авдийдин, Боз карышкырдын, бороондуу Едигейдин руху да бардай сезилет.

***

Төрөкул жаткан Ата-Бейит көрүстөнүндө рухтар ар түнү жана тээ кыяматка чейин атеист Сталинге наалат окушат. Алардын үнүнө үн кошуу үчүн ал жерге дагы бир рух келди. Бул Чыңгыз Айтматовдун руху.

Ушул жылдын февралында «Манастын» мурасчысы Азербайжанда эле.

Чыңгыз Айтматов андан бир аз мурун Бакуга келген Орхан Памуктан айырмалуу болуп, ичинде отурган залдын архитектура-сына эмес, айланасындагы адамдардын көздөрүнө карады. Балким Ата-Бейиттеги акыркы жайында кылымдар бою жалгыз калганда ушул жүздөрдү эстөө үчүн баарын эс-тутумуна көчүргүсү келгендир...

*«Эдебият гезити»
12-декабрь 2008*

Азер Абдулла

ШААР КЫЗЫКТУУБУ, ЖЕ АДАМДАРБЫ?..

Эки миң үчүнчү жылы алгачкы жолу Стамбул сапарымдан кайтканда жылдар бою мен касыретин тарткан бул шаар, бул мамлекет тууралуу жазбашымдын, балким жаза албашымдын себеби бул тууган өлкөгө абдан кеч барышым менен байланыштуу болгондур.

Стамбул сапарыбызда күндөрдүн биринде «Йеребатан» делген жерде ыр майрамына катыштык. Византия доорунан калган ошол көркөмдүү эстеликти көрүү үчүн болжол менен он беш, жыйырма метр жердин астына түштүк. Түркияда жана дүйнөнүн көп жеринен келген түрк акындары бул жерде ырларын окушу керек эле.

Расмий жыйналыштардан айрылбашымдын башкы себептеринен бири Чыңгыз Айтматовдун бул адабият күндөрүнө катышуусу эле. Ошол жылы көркөмдүү жазуучунун жетимиш беш жашы белгиленип жаткан. Аны менен бирге бир минун маек куруу, эч болбосо бир-эки суроо берүүнү ойлонсом да, анын айланасындагы башаламандыкты, түртүшкөн адамдарды көргөндө каалоомдун ишке ашышына ынанбаганымдан ал массага жакындаган жокмун. Иш-чара күндөрүнүн биринде Чыңгыз Айтматов доклад сүйлөгөн зал чоң болбогондуктан угуучулардын бир бөлүгү буттарынын үстүндө турду. Зал оозуна чейин адам толо болсо да, ачык эшик-

тен ичкери кирүүгө тырышкан адамдардын түртүшүүсү көрүнүп жатты.

Чыңгыз Айтматов жыйналышта заманбап дүйнө адабиятында жүргөн процесстерден сөз кылган болсо керек. Доклады орус тилинде. Докладынын аягында ага бере турган суроом тууралуу ойлогондорумдан анын сүйлөгөндөрүнө көңүлүмдү бура албадым. Мен окуган «Гүлсарат», «Жамийла», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» роман жана повесттерин эстеп бир кызыктуу суроо берүү тууралуу ойлонуп жаттым.

Акыркы күнү жолго чыкпаган Рамиз менен мейманканабыздын ашканасына кирдик. Коноктордун көбү кечээ эле мекендерине кайткандыгынан ашканада эч кимди көрбөдүк. Стойкадан тамактарыбызды алып, эшикке жакын столду ээледик, капыстан бир адамдын жалгыз ашканага киргенин, стойка бою кадамдап тамактарды шашылыш көз жүгүртүп, каалагандарын колундагы тоголок жез табакка жыйганын көргөн замат чоочуп кеттим — Рамиз, Чыңгыз Айтматов! — деп ордумдан турдум, метлах (плита түрү) төшөлмөдө добуш чыгарбаш үчүн таманымды жерге баспастан секире-секире жазуучуга жакындадым, ага жакындоом табигый көрүнсүн деп чоң жез табакты көтөрдүм. Анын колундагы табакта каймак, бал, кызыл чечевица шорпосу бар эле, азыр ал кургак жемиштерге карап турду — саламатсызбы, Чыңгыз мырза! — дедим. Ал бир ирмемге башын көтөрүп, жылмаюу менен — Саламат — деп кургак өрүк жана анжыр алып табакка салды. Бул жолу ага «Чыңгыз агай» деп кайрылып — Кайсы жемишти көбүрөөк жактырасыз? — деп сураганда эмне дегенимди түшүнбөгөнүн билдирди. Мен орусча — эки түрк бири-бирин түшүнбөйт, бул трагедия эмеспи? — дегенде ал кайра жылмайып, башын көтөрбөстөн — Бардык адамдар, улутуна карабай сүйүү тилин жакшы түшүнөт — деди, кайрадан мага бир ирмем карап күлүмсүрөдү — «Это не достаточно?» деди. Чыңгыз Айтматовдун «сүйүү тили» туюндурмасы эсимди чагылгандай жарык кылды. Улуу жазуучу менен мактешүү үчүн Улуу Кудай жардамга келди. «Кылым карытар бир күн» романындагы Раймалынын абалы эсиме түштү. — Сиздин

романыңызда (романдын орусча аталышын айта албадым) өзүнөн алда канча жаш кызды жиндиче сүйгөн Раймалыны башкалары мындай турсун, бир тууганы да түшүнбөйт... Пикиримди ачык айта албаганымдан айткан сөздөрүм аны анчалык кызыктырбаган көрүнөт. - Чыңгыз агай, романыңыздагы Раймалынын абалы, ошол образдын прототиби барбы? Болбосо жөн эле уламышпы?.. Анын унчукпаганын көргөндө Новаковдун «Лолитасында» кары кишинин өспүрүм кызга ашык болуусу башка нерсе, Сиздин чыгармаңыздагы толугу менен башка нерсе... Балким...

Мен «Раймалы балким сиз өзүңүздүр? - дегим келди, бирок муну айтууга батынбадым. Бул сезимтал чыгармачыл адам жүрөгүмдөн өткөндү көзүмдөн окуган...

- Аа...Раймалы! Эсиме түштү, - деди азыр ал, мага бетме-бет турду. — Ар бир образда, жазуучу болобу, акын болобу, жараткан образында аздыр-көптүр өзүнөн бир нерсе болот...

Аны колунда табак, жөө-жалаң тутканымдан ыраазы эмес элем. Ал шашканын жашыргансып, - Билесиңер, баары убакыттан, мейкиндиктен көз каранды. Кээде бир кырдаалда махабат жеңет, кээде болсо адат-салт сүйүүнү жеңет... - деп менден алыстап, барып бош столдордун биринин аркасына отурду. Тамагын жеген соң анын бизге карай келгенин көрдүм, жаныбызга жеткенде токтоду, колун ийниме коюп, сүйлөй баштады, арада Рамиз мырза да маекке кошулду. Улуу чыгармачыл адамдын колу ийнимде башымдын үстүндө тургандыктан ошол ирмемдерде абдан толкундангандыгымдан бере турган соболдорум тууралуу ойлогондорум үчүн ал айткан сөздөрдөн канчалык оор болсо да, бири да эсимде калбаптыр...

Р.С. Кечээ жакындарда Азербайжан Жазуучулар Союзунун имаратынын тепкичинде Рамиз Рөвиенге жолукканда катуу сүйүндүм. Ошол убакта Чыңгыз Айтматовдун бир-эки минуталык маегинен Рамиздин күчтүү эсинде бирдемелер калганына ишеним менен - Чыңгыз Айтматов ашканада эмнелерди айтты эле? — деп сураганымда Рамиз — Кудай урсун, Азер, эчтеме эсимде жок — деди.

Март, 2009.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

КӨҢҮЛ АЙТУУ ТЕЛЕГРАММАЛАРЫ

Кыргыз Республикасынын Президенти урматтуу Курманбек Бакиевге

Урматтуу Курманбек Салиевич!

Дүйнөгө атактуу жазуучу, көрүнүктүү мамлекет кызматкери жана коомдук-саясий ишмер, Азербайжан элинин улуу досу Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун дүйнөдөн кайтуусу тууралуу кабар мени терең кайгыга түшүрдү.

Чыңгыз Айтматовдун бүт өмүрү жана ишмердиги, анын теңдешсиз чыгармачылыгы жогорку граждандык, руханият жана ахлакий сапаттар менен айтылат.

Чыгармаларында заманасынын рухун, чындыктарын жана адаттарын, адамдын ички ааламынын баардык сулуулуктарын жана байлыгын, анын тышкы дүйнө жана табият менен органикалык мамилесин тереңден, ынандырарлык жана жогорку жөндөм менен чагылдырган улуу Сөз Устаты Чыңгыз Айтматовдун аты дүйнө адабиятынын, дүйнө маданиятынын казынасына түбөлүккө сакталган.

Азербайжан элинин атынан жана жеке өз атымдан Сизге, Чыңгыз Айтматовдун туугандарына жана жакындарына, бүткүл Кыргызстан элине чын жүрөктөн көңүл айтам.

ИлхамАлиев

Азербайжан Республикасынын Президенти

Баку, 11-июнь, 2009-жыл.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ҮЙ-БҮЛӨСҮНӨ

Азиз Чыңгыз Төрөкуловичтин дүйнөдөн кайтышы кабары мени терең кайгыга түшүрдү.

Дүйнөгө атактуу жазуучу, көрүнүктүү мамлекет кызматкери жана коомдук-саясий ишмер, Чыңгыз Айтматов биздин эсибизде дайыма Азербайжандын улуу досу, жөнөкөй эмес жаркын инсан, терең мазмундуу турмуш жолун өткөн, жогорку граждандык, руханият, түгөнбөс эмгекчилдик жана тандаган ишине ынактык сапаттары менен айырмаланган сулуу адам катары калат.

Бул оор жана орду толбос жоготуу менен байланыштуу сизге чын жүрөктөн көңүл айтам.

*ИлхамАлиев
Азербайжан Республикасынын Президенти
Баку, 11-июнь, 2009-жыл.*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ УРМАТТУУ КУРМАНБЕК БАКИЕВГЕ

Улуу жазуучу, азиз досубуз Чыңгыз Айтматовдун дүйнөдөн кайтышы кабары бизди терең кайгыга түшүрдү. Чыңгыз Төрөкуловичтин жаркын элеси жүрөгүбүздө дайыма жашайт. Жеке Сизге, маркумдун үй-бүлөсүнө, бүткүл тууган кыргыз элине терең кайгы менен көңүл айтабыз.

*Анар
Азербайжан Жазуучулар Союзунун төрагасы.
11.06.2008.*

АНАР

КОШ БОЛ, ЧЫҢГЫЗ АГАЙ!

Акын айткандай, «Жайбаракат калтырабыз дүйнөнү».

Чыңгыз Айтматов — заманбап мезгилдин улуу жазуучусу, кыргыз элинин жана бүткүл түрк ааламынын улуу уулу, Азербайжандын досу, китебиме жазган баш сөзүндө өзү айткандай, менин эң чоң тууганым — дүйнөсүн алмаштырды.

Мындан бир аз мурун Римма Казакова түбөлүккө кетти.

Башка улуу акын «муунумдун жалбырак түшүшүнөн» сөз кылган.

Чыңгыз агай менен эч көрүшпөй турганыма, алака курбай турганыма, эң түрлөө темаларда Москвада же Бишкекте, Анкара же Стамбулда маектешпей турганыма ынана албайм. Бакуда да.

Бир нече ай мурун ал шаарыбыздын коногу болгон. Президент Илхам Алиев ага Азербайжандын жогорку орденин тапшырган. Жазуучулар Союзунун имараты ондолгондуктан биз анын сексен жашын Ататүрк Борборунда өткөрдүк. Чыңгыз Төрөкулович тирикарак эле; энергиялуу эле, бир топ өлкө жана шаарда жана албетте, туулуп-өскөн жеринде өткөрүлө турган маараке салтанаттарына даярданып жатты. Бул жыл Чыңгыз Айтматов жылы деп жарыяланган. Ал бизди бул жылдын жарымында калтырды. Жылдын калган жарымын биз эми ансыз жашайбыз. Насибибизге түшкөн өмүрдүн келген жылдарын, он жылдыктарын да.

Майда ойлуу же жөн гана өчөшкөн кара ниеттүүлөр совет мамлекети тарабынан алынган сыйлыктар, ардактуу наамдар, артыкчылыктардан улам совет мезгили жазуучуларын баары каралоого даяр эле.

Бирок ушуну унутушат, эч бир расмий убадалар жана артыкчылыктар чыныгы чыгармачыл адамдын жаратуучу бекемдигине кымындай да таасир көрсөтпөйт, Чыңгыз Айтматов болсо өз чыгармаларында эң эр жүрөктүү жана принципалдуу чыгармачыл адамдардан эле.

Башка жазуучулар, балким бирдей маанилүү, балким андан да зорлору пайда болот. Бирок муунубуздун эсинде эч ким Чыңгыз Айтматовдун ордун баса албайт.

Биз адабиятка кадам шилтегенде ал эчак жандуу уламыш эле. Биз «Гүлсарат», «Ак кеме», «Кылым карыгтар бир күн» чыгармаларын окуп жатканда жалаң көркөм сүрөттөө кудуретине эмес, козгогон турмуш проблемаларынын мисалы байкала элек эр жүрөктүүлүгүнө танданчубуз. Совет бийлиги кыйла жиндиче каталарга жол берсе да, в. Шукшин, В. Астафьев, В. Распутин, Ю. Трифонов сыяктуу орус жазуучулары, белорус Василь Быков, кыргыз Ч. Айтматовду диссидентке айландырбоого акылы жетчү, бирок алар козгогон проблема кескиндиги, совет турмушунун аёосуз чындыктарынын сүрөттөлүшүндөгү талкалоочу тактык жагынан эч да диссидент деп саналган, дайыма сындалган, өлкөдөн куулгандардан артта калышпады. Тескерисинче, ошол жазуучуларды, анын ичинен Айтматовду да эң жогорку сыйлыктар менен, премиялар менен сыйлап, кеңири жайылтып, алардын системага каршы эмес экенин дүйнөгө баяндагысы келчү. Бирок эч бир сыйлык, артыкчылык аларды өз ишенимине, чыгармачыл табиятына, граждандилдетине — катаал чындыктын күбөсү жана жылнаамачысы болуу милдетине калп чыгууга кыйнай албады.

«Эркиндик өзүмбилемдик эмес!» деп жарыяланчу. Туура, бирок уруксаттуу эркиндик да толук азаттык эмес. Ошондой эле уруксаттуу эр жүрөктүүлүк да. Чыңгыз Айтматов толугу менен башка сапаттар талап кылынган жылдарда эркин инсан жана эркин чыгармачыл адам эле. «Уруксаттуу эр жүрөктүүлүк» доорунда эр жүрөк болуу оңой, зор тобокелге байлануу болгондо алда канча кыйын.

Улуу атасы Манастын мекени — Талас өрөөнүндө туулган, кичинекей Шекер айылында, кийинчерээк репрессияга дуушар болгон ата-энелеринин уулу, зоотехник билимин алган Чыңгыз Айтматов өз тубаса таланты жана жаркын инсандыгынын аркасында жер жүзүнүн ар тарабында жарыяланган, окулган, сүйүлгөн дүйнөгө атактуу жазуучу болгон.

Айтматовдун 75 жылдыгына жазган макаламды мен «Биз да аны менен сыймыктанабыз» деп атагам.

Бүгүн дүйнө Айтматовду жоготуудан кайгырып ооруп жатат. Биз да кайгыдабыз. Наалыйбыз, бирок ал бар эле, ал биздин да Айтматов эле деп сыймыктанабыз.

*Кош бол, Чыңгыз агай!
11 июнь 2008*

Олжас Сулайманов

ФЕНОМЕН

Чыңгыз Айтматовдун турмуш икаясын жазгандар анын турмушун доорлорго бөлүүгө аракеттенүүдө. Бул доорлордон бирин жана эң узунун 40 жылга жакын бактылуу жазуучулук доору деп бааласа болот. Бул доор жаш Айтматовдун Москвадагы Горький атындагы Адабият Институтуна кабыл алынган убакта баштады. Ал бул жерде «Жамийла» чыгармасын «Новый мир» журналында бастырды. Твардовский, Луи Арагон жана Мухтар Ауэзов сыяктуу атактуу жазуучулар менен кезигишти. Бирок анын чыныгы ийгилиги «Новый мир» журналынын проза бөлүмүнүн редактору Дмитриева менен таанышкандан кийин башталды. Эмнегедир бул редакторлук маселесине бүгүн маани берилбөөдө. Азыр айрым басылмалар редактосуз, атүгүл тесисчисиз иштешет. Адабият турмушуна жаңы кирген Ч. Айтматовдун ошол убакта маңдайына профессионал редакторлор чыккан. Жана анын совет прозасында зор карьера жасашында, мансапка жетишинде бул редакторлордун чоң эмгеги болгон.

Советтер Союзу таркаган соң совет басылмачыларынын бактылуу күндөрү аяктады. «Дүйнөдө эң көп окуган улут» концепциясы жок болду. Жогорку окурман менен жарыялоо өнөрү да совет адабияты менен бирге чөгүп, артка кайтты. Бир топ атактуу ат өчтү. Бул урандылары жана регресс доорун миллиондогон окурманы тарабынан сүйүлгөн, окулган абдан баалуу жазуучуларыбы-

здан бири болгон Чыңгыз Айтматов да өткөрдү. Дайымкы илхам тиректерин жоготкон Ч. Айтматов капилеттен жолуна чыккан унутулууга, эстен чыгууга каршы туура 20 жылча күрөш жүргүздү. Жаңы чыгармаларды жазды. Бирок бул чыгармалар жазуучунун издегенин эмес, эмне кылышты билбегендигин бирузе* берди.

«Жамийла» жана «Бороондуу Бекет» чыгармаларында көз карандысыз тил туюндурмалары бар. Булар сыяктуу шедеврлер, китептер болочок муун үчүн көрүнүп турган чокуга чыгууга өр эле. Канча өр өткөнүң маанилүү эмес, атыңды атактуу кылыш үчүн бир-экөө да жетиштүү. Айрымдарында эгер маанилүү ой жана сезимдер орун албаса, жүз өр өтсө да жетпейт. Айтматовдун чыгармаларында болсо мунун баары ачык түрдө көрүнгөн.

Акыркы доорлорду 20 жыл дипломат иштери менен өттү десек болот. Алгач Советтер Союзунун Люксембургдагы элчиси катары, кийинчерээк кичинекей Кыргызстандын Чоң Европа Союзу Борборунда жооптуу өкүлү катары иштеди. Жана аны ар жерде анчалык таанылбаган элинин элчиси катары эмес, дүйнө маданиятынын өкүлү катары тосушту.

Казак табияты, талаалыктар дүйнөсү Ауэзовдон кийин Айтматовдун чыгармаларында, романдарында сонун сезим менен сүрөттөлгөн. Биз муну ырахат менен айта алабыз. Чыңгыз Айтматов феномени тууралуу көп жазылган жана андан да көп жазылат. Өзүн Евразияда түбөлүккө өлүмсүз таанытуусу, эч кокустук болбогон бул ГЕНИЙДИН кандай улуу экенин жана анын турмушун пикир жана ой чыпкасынан өткөрүп андоо үчүн убакыт керек. Саламатта бол, Чыңгыз агай!

*11 июнь 2008. Париж.
Камил Вэли Нэриманоглу*

УЛУУ СӨЗДҮН УУЛУ

Чыңгыз Айтматов дүйнөдөн кайтканда мен Түрк дүйнөсүнүн салмагынын, санынын азайганын физикалык жактан туйдум.

Кечээ жакында Бишкекте элем. Чыңгыз Айтматовдун

мүрзөсүн зыярат кылдым — эжеси жана уулу менен бирге. Бул зыярат мага сыймык берди. Мен Чыңгыз Айтматовдун шандуу чыгармачылыгынын алдында башымды дайыма тик туткам жана башымды анын мүрзөсүнүн алдында ийдим.

Мүрзөнүн жанына жалгыз барышат. Эч ким сенин сезимде-риңе тоскоол болбосун, уялбастан ыйлайсың, кошоматсыз дуба окуйсуң жана бир тамчы жашың менен маркумдун рухуна тийип өтүүгө аракеттенесиң.

Ошондой кылдым. Ыйладым. Фатиха окудум жана Чыңгыз Айтматов тууралуу дагы бир жолу эң жакын аралыктан акыркы жолу ойлондум.

Жаназа жана топурактын бети суугандан кийин рух да акырын чыгып кетет узактарга, абдан узактарга.

Акыркы убакта мен жүрөгүмдүн сөзүн жазганда ыйлайм. Албетте, жаштан. Чынында эле адам картайган сайын баладай болот, алсыздайт.

Бирок менин мүрзө үстүндө агызган көз жашым толугу менен башка көз жашы эле. Бул жашты мен акыркы жолу энемдин жаназасында, Х. Матевосяндын өлүм кабарын окуганда жана бир досумдун азаптуу өлүм күнүндө агызгам.

Бул жаштын ошол жаштан экенин сездим. Жана мүрзө үстүнө жалгыз келгенде мен Чыңгыздын уул-бала, тууган-урук, эл-журт, өкмөт-мамлекет ичинде жалгыздыгын башымдан өткөрдүм жана энемдин абдан ыраазы болгон уулдары болсо да, атамдын өлүмүнөн кийинки жалгыздыгы терең жар эле, бир адам аны жардын түбүндө жалгыз калтырып кеткендей бил. Эч сөз айтпачу жана унчукпоосу менен ушундай нерселерди айтчу, муну жазуу мүмкүн эмес. Досум өрттөнгөн эле жана эң үрөй учурганы өлгөн эмес, акыл-эсин жоготкон эле, ошол абалда жалгыздардын эң жалгызы эле. Хрант* черносотник ичинде, армян хаосу, ыпластыгы ичинде карк болгон, жалгыздыктын өзү болгон. Хрант өз улутунун ичинде өз улутун сүйүп, өлүм жазасын алгандардын эстелиги: чындыкты айткан жана жазганы үчүн.

Чыңгыз жалгыздыгы башка жалгыздык эле. 80 жаштагы кыргыз адамы бүткүл дүйнөгө атактуу болгон соң чийме* мамыктуу

аягында аскерче отуруусу жана карышкыр жүзүнө окшош жүзү менен жалгыз калган. Теңир тоолорунун улуулугу да, жазгандарынын атагы да, жаза ала тургандарынын үмүтү да аны бул жалгыздыктан ажыратуу күчүндө эмес эле. Ал өз ичиндеги түпсүз кудукка түшкөн жана азрейилден башка эч ким аны бул кудуктан чыгара албайт эле. Достору, туугандары, сүйгөндөрү, ашыктары таарынбасын, Чыңгыздын жалгыздык күчү алардын Чыңгызды жашаткан, жашата алган күчтөн алда канча артык эле. Жана жалгыздыктын бул үрөй учурган күчү Чыңгыздын тынчын эч алганы жок.

Бир империя чөгүп, ичинен таркаган эле. Атүгүл бул империяга каршы болсо да Чыңгыз бул империянын адамы эле. Сахаров сыяктуу, Солженицын сыяктуу...

Түбүнөн ажыраган жыгач аны сүйгөндөрдү да, сүйбөгөдөрдү да жок кылат.

Көз карандысыз Кыргыз Республикасы да, жаңы Түрк Дүйнөсү да аныкы эмес эле. Анын дүйнөсү дүйнөдөн өчүрүлгөн.

Советтер Союзу таркаган соң эң жаңы муун — аздыр-көптүр жазган жана жазгысы келгендер пайда болду. Бул кыйла табигый нерсе эле. Саясаттын алып баруучу болгон убакта жаңы жана эң жаңы адабий (кээде адабий-саясий) муундун убакыт алып келген артыкчылык менен бирге «Совет адабияты» түшүнүгүнүн «совет саясаты», «совет режими», «совет коому» түшүнүктөрү менен идентификацияланышы туура көз караш деп саналышы мүмкүн эмес. Ооба, Демьян Бедныйдын адабиятынын же Павлик Морозовдун образынын «совет режими» түшүнүгүнү бири-бирине шайкеш келиши чындыкты туюндурат. Азербайжан совет адабиятында мунун өрнөктөрү жетиштүү.

Сөздү созбостон маңызына өтөйүн. Совет адабиятынын В. Маяковскийи да, М. Горькийи да, Б. Пастернагы да, М. Шолохову да, С. Вургуну да, Р. Рызасы да, Б. Вахабзадеси да... чоң адабият ченемдерине жооп берген устаттар. Жана албетте бул катарда Чыңгыз Айтматовдун аты да чокудагылардан.

«Режим доорунда чоң адабият жаралбайт» пикири чындыкты туюндурбайт. Режим убагында чыгармачыл адам трагедия

өткөрүшү мүмкүн, замандын карама-каршылыктарынын ичинде кыйналышы мүмкүн, чоң адабият менен вульгардык адабият ченемдери ичинде тырышуусу мүмкүн, бирок бул шарттар 70-80 жылдык убакыттын адабияты үстүнө сызык чие албайт. Унутпайлы, заманбап орус модернист прозасы да, постмодернист прозасы жана келе турган кайсы проза болсо да мен атаган жана атабаган Трифоновдон, Шукшинден, Беловдон, Битовдон... көп алыс кете албайт. Кете турган болсо, искусствонун жолу ачык.

Искусство измдердин ичинде эмес, измдер искусствонун ичинде. Бул узун маекти мен Түркияда бир теориялык журналда «Совет эдебияты: ачык сохбет» макалалар сериясында кенен жазам жана Азербайжан совет адабиятына жаңы көз карашты пайда кылууга аракеттенем. Ар түрлүү полемикага да даярмын.

Маңыздан бир аз алыстатым дейсиң. Бирок мен сөз кылган маселеге Чыңгыз Айтматов өрнөгү ар түрлүү — убакыт жана чыгармачыл адам, режим жана адабият, адабиятта оюн, байкоо поэтикасы... аспектисинен менимче толук шайкеш.

Түркчө ойлонуп орусча жазган, Ленин сыйлыгынын ээси жана кийин нобель сыйлыгына номинанттар арасында болгон, Европанын, Американын жана Азиянын эң жогорку денгээлде адабият, стиль, поэтика, философия, саясат, психология... изденүүлөрүнү борборунда болгон совет жазуучусу да, жаңы типтеги Евразия жазуучусу да, Куран жана «Манас» ачыкчы менен дүйнө адабиятынын эшиктерин ачкысы келген да Ч. Айтматов эле.

Маңкуртук философиясы менен убакытка жаңы көз караш, жорум жана көркөм, илимий комментарий, дискуссия алып келген да Ч. Айтматов эле.

Тилекке каршы, адабият, искусство убакыттын ичинде жана убакыттын ичинде болсо-болсо мезгилсиз. Канчалык парадоксалдуу болбосун, ушундай. Мезгилсиздик, орунсуздук дүйнөсүндө Ч. Айтматов заманы жана орду бизди дагы көп ойлондурут.

Мен Бишкекте Ч. Айтматовго арналган илимий конференцияда «Ч. Айтматовдун прозалык поэтикасы» темасында доклад окудум. Бул доклада мен бир сөзүнө да тийбеген ошол доклады окурманга өзүнчө сунуш кылуу ниетиндемин.

...Кудайдан улуу адам, улуу түрк жана улуу искусство адамы Чыңгыз Айтматовго ырайым тилейм.

Дүйнө кайтат, убакыт өтөт, жаңы муундар, жаңы маданияттар жаратылат. Ар нерсе өзгөрөт жана чынында эч нерсе өзгөрбөйт. Жана дүйнөнүн эсинде Чыңгыз Айтматов инсандыгы жашайт.

...Дүйнө жолунун Чыңгыз Айтматов таянычында жалгыз бир киши — чарчаңкы назарлуу бир кыргыз бизди күтүп турат...

...Бул жазууну бүтүргөндө эки окуядан шок болдум. Эки кабар тең кыйыр түрдө Чыңгыз Айтматовго байланыштуу эле.

Алгачкы кабар улуу искусство адамы Муслим Магомаевдин өлүм кабары эле. Муслим менен биздин муун үчүн да акыркы коңгуроо шынгырады.

СССР 1991-жылы эмес, Муслимдин өлгөн күнү өлдү. СССРдин улуулук толтура үнү жоголду.

Экинчиси болсо, кайра эле дүйнө ченеминде маданият кызматкери Рустам Ибрагимбейовдун чоң ызы-чууга себеп болгон маегин окудум. Ал жазуу саясий жазуу эмес. Ал маек — жазуу абийир жазуусу жана тагдыр, доомат жазууларын тилекке каршы, эч ким түшүнбөйт...

Йакуб Дәлиөмероглу

«АДАБИЯТТЫН ИМПЕРАТОРУ АКЫРКЫ САПАРЫНА ЧЫКТЫ»

Азия эки Чыңгыз өстүрдү: биринчиси империяны кылычы менен курду, экинчиси калем менен. Биринчиси Чыңгызхан катары өттү дүйнөбүздөн, экинчиси Чыңгыз Айтматов.

Дүйнөдө эки тактын «император» наамын алып жүрүү акысы бар эле: биринчиси Рим, экинчиси Чыңгыз.

Адабиятта эч ким император деп аталбады. Эч бир жазуучу император менен салыштырылбады. Бирок адабияттын да Чыңгызы бар эле. Адабияттын Чыңгызы адабияттын императору эле.

Императорлордой узатылды бул дүйнөдөн. Мен да ошол жерде элем. Балким бир топ императордун минтип дүйнөдөн жолго салынбаганына күбөмүн.

Чыңгыз Айтматовдун акыркы сапарына чыгышы кабары жайылганда «Кыргыздын тоосу омкорулду» деп жазды бир Бишкек гезити. Башка бир гезит Стамбулда «Кош бол, Чыңгыз агай!» аталышы менен чыкты.

Кыргыз дастанында Манас Кытай казатына чыгарда Казакстандан Көкчө баатырды, Өзбекстандан Абдылданы, Анадолудан Абдулланы жүрүшүнө катышууга чакырат. Эми болсо чагылган добуштуу Манасчынын акыркы сапарынын даярдыгы. Бул зор сапар үчүн түрк дүйнөсүнүн ар бурчунан, дүйнөнүн ар бир өлкөсүнөн келгендерге толду Бишкек.

Жана Айтматовдун өз аты менен бирге алардын аттарын да дүйнөнүн төрт жагына байрактай алып жүргөн кыргыздар агылып-агылып Бишкекке чуркады.

Бул императордун акыркы сапары эле.

Байрактар урмат менен түшүрүлдү. Ардагы ар ардактан жогору болгон байрактар; ал бир күнү астыбыздан өтөт деп ага жакыныраак болуш үчүн анын урматына, ал күнү топуракка жакын турушту.

14-июнь 2008. Ишемби күнү. Кыргызстанда расмий аза күтүлдү. Бул аза чынында 10 июнда кара кабар Германиядан бүт дүйнөгө тарагандан башталган эле. Телевидение жана радио программалары өзгөртүлгөн, музыка жана көңүл ачуу анын жоктугу алып келген ачуу менен алмаштырылган.

Бишкектен бир аз чете Теңир тоолорунун этегиндеги үйү көңүл айтканы келгендерге толуп ташыды. Кыргыз эрежелерине жараша тигилген боз үйлөрдөн император үчүн кошок жана ый добушу чыгып жаты.

Ал чыгармаларында кыргыз адаттарын, Орто Азия аймагын, адамын жана атүгүл атын, карышкырын жазууга көчүргөн. Дүйнөнүн 167 тилине которулган, жүз миллиондоп басылган, миллиарддап окулган чыгармалары менен курган империясынын ар бур-

чуна кыргызды алып барган: Жамийла менен, Султанмурат менен, Найман Эне менен... кыргызды алып барган.

Акыркы сапары да ушундай болду: дүйнөнүн төрт жагынан көңүл айтканы жана ырасымдарга келгендер Чыңгыздын ислам адаттары жана кыргыз салттарына жараша узатылганынын күбөсү болушту.

Атасы Төрөкул тилекке каршы, мындай узатылган эмес. Ал үчүн көңүл айтуу боз үйлөр тигилген эмес, боз үйлөрдөн кошоктор чыккан эмес. Ал үчүн ыйлай тургандар же тирүүсүнөн же өлгөнүнөн кабардар да боло алышкан эмес. Аларга болгону аталарынын «эл душманы» экени айтылган. Эл душманынын башына эмне келсе, Төрөкулдун башына да ошолор келген: же атылган же Сибирде сүргүндө эле. Бул ыктымалдардан кайсысынын туура экенин билүү үчүн 56 жыл күтүү керек болгон. Ал күнү 9 жаштагы Чыңгыз атасынын акыбетин 65 жашында гана билет эле. Төрөкулдун сөөгү «Ата, мен сени 56 жылдан бери издеп жүрөм» сөздөрү менен жанмак.

Борбор Бишкектен 30 км алыстыкта, Ала-Тоонун этектеринде 1993-жылы казылган, 138 адамга таандык Ата-Бейит массалык көрүстөнүндө табылгандардан биринин сөөгүнүн — Айтматов 9 жашында акыркы жолу көргөн, 1937-жылы НКВД тарабынан алынып кеткен, 38 жашында өлтүрүлгөн атасы Төрөкул Айтматовго таандык экени ДНК тести менен далилденди. Жана Чыңгыз адамдардын көз жашы толо өлүмүнөн кийин бул мүрзөгө атасынын жанына жашырылууну керээз кылган.

Бүгүн кыргыздар Ата-Бейит атаган бул массалык мүрзөгө барган 139-адам эле Чыңгыз Айтматов. Бул эстелик мүрзөсүнө кийинчерээк жашырылган алгачкы киши эле жана балким да акыркы киши.

Ал күнү «дүйнөнүн эң сонун ашыктык аңгемесинин» автору Чыңгыз Айтматов өзүнүн эң акыркы, дүйнөбүзгө эң сонун касырет аңгемесин жазып жатты.

Ал император эле. Дүйнөнүн эң сонун ашыктык жана эң сонун касырет аңгемелерин жазды.

Ал Азиянын эки Чыңгызынын бири эле.

Жана императорго татыктуу каадалар менен узатылды дүйнөбүздөн.

Жериң жаннат болсун!

Хүсейинбала Мирэлемов

ДҮЙНӨ ЧЫҢГЫЗСЫЗ КАЛДЫ...

Дүйнөгө атактуу жазуучу менин жүрөгүмдү көп жыл мурун «Жамийла», «Гүлсарат», «Ботокөз булак» повесттери менен багындырган. Ошол убакта миллиондордун сүйүктүүсүнө, жүрөк сырдашына, көңүл дүйнөсүнө айланган жазуучу менен кайсы убакта болсо достук куруп, сүйүнүчүбүздү, кайгыбызды бөлүшө турганыбызды, глобалдашкан дүйнөнүн проблемаларынан, чоң адабияттын кечегисинен, азыркысынан сөз кыла турганыбызды эч элестете албайт элем.

Чыңгыз Айтматов менен алгачкы жолугушуум Брюссельде, Кыргызстан элчилигинде болгон. Тоодой чоң, пайгамбар жүздүү акылман адабият аксакалы, Түрк дүйнөсүнүн улуу уулу мени чын ыкластан, Азия элдерине таандык меймандостук менен тосту. Өмүрлүк жолдошу менен бирге кечки дасторкон тегерегинде аны Азербайжан менен, түрк дүйнөсү менен байлаган кылдардан сөз кылды. Менин Карабах согушунан сөз кылган «Хэжалет» («Кыжалат») повестимди окуганын жана кыргыз тилине которулушу керектигин кыргыз жазуучуларына сунуш кылганын айтты. Акыркы чыгармаларынан бирин Азербайжан окурмандарына өз тилинде жеткирилишин каалаганын билдирди. Дагы жакшы, устаттын бул каалоосун аткардым жана ошол чыгарманы Сейавуш Мэммедзатенин котормосунда «Эдебият» гезитинде жарыяладым.

Чыңгыз Төрөкулович менен кезектеги жолугушууларымдын бири 2005-жылдын март айынын башында болду. Кыйла маектешкен соң «Карабага апаран йол» гезитинин баш редактору Эли Махмуддун андан интервью алгысы келгенин билдирдим. Каршы

болбоду. «Азербайжан» гезитинде «Илхам Алиев глобалдашкан дүйнөнүн лидер эталону», «Карабага апаран йол» гезитинде болсо «Биз зор түрк жыгачынын колдору, бутактарыбыз» аталышындагы интервьюлар кызыгуу менен кабыл алынды.

Улуу жазуучунун достугубузду жогорку баалашы мага рухий азык берчү, рухий ырахат белек кылчу. Эли Махмуддун аталган интервьюларынын акыркысында өлбөс устаттын айткандарын эскерем: «Мен достукта тактыкка, сезимталдыкка жана кошоматсыз мамилелерге өзгөчө баа берген адаммын. Бул мааниде Хүсейинбала Мирэлемов менен окшоштугубуз көп эле. Пикирдеш болгонубуздан улам тагдыр бизди жолуктурган. Биз ар темада пикир алыш-беришинде орток жыйынтыкка келе алчубуз. Мен жаңы жазган романды бүтүргөм. Алгачкы вариантын Хүсейинбала окуган, кемчиликтерин, сунуштарын айткан. Азыр 300 беттик акыркы вариантын бүгүн берем, сабыр менен көз жүгүртсүн. Ынанам, моюн толгобойт. Жалпысынан маалымат болсун үчүн айтайын, Хүсейин менен ар жолугушуумда андан оң энергия алам, рухий жактан пайдаланам».

Устат менен байланыштуу эскерүүлөрдүн бир бөлүгүнө жарык кылышым, шексиз, мени тааныгандарга ажеп болбос. Максатым достугубуздун кайсы негиздердин үстүндө курулганын эстетүү болду.

Туура сексен жыл мурун Кыргызстандын Шекер айылында, Төрөкулдун үй-бүлөсүндө Нагима аттуу татар аялзаты дүйнөгө бир белек кылды. Ушундай белек, сөздүн кудурети менен дүйнөнүн жаман-жалаадан коргоду, адамдарды рухий тазалыкка, достукка, туугандыкка чакырды. Адамзаттын рухий дүйнөсүнө, адабият казынасына «Жамийла», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт», «Тоолор кулаганда», «Ак кеме» сыяктуу шедеврлерди белек кылды.

Дүйнөгө келди, өзү айткандай, татар, кыргыз, өзбек, казак, түркмөн, азер, каракалпак, башкырдан турган зор түрк жыгачынын тамырын бекемирээк, шак-бутактарын кененирээк кылды.

Дүйнөнү карыш-карыш кыдырган, бүткүл элдер менен өз эне тилдеринде алака курган сөз башчысы Чыңгыз Төрөкул уулу Айтматов көз карегиндей коргоого аракет кылган жана жанынан көбүрөөк сүйгөн дүйнөсү менен коштошту. Ушинтип дүйнө сөз атасын жоготуп, Чыңгызсыз калды.

Кудай ырайым кылсын!

Али Акбаш

СЫНДЫ АЛТЫН КАЛЕМИМ

«Ээй,
Төрөкул, Төрөкул, ойгон!
Карачы, уулуң келди чоңойгон!...»
Дейт аялы Нагима,
«Сен зынданга түшкөндө
Акбарадай тиштеп алып
Көздөп мен Ала тоону элди,жерди
Качырган бала атасын табуу үчүн
Ак кемеге минип келди...
Кудай алдына жүзүңдү% актап
Сенин намысыңды коргоо үчүн
Көз карегимдей бактым аны,
Коргодум аманатыңды...
Уюткусун Манастан алган,
Өлбөс дастандар жазган
Уулуң келди!
Тааныдыңбы уулунду?
Чыңгыз!..
Чыңгызыбыз келди» дейт.

Төрөкул,
Канаган жарасын алигиче сезип
Акырын-акырын ойгонот

Туткундук уйкусунан.
 «Ынанбай турам көзүмө..
 Ысык-Көл жээгинде ойногон
 Кичине бала ушубу!..
 Кандай гана чоңойгон...
 Мага кандай окшош..
 Тынчтан, уул,
 Тынч бол!
 Шейиттерге маалым болот
 Уулдарынын кылгандары..» деп
 Маңдайынан өбөт уулунун!..
 Чыңгыз,
 Атасынын колдоруна өбөт.
 Ата-Бейитте майрам болот ал күнү
 Шейиттер чогулат жандарына
 Ар тарап кызыл-тазыл гүл..

Июль 2008

Мухтар Шаханов

ЭКИ ЧЫҢГЫЗ ЖАНА МАҢКУРТТУК ДАРТЫ

Эки Чыңгыз өмүр сүрдү бул унутчаак ааламда
 Эки каган мөөр басты заманга.
 Экөө тең өнөрү, оту менен жаркырады
 Биринин колунда кылыч, бири рухтардын жеңүүчүсү.
 Экөө тең миллиондогон адамдардын уулу,
 Экөөнү тең унутпас улуу кыргыз тоолору.

Бири атак чокусуна кылычы менен чыккан,
 Жер жүзүн канга боёгон улуу каган — Чыңгызхан.
 Тигисинин жалгыз куралы көңүлдөрдү багындырган,
 Зулумга каршы маданият өнөрү.
 Ар жүрөктө берметтей жаркыраган,
 Заманбап Манас, улуу жазуучу Чыңгыз жан.

Анын бийикте «маңкурт» жомогу,
Мындан улам көңүлүбүз абдан капалуу.
Маңкуртташуу күнүбүздө жаңылык,
Бүт элге жайылды бул жиндилик.
Кантип кутулабыз бул илдеттен?
Эмне күтүлөт маңкуртташкан улуттан?

Тил улуу эне, унутууга болбойт!
Унуткандар эртели-кеч андайт күнөөсүн.
Бул андабастардын эчтемеси калбас,
Адам баласы тилден алат күчүн.
Тилин унуткан улут жок болот,
Айтматовдор ушун үчүн согушат.

Сен өлбөдүң, Чыңгыз агам, өлбөдүң!
Ар чыгармаң өлкөбүздө мунара.
Жетинчи рух алоолуу боорунда,
Досум, агам кетти, калдым бечара.
Жумшарбас көңүлүмдө ачылган жара!..
Сен элдерди бириктирген көпүрөсүн..
Сен Манассың, Манастай бактылуусун,
Дарман болдуң маңкурттардын дартына.
Топуракта түбөлүк уйкуга чөмүлдүң,
Теңир тоолорунда Чыңгыз тоо болдуң!

Июль 2008.

Гүлзура Жумакунова

АЛ УУЛУҢДУ КОЙНУҢА, ЖЕР-ЭНЕ!

Бул күндөрү Кыргызстанда аза бар. Кыргыздар өз жазуучусу Чыңгыз Айтматовду өзүнөн эч качан айыра албаган, дайыма ыйык деп билген Жерге беришти. Анын: «...Сүйүнүчүмдү, кайгымды бөлүшкөн сырдашым» деген Жер-Эне мындан 70 жыл мурун

белгисиз «кылмыштын» курмандыгына кеткен атасынын түбөлүк жайы Ата-Бейит аны кучагына алды.

«Жер-Эне» деп кайрылган эле ага бир убакта. «Сен ар нерсени билесин, туясын, сезесин» деген. Ыйык Жер-Эне, бул улуу жазуучунун жер үстүндө калтырган боштукка көнө албай, ичи ачышкан миллиондордун сезимдерин туя алабы? 80 жылдан бери аны менен бирге жашап, бир уулдун таттыра алган сыймыгы, намысы татып, анын бар экенин дайыма аркасында сезген тууган журтунун, кыргыз-Чыңгыз адабияты деп кош ат түрүндө бүтүндөшкөн элинин ачууларын, карыптык тартканын билеби?

Ар доорго жана ар улутка генийлер насип болбойт дешет. 20-кылымда адабият майданына келген бир генийдин кыргыз жеринде гана туулушунан биз, кыргыздар жана бүткүл түрк дүйнөсү сыймыктанат. Чыңгыз Айтматов жөнөкөй кыргыздардын жөнөкөй турмушун, жөнөкөй адамдардын жүрүш-турушуна, ойлоруна жүктөп жаш кыргыз адабиятын дүйнө классикалык адабиты даражасына көтөрө алды. Жана өзү да 150дөн ашык тилге которулуп, окулуктуу чыгармалары менен дүйнө классиктери ичинде сыйлуу орун алды.

Мурунку СССРдин үч жолу эң жогорку сыйлыгын — Мамлекет Сыйлыгын, Ленин Орденин, Кыргызстан Мамлекеттик Сыйлыгын, Жавахарлал Нерунун атынан сыйлыктарды алган. Кыргызстан Илимдер Академиясынын анык мүчөсү, Германия Искусство Академиясынын корреспондент мүчөсү, Париждеги Европа илимдери жана Адабият Академиясынын анык мүчөсү, Эл аралык Ысык-Көл форумунун негиздөөчүсү жана Башчысы ж.б. жогорку наамдарга ээ болушу Айтматовду эчак эле дүйнөнүн интеллектуал деп саналган адамдардын катарына кошкон. 15 жыл мурун СССРдин, кийин Россиянын, Кыргызстандын Европа Союзунда, НАТО, ЮНЕСКО жана Бельгияда дипломатиялык өкүлү болгон.

Бүткүл дүйнө бүгүн анын жоктугун сүйлөйт. Бүгүн аза күткөн кыргыздар гана эмес. Интеллектуал дүйнө адабияты бир чынардын түп-тамырынан кулаганын баамдап турган сыяктуу.

Чыңгыз Айтматов баарынан мурун кыргыз эл жазуучусу! Дүйнөнүн каеринде болбосун, бул чындык! Элинин 1968-жылы ага берген бул наамды 80 жылдык өмүрүнүн акырына чейин сыймык менен ташыды жана кыргыз жазуучусу катары түбөлүккө кетти.

Тофик Исмаилов

АЛП ЭРЕНДЕР

Кыргыз элинин маданий-руханий ааламынын такталып белгиленешинде Чыңгыз Айтматов маанилүү роль ойногон. Кыргызстан гана эмес, дүйнө адистери да Ч. Айтматовдун чынында эле абдан зор жазуучу экенин далилдешти. Ал кыргыз адабиятынын асманында чагылгандай чакты, күндөй жаркырады.

Ч. Айтматовдун көп кырдуу чыгармачылыгында, жемиштүү жана көп багыттуу ишмердигинде шексиз, баарынан мурун жазуучулугу негизги орунду ээлейт.

Кыргыз элинин сыймыгы болгон Чыңгыз Айтматов заманасы өстүргөн улуу кыргыздардан бири, балким биринчисидир. Ч. Айтматов чынында эле жөнөкөй эмес турмуш өткөрдү, өзү таандык болгон кыргыз элинин, совет элдеринин гана эмес, жалпысынан дүйнө элдеринин сүйүлүп окулган жазуучусу катары, өзүнүн көрктүү образын, жарык сызыктары менен тандалган чоң портретин жараткан.

Чыңгыз Айтматов улуу жазуучу болу менен бирге коомдук ишмер, коомдук турмушка чексиз берилген адам эле. Анын жөнөкөйлүгү, билимдүүлүгү, кичипейилдиги жана ыкластуулугу баарын тандандырчу. Ал жогорку маданиятка ээ адам эле. Ч. Айтматов баары жактырган, сүйгөн көрктүү жазуучу эле.

Мага да бул ичке жана сезимтал жүрөктүү улуу өнөр адамы менен алака куру бактысы насип болду.

Мен абдан сүйгөн жазуучу Айтматов жана анын улуу романдары чыгармачылык биографиямда маанилүү орун тутат. Мен

Азербайжанда Ч. Айтматовдун аңгеме, повесть жана романдарынын радио жана телевидение версияларын даярдаган алгачкы режиссер болгом. Азербайжан Академиялык Драма Театрынын сахнасында, режиссер Хүсейин Султанов менен бирге Теймур Элчин которгон «Саманчынын жолу» чыгармасынын биринчи постановкасын кылгандардан бири болгом.

Түркияда да, Стамбул Шаардык Театрынын сунушу менен алгачкы жолу сахнага коюлган «Кылым карытар бир күн» романын «Маңкurt» аталышы менен сахна үчүн даярдаган мен болгом. Бул пьесадай Ч. Айтматовдун эч бир чыгармасы Түркияда ойнолгон эмес.

1989-жылы Ташкент Фестивалында элем. Ч. Айтматов менен алгачкы жолу ошол жерде тааныштым. Сөз арасында мындай дедим: «Мен Азербайжан радиосунда, телевидениесинде, театр сахналарында сиздин чыгармаларыңызга режисерлук кылгам, бир чыгармаңыздын киноверсиясын жасагым келет. Мага жардам кылыңыз, бир аңгемениздин үстүндө иштөөгө уруксат бериңиз». Ч. Айтматов кыйык көздөрүн бир аз жыйды, жүзү жылмайды жана айтты:

- Эмне дейин... миң биринчи бол. Сенден мурун сунуштар көп, күтө турасың.

Бул менин Чыңгыз Айтматов менен алгачкы таанышуум болду.

Бул маектен бир нече жыл өттү. Советтер таркады. Мен мугалим болум Түркияга, Стамбулга — М. С. Университетине чакырылдым. Ал жерде алгачкы жолу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын киноверсияларынын фестивалын уюштурдум. Чыңгыз Айтматовдун 10 чыгармасынын негизинде тартылган 10 фильм алгачкы жолу Түркия көрүүчүлөрүнө 10 күн көрсөтүлдү. Ошондо Ч. Айтматов Брюссельде Кыргызстандын элчиси болуп иштетчү. Мен Айтматовду Стамбулга чакырдым: жакындан тааныш болдук, атүгүл бул тааныштык кийин достукка айланды. Мен тез-тез Бишкекке, Брюссельге барчумун, ал болсо Стамбулга келчү. Германияда, Кыргызстанда, Казанда, Стамбулда, Казакстанда өткөрүлгөн кинофестивалдарында бирге жүриде иштедик.

Бир күнү мага анын Түркияда өкүлү болууну сунуш кылды. Макулдаштык, 4-5 жыл бул иш менен алек болдум. Түркия ичинде анын автордук укугун коргодум. Күндөрдүн биринде «Газетежилер ве язарлар» фондунун жетекчиси менден Айтматов менен жолугушуп, алар үчүн бир сценарий жазуусун суранды. Мен бул сунушту Чыңгыз агайга билдирдим. Түркияга кезектеги келишинде аны ошол фондуга алып бардым. Фондунун жетекчиси Харун Токак мырза менен көрүштү, сүйлөштү. Мен аларга котормочулук кылдым. Сунуш дүйнөнүн бир катар өлкөсүндө ачылган түрк мектептери тууралуу бир көркөм фильмдин сценарийин жазуу эле. Советтер Союзу таркаган соң түрк мектептери түрк тилдүү өлкөлөрдө да ачылып, чоң кызыгуу туудурчу. Сценарий бул мектептердин ачылышынын кыйындыгын, ал жерге билим берүүгө барган түрк мугалимдердин ишмердигин баяндаш керек эле, жалпысынан бул мектептердин турмушун чагылдырышы керек эле. Ушуну да айтайын, бир жыл мурун Бишкекте ачылган түрк лицейлеринен бирине Ч. Айтматовдун аты берилген. Жакшыбы, жаманбы Айтматов бул лицей тууралуу билчү, ал жердеги жыйналыштарга катышып, сөз сүйлөчү. Харун Токак Чыңгыз агайга фондунун каалоосун түшүндүрдү. Чыңгыз агай көп суроо берди, жооп алды. Акырында, Ч. Айтматов мага «сен сценарий жазууда мага жардам кыла турганыңды убада кылсаң, мен бул ишке макул болом» - деди. Мен: «Албетте, дайымкыдай эле колумдан келген көмөктү көрсөтөм» дедим. Ал келишим түзүүгө макул болду. Жана биз «Алп эренлер» аттуу бир фильмдин сценарийдин жазылышына «Газетежилер ве язарлар» фонду менен келишим түздүк. Бирок абдан ажайып окуя болду. Бүгүн аны айтпай койбосо болбойт. Мен котормочулук кылгандыгымдан улам сценарийге бөлүнгөн гонорардын көп бөлүгүн Ч. Айтматовдун атына, азыраак бөлүгүн өз атыма жазылышын талап кылдым. Келишим даярдалды жана алынып келинди. Кол коюу маалында Ч. Айтматов жазылгандарды тыңдады жана доомат койду: эки авторго тең бирдей өлчөмдө акча төлөнүшүн сунуш кылды. «Экөөбүз тең бирдей даражада иштешибиз жана гонорарды да бирдей даража-

да бөлүшүүбүз керек» деди. Келишим өзгөртүлгөн соң кол коюлду. Сценарий үстүндө иштей баштадык. Кийинчерээк биз көп жолу Бишкекте, Алматыда, Брюссельде, Германияда, Бакуда жана көбүнчө Стамбулда жолугуштук. Биз бир топ өлкөдө жайгашкан түрк мектептерин кыдырдык. Айрымдарын ал, айрымдарын мен өзүнчө кыдырдык. Айтматов орус тилинде жазчу, мен болсо түркчөгө которчумун. Бир топ эпизод сүйлөшүлчү жана ошол замат эле түркчө жазылчу. Акырында, сценарийдин алгачкы варианты даяр болду. Фондуга тапшырдык. Талкуулар башталды. Түркиянын атактуу режиссерлорунан Халид Рефик мырзага бул сценарийди тартуу сунуш кылынды. Башкы ролду Азербайжанда убагында абдан сүйүлгөн «Миник серче» фильминин башкы карманы Булут Арасын ойной турганы ойлонулуп жаты. Халид Рефиктин жана фондунун сценарийге киргизген түзөтүүлөрүнүн айрымдары менен макул болду, айрымдарына доомат койду.

Сценарий үстүндө иш уланды. Айрым түзөтүүлөр маек бойдон калды; Чыңгыз Айтматов дүйнөдөн кетти...

Аны менен жолугушуу убагында мен Ч. Айтматовдун терең сабатка, жогорку маданиятка ээ экенин сездим жана көрдүм. Анын ак ниеттүүлүгү болсо Кыргызстанга жана кыргыздарга болгон жактыруумду дагы арттырды. Ал көңүлдөрдө, эс-тутумдарда түбөлүккө айланды. Чыңгыз Айтматовдун дүйнөдөн кайтышы жеке мен үчүн, бүткүл түрк дүйнөсү үчүн жана ошондой эле дүйнө элдери үчүн зор жоготуу.

Ал күндөрү Түркияда элем. «Газетежилер ве язарлар» фондунда болдум. Аны менен өткөн күндөрүмдү эстедим. Жана бирге иштеген, бирок жарым калган сценарийдин бир китеп түрүндө жарыяланышы, кийин фильм тартыла турганы тууралуу чечимге келдик.

Чыңгыз Айтматовдун жалпы дүйнө адабиятында орду, кыргыз улуттук адабиятына алып келген жаңылыктар, адабий көз караштары, ошондой эле чыгармачылык жолу тууралуу көп изилдөө жазылган жана жазылмакчы.

Кудай ага ырайым кылсын!

Адил Жамил

ТҮРК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН ТАНЫЛБАС ГЕНИЙИ

Совет мезгилинде Чыңгыз Айтматовдун бири-биринен баалуу чыгармаларын окуганда ичимде түрк сүйүүсү кайначу. Тарыхый тагдырыбыздан туулган чыгармалардагы улуттук образдар, этникалык туугандыкка таянган көркөм-философиялык мазмун жана кыскача — кан тартуусу мени өзүнө тартчу. Аздыр-көптүр дүйнө адабиятын окусам да, дүйнөнүн жалгыз адабиятчысы — алп сөз устасы, гений жазуучу Чыңгыз Айтматов мени менден алуу кудуретине ээ болгон.

Манас журтунун, кыргыз элинин улуу уулу Чыңгыз агай менен (кыргыздар ага «агай» деп кайрылат) жолугушууну дайыма ойлончумун. Кыргызстанга алгачкы сапарым 1987-жылы болду. Мен тоолордун сулуусу Бишкектен легендарлуу Ысык-Көлгө чейин Теңир тоолорунун этектери бою кезип кыдырдым, Улуу «Манастын» Талас облусундагы мүрзөсүн зыярат кылдым, кыргыз фольклор чөйрөсү жана жашоо образы менен жакындан тааныш болуп ачык, меймандос адамдар менен байланышта болдум.

Кыргызстандын облус жана аймактарын Кытай чек арасына чейин кыдырган ошол күндөрүмдө бир арзуум жүрөгүмдө али сакталуу эле - Чыңгыз агай менен жолугушуу арзуусу! Ошол күндөрдө Чыңгыз Айтматовдун Чолпон-Ата делген курорттук шаарында эс алып жатканын эшиттим. Мен Пржевальск шаарында элем. Дароо Чолпон-Атага кайттым. Анын калган жерин издеп таптым, бирок өзүн көрө албадым. Бир нече минут мурун Чыңгыз агай Бишкекке кайтыштыр... ошентип, аны менен көрүшүү аракетим ошол сапарымда бош кетти.

Мен кыргыз жерине сапарымдын убагында жергил чөйрө менен таанышып жатканда Айтматовдун образдарын, ал сүрөттөгөн айбаттуу тоолорду, ал тоолорго тигилген боз үйлөрдү, бул үйлөрдүн, ичиндеги байыркы түрк-кыргыз оймолору чийилген

фермештерди*, куржундарды, килем-паластарды, чаначтарга толтурулган кымызды, олобо майын, сырды, бир сөз менен, түрк көчмөнүнүн жашоо образынын ички көрүнүшүн өз көздөрүм менен көрдүм! Гений жазуучунун сүрөттөмөлөрүндөгү талаа турмушу көзүмдүн алдында эле...

Алгачкы сапарымда эле мен бу байыркы түрк жергесине ашык болдум. «Манас» дастанын Азербайжан окурманына таанытуу чечимине келдим. Өлкөгө кайтканда «Тян-Шань зүмрүт ташы» аттуу сапар күндөлүгүм «Улдуз» журналында жарыяланды. Кийин «Манастан» котормолордун «Гэнчлик» журналында, «Эдебият ве инжесэнэт» гезитинде чыга баштады. Котормо процессинде жалгыз тамыры ээ орток маданиятыбыздын окшош мотивдерин, генеалогиялык жана типологиялык жакындыгын көрүп, бул дастанды өз жөндөмүмдүн рамкасында изилдөө чечимине келдим. Кайрадан Кыргызстанга сапар жүрүп, «Манас» дастаны тууралуу толугураак маалымат алууга аракеттендим.

1995-жылы ЮНЕСКОнун чечими менен «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы Эл аралык симпозиум деңгээлинде белгилениши үчүн күн тартибине коюлду. Маараке иш-чарасынын өткөрүлүшү ошол жылдын август айына белгиленди. Иш-чарага чакырылган Азербайжан делегациясынын составында мен да Бишкекке жол алганда сүйүнүчүмдүн чеги-ченеми жок эле. Ал убакта (маараке салтанатынан 1 ай мурун) мен «Манастан» бир китепчелик которгондорумду жарыялаткам. Баардыгы 32 беттен турган бул китепчени кыргыздар менен бөлүшкөндө алардын кандай сүйүнгөндөрүн алигиче унуткан жокмун.

Дүйнөнүн 70 өлкөсүнөн чакырылган сыйлуу илим, искусство адамдары катышкан симпозиумда Азербайжан делегациясынын башчысы маркум Президентибиз Гейдар алиев да сөз сүйлөп, бир денеден бутактанган түрк элинин орток баалуулуктарынан, ошондой эле «Манастан» сөз кылып, аны этникалык туугандык жагынан «Дэдэ Коркут» жана башка баатырдык дастандарыбыз менен салыштырды. «Манас» кыргыз элинин синонимии» деп сөзүн баштаган жазуучу, академик Чыңгыз Айтматов бул эпостун

анда-санда жашоо себептерине токтолду. Ал элинин этникалык ой жүгүтүүсүнөн кылымдан кылымга, муундан муунга өткөрүлгөн «Манасты» конкреттүү талдоого алып, бул образдын тарыхый инсан болгонуна да жарык кылды.

Бир нече күн созулган маараке иш-чараларына Ч. Айтматов сыймык менен катышты. «Манастын» ата журту Таласта өзгөчө шаан-шөкөт даярдалган. Жандуу согуш сахналары адамды IX-X кылымдарга, Манас дооруна алып барып жаты. Чыңгыз агай да бул сахнаны таңданып көргөндөрдөн бири эле. Кийин Бишкекке кайтканда, биз менен делегациябыздын составында маараке иш-чараларына барган маркум акыныбыз Шахмар Экберзаде Чыңгыз агай менен жолугушкусу, бир аз маектешкиси келгенин билдирди. Шахмар агайдан бул жолугушууга мени да алып барышын сурандым. Каршы болбоду, тескерисинче, сүйүнүчүн жашырбастан айтты:

- Абдан жакшы! «Манасты» которо баштаганыңды да айта-сың ага.

Кийин биз убактылуу иш-чаранын программасынан четке чыгып, Чыңгыз агай менен жолугушууга кеттик. Ал Шахмар Экберзаде менен абдан жылуу көрүштү. Алар тааныш эле, Шахмар агай Азербайжанда Айтматовдун эң жакшы пропагандачыларынан бири эле... Ал-жай сурашкан соң Ш. Экберзаде мени Чыңгыз агайга таанытты. «Манастан» котормомдун негизинде жарыяланган китепчени тартынып ага тапшырып, келечекте бул ишти уланта турганымды айттым. Ал китепчеден улам, эпостон бир үзүндүнүн азерче жаңырышынан улам мага ыраазылыгын билдирди жана бул ишти уланта турганыма сүйүндү. Шахмар агай Чыңгыз агай менен таттуу-ширин маек кургандарынан мен аларды жалгыз калтырып, мейманканага кайттым...

Дүйнөнүн алп жазуучусу Чыңгыз Айтматов менен алгачкы тааныштыгым ушундай болду. Мен Азербайжанга кайтканда «Манас» дастанын изилдөө менен алек боло баштадым. Бир нече жылдык мээнетимдин жыйынтыгы болгон «Манас эпосу ве түрк дастанчылык энэнэси» аттуу монографиям жарыкка чыкты. Ошол

темада кандидаттык диссертациямды коргоп, филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алдым.

Мунун баарын мен кыргыз элинин кылыч ээси Манастан кудуреттүү сөз ээси Чыңгыз Айтматовго чейинки баардык этаптарды, тарыхый доорлорду аздыр-көптүр изилдегеним үчүн жүрөгүмдө кыргыздарга карата өчпөс махабатымдан улам эстедим. Бул махабаттын учкунун 1995-жылы алгачкы жолу Чыңгыз агай жалындуу караштары, оттуу жүрөгү менен жалынга айландырды...

Кудай ага ырайым кылсын!

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АТЫ ТҮБӨЛҮККӨ КАЛДЫ

Кыргызстан Президенти Курманбек Бакиев түрк дүйнөсүнүн өлбөс жазуучуларынан болгон Чыңгыз Айтматовдун элесинин түбөлүккө калтырылышы тууралуу буйрукка кол койду. Буйрукка ылайык, өкмөткө 1 ай ичинде «Ата-Бейит» мемориал комплексинде «Чыңгыз Айтматов» мүрзөсүнүн курулушу үчүн конкурс өткөрүү тапшырылат. Айрыкча, өлкөнүн борбору болгон Бишкек шаарында көрүнүктүү жазуучунун көркөм эстелигинин көтөрүлүшү максатында жергил жана тышкы өлкөлөрдүн таанылган айкелчилери катыша турган өзгөчө конкурс өткөрүлөт. Президенттин буйругу менен ошондой эле Кыргызстан мамлекетинин жаштар үчүн негиздеген сыйлыгы мындан ары Чыңгыз Айтматов сыйлыгы деп аталат, Мамлекеттик Орус Драма Театры болсо көрүнүктүү жазуучунун атын алып жүрөт. Ошол эле убакта Кыргыз-Түрк Манас Университетинин жатакана корпусуна жана Бишкектин атактуу Эмен паркына да Чыңгыз Айтматовдун аты берилген. Буйрукта өлкөнүн ар жеринде — шаар, айыл жана кыштактарында Чыңгыз Айтматовдун элесинин түбөлүккө сакталышына кызмат кылган иш-чаралардын өткөрүлүшү тууралуу атайын демонстрация да уюштурулган.

КӨРӨГӨЧ РОМАН

(Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн...»
романына анализ)

Дурдана Фарман гызы Таирова

Филология илимдеринин философия доктору,

Баку Славян университетинин ага окутуучусу

Турмушта күтүлбөгөн жерден пайда болсо да, өмүр бою сени коштоп жүрө турган китептер кезигиши мүмкүн. Алар бизди, ойлорубузду, дүйнө таануубузду өзгөртүүчү күчкө ээ болгондуктан, андай китептердин таасиринен улам биз да өзгөрүп, адамкерчиликтүү, коомго пайда келтире турган инсан болушубуз мүмкүн. Андай китептер «дайыма колдонулуучу китеп» статусуна ээ болот.

Кээ бир китептер маданий жаңылык катары кабыл алынып, ошол учурдагы да, андан кийинки да жүрүп жаткан маданий процесстин агымын өзгөртө алат. Андайларды гениалдуу чыгармалар дешет. Мындай гениалдуулук автордун Генийине негизделип, бул сапаты өз учурунда коомдогу, дүйнөдөгү өзгөрүүлөрдү алдын ала көрүүгө, сезүүгө жардам берет.

Ошондой генийлердин бири, кыргыз элинин татыктуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов. Башынан баштап эле Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасы коомчулук тарабынан жаңылык катары кабыл алынып жатты. Ал жөнүндө жазышып да, окурмандар жана кабарчылар артынан түшүп, издеп да жатышты. Бул көрүнүш күтүлбөгөн кокустук эмес. Чыңгыз Айтматов Совет адабиятына, ал эмес жалпы түрк маданиятына жана адабиятына өзүнүн Сөзүн (идеясын) жеткирип, көз карашын, түшүнүгүн билдире алды. Чыңгыз Айтматов (чыгармалары) эң керектүү учурда пайда болду. Анын чыгармалары эскертүү (алдын алуу) же көрөгөч чыгармалар болду. Чыңгыз Айтматов чыгармалары аркылуу бүтүндөй түрк элине ата-бабаларыбыздын кылымдарды карыткан баа жеткис маданиятына кайрадан кайрылуу керектигин айтып чыккан. Эзелки маданиятыбыз, тарыхыбыз менен байланышты үзүп салып, заманбап цивилизациянын көп кырдуу дүйнөсүнө баш багуу

мүмкүн эместигин Чыңгыз Айтматов белгилеген. Бул чыгармалар замандын жышааны болду десек жаңылышпайбыз.

Чыңгыз Айтматов өзүнүн Сөзүн (идеясын) эң белгилүү «Кылым карытар бир күн» романында (1980-ж.) шифр (код) түрүндө берген. Бул романды мен бир күндүн ичинде эле окуп бүтүрдүм. Романдын автору чыгармадагы эки космонавт сыяктуу, тиричиликтен алыстап, пендечиликтен жогорулап, болмуштун (бытие-реалдуулуктун) так борборунан орун алат. Мындай жагдайды сүрөттөөдө автор, буга чейин советтик адабиятта эч ким колдонбогон көркөм ыкмаларды колдонуп, турмушту кабылдоонун жаңы образдарын жарата алган. Алар: сюжеттин чиелениши (чырмаланышы), ар түрдүү идеялык катмарлардын орун алышы, эскерүүлөрдү камтыган ойдун үзгүлтүксүз агымы, анын ичинде каармандын ассоциациялары, айланып келген сюжет, тарыхый катмары ж.б. Дүйнө таанымындагы аталган ыкмалар андан кийин дагы модернизм, постмодернизм, сюрреализм деген заманбап адабий агымдарда орун алган.

Жашоону чагылдырган мындай ыкмалар Ю.Трифоновдун, Распутиндин, Иса Гусейновдун, Анардын ж.б. советтик прозанын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармаларында да орун алганы шексиз. Чыңгыз Айтматовдун негизги, шифр түрүндөгү идеясы төмөнкүдөй: түрк калктары жаңы горизонтторго жетип, аларды ачууга тийиш, бирок ата-бабабыздын мурасын четтетпей, ар дайым ошолорго таянышыбыз керек. Маңкурт менен болгон сюжет дагы романга бекеринен киргизилген эмес. Мындай жол аркылуу автор ата-бабабыздан, тамырларыбыздан алыстаганыбыз жаңылыштык экенин бардык түрк калктарын алдын ала эскертип жатат. Бул идеяны маңкурт жөнүндөгү окуя ачык-айкын, даана ачып бере алган. Маңкурттун образы чыгармадагы эң трагедиялуу образ. Чыңгыз Айтматов маңкурттун образы аркылуу эгерде ата — бабаларыбыздын мурасына кайрылбасак, түрк дүйнөсүнүн барар, жетер жери ошондой экенин чагылдырганга аракет кылган.

Романдын эң негизги сюжети катары, башкы каарманы Эдигейдин дүйнөгө болгон көз карашы, эскерүүлөрү, ассоциациялары

аркылуу Боронду разьездиндеги адамдардын турмушу чагылдырылган. Автор күйөөсү бар Зарипага болгон Эдигейдин сүйүүсүн романдын сюжетине киргизүү менен, бул каарманды тандаганы кокусунан болгон иш эмес экенин далилдеген. Эдигей жөнөкөй эле жумушчу болсо да, күчтүү сезимге ээ экенине күбө боло алабыз. Кайрымы жок сүйүүгө туш болгону менен, мындай чоң сезимди багып алууга анын руханий байлыгы, күчү жеткен.

Бул окуянын уландысы болушу мүмкүн эмес, анткени Зарипа турмушка чыккан. Туура, кийин Зарипа жесир калат, бирок ал учурда Эдигей бир үй бүлөнүн ээси эле. Түрк маданиятында болсо, үй бүлө — бул бекемдикти жана кебелбестикти камсыз кылуу үй бүлөдөгү ар бир адамдын милдетине кирген урабас сепил экенин чыгармадан баамдай алабыз. Виктор Левченко (В.Левченко. Чингиз Айтматов. М.: Советский писатель. 1983, с.205) белгилегендей, бул роман «...кээде ээ бербеген, башкарууга көнбөгөн, калейдоскоп, буркан-шаркан түшкөн, кандайдыр бир үзүмдөрдөн, эпизоддордон куралган, эскерүүлөрдүн тактарынан жыйналган» болсо да, так ошолордун айкалышуусунда автордун идеясы же идеялары программаланып, жашырылган. Автор ошондой татаал, чыгыштын килем оюларына окшош чырмашуулар аркылуу болмуштун (бытие-реалдуулуктун) маалыматтык, схематикалык, жалпы мазмундуулугун ачып бере алган.

Чыгармаларында дүйнө таанымын так ошондой формада бериши башка бир түрк жазуучусу Орхан Памукту да дүйнөгө таанымал кылган. Негизинен эле, чыгармадагы мындай татаал өрүлүштө бири-бири менен байланыштуу бир нече сюжеттин орун алышы Чыгыш адабиятына мүнөздүү болуп келген. Мисал катары Низами Гянджевинин, Наиминин ж.б. чыгармачылыгын атап кетсек болот.

Түзүлүшү (структурасы) боюнча алардын чыгармалары 40 бөлмөлүү шахтын сарайын элестетет, ар биринде жаңы окуя, кезектеги күтүлбөгөн сюрприз. Алардын баарына кабылып, түшүнүп, билүүдөн кийин гана адам акылман болуп, баарын бир бүтүндүк катары баамдай алат. Чыгыш адамы үчүн эң маанилүү нерсе — бул баарын бир бүтүндүк катары көрө билүү. Азыркы күнү Азер-

байджанда көркөм чыгармаларынын сюжетин бул философиянын негизинде жараткан жаш модернист-жазуучу Илгар Фахмини билебиз.

Биз белгилеп кеткендей, «Кылым карытар бир күн...» романынын автордук идеясы сюжеттин чырмаланышында шифрделип берилген. Бирок текстти бир бүтүндүк катары кабыл алуу романдын символикасын дешифровкалоодон кийин гана мүмкүн экени шексиз. Мисалы, Казанкап өткөн турмуштун, ата-бабаларыбыздын эскирген адат-салттарынын символу катары, ал эми табытынын көмүлүшү биздин мурастарыбыздын жок болушун символдойт. Түрк дүйнөсү өткөн-кеткен менен өкүм сүрбөстөн, кылымдардан бери жашап келген адат-салттарыбыз, маданиятыбыз качып кутулбас жалпы дүйнөлүк ааламдашуу процессинде биздин баалуу, рухий байлыгыбыз, тирек-таянычыбыздын милдетин аткарышы керек. Артка жол жок. Ошондой эле романда көрүстөндөр менен космодром карама-каршы мааниде көрсөтүлгөн. Көрүстөндөр унутта калган эскинин символу катары берилип, автор каралбай калган мүрзөлөргө зээни кайнап, ал эмес ордуна космодром салынып жатканына кайгырат. Ошол эле нерсени башка тараптан карасак, космодром, бул түрк дүйнөсү үчүн гана эмес, жалпы адамзат үчүн жаңы горизонттордун, орбиталардын, жаңы чектердин символу. Адамзат прогресске умтулуп, багыт алганы шексиз.

Кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө сүйлөгөндөр да, жазгандар да көп болду. Автор өзү дагы прессага көп сандаган интервьюларды берип жетишти, анткени өзүнүн жашоого болгон заманбап жана философиялык көз карашы коммчулуктун да, илимпоздордун да, кабарчылардын да, изилдөөчүлөрдүн да кызыгын туудурган.

Бул макаланын чегинде биз «Кылым карытар бир күн...» романынын эң маанилүү жерлерин гана баяндап берүүнүн аракетин көрдүк. Романдагы мындай учурлардын кезигиши, көрөгөч, алдын алган роман экенин тастыктап турат. Бул дагы күтүлбөгөн кокустук эмес. 80-жылдары эле советтик маданияттын көрүнүктүү өкүлү Чыңгыз Айтматов татаал философиялык романында дүй-

нөнү чагылдырган көркөм образдык ыкмаларды колдонуп келген. Бул ыкмалар азыркы күнү постмодернисттик, сюрреалисттик чыгарамаларда колдонулуп, абдан популярдуу ыкмалар катары белгилүү.

Менин оюмча, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы окурмандар үчүн да, изилдөөчүлөр үчүн да ар дайым актуалдуу бойдон кала бериши шарт, анткени бул кишинин чыгармаларын кайрадан окуп чыгып, изилдөө ар дайым жаңы ачылыштаргы алып келиши шексиз. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары өзүбүздү андап, билүүгө жардам берет, глобалдуу ой жүгүртүүгө жана дүйнө таанууга түрткү болот. Айтматовдун чыгармасын окуган адам окубаган адамдан, сөзсүз, айырмаланып турарына толук ишенем.

СОŦКУ СӨЗ

Азиз окурман! Чыңгыз Айтматовдун пикирлери, ошондой эле Азербайжан жана азербайжандык достор тууралуу жазгандары менен, ошондой эле сыйлуу калем устаттарынын — жазуучу жана акындардын, профессор жана аалымдардын, бир сөз менен, баа берүү колунан келген адамдардын Чыңгыз Айтматовдун инсандыгы жана чыгармачылыгы тууралуу пикирлери, ойлору менен тааныштыңыз! Эч шексиз, өзүңүз өз ичиңизде анын бүткүл түрк дүйнөсү үчүн баалуу адам, улуу жазуучу жана эч убакта эстен чыкпай турган гений экенин дагы бир жолу баамдадыңыз.

Ал тууралуу өткөн чакта сүйлөө абдан кыйын. Анткени ал чыныгы жазуучу эле. Чыныгы жазуучунун болсо эч качан абийири жатпайт. Баардык адамдарды ойлондурган, азап чектирген соболдор анын да жүрөгүндө, абийиринде эле жана бул азаптар анын зээнинде бир толкундануу жараткан. «Адам баласы адам катары кала алыш үчүн эмне кылсын?». Жазуучунун жоопсуз соболдорунан бири ушул эле. Жана анын баардык чыгармаларында бул соболго жооп суралат. Ал гражданин-интеллигент катары элине-журтуна, калкына эч качан кошкөңүл кала албады. Анткени ичинен эркин эле. Балким мындан улам баардык чыгармаларында

эркин адам образын жараткандыр: Жамийла, Сейит, Бала, Данияр, Казангап, Толгонай, Асия, Алтынай, космостук кечил Филофей жана башкалар.

Кыргыздар ага урмат белгиси катары «Чыңгыз агай» деп кайрылышат. Айтылганга караганда тирүү кезинде Кыргызстанда кичине баладан баштап бели бүгүлгөн карыяга чейин баары анын — кыргыз элин бүткүл дүйнөгө тааныткан бул ыйык адамдын маңдайында урмат менен баш ийип, дайыма аны баш таажысы кылышкан, атын жогору тутушкан. Чынында бул баардык элдерге, алардын ичинен бизге жакшы өрнөк. Карасаң, биз өз сыйлуу классикалык жана азыр жашап жаткан заманбап жазуучуларыбыздын кадырын ушундай биле алабызбы? Аларга эч болбосо, тирүү кезинде рухий таяныч боло алдыкпы? Менимче, жок! Бул жерде Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын эске салбаса болбойт. Убагында адамдардын маңкуртташуусунан коркчу эле алп жазуучу. Бирок аларды маңкуртташтырган себептерди көрсөтүүдөн эч качан корккон эмес жана бул чыгарманы советтердин тээ кесхакес* доорунда жазган. Кудай бизди жана түрк дүйнөсүн маңкуртташуудан коргосун! Ч. Айтматов бүткүл түрк дүйнөсүн дайыма биримдикке, тилектештикке чакырчу.

Анын дүйнөдөн кайтышы кабарын алгач кесиптешимден эшиткенде мен да катып калгам. Балким жалгандыр деп ойлонуп жатым. Бирок, тилекке каршы, кечинде бул кабарды телеканалдар тастыктаганда шок болдум. 80 жашы салтанаттуу белгиленмек. Көрө албады... Турмушу тууралуу чоң фильм тартылмак, ал фильмде өзү тартылат эле... Бу да насип болбоду ага... Абдан сүйгөн Жер-Эне, Ата-Бейит аны түбөлүккө өз койнуна алды.

Азербайжандын зор агартуучу жазуучусу Мэхэммэд Хадинин атактуу сабы бар: «Ким экенимди көрсөтөт өлүмүм...». Чыңгыз Айтматовдун дүйнөдөн кайтышы анын улуулуугун дагы бир ирет далилдеди. Анын жоктугу бүткүл түрк дүйнөсү үчүн зор жоготуу. Бул жоктук дүйнө адабиятында дайыма сезилет. Жана бул боштукту эч ким толуктай албайт! Ал кыргыз элине кудай тарабынан жиберилген гений эле. Кыргыз эли бактылуу эл, кудай аларга бир

генийди белек кылды. Жана бүт өмүрү бою элине кызмат кылды Чыңгыз Айтматов. Жанынан көбүрөөк сүйгөн элине. Элине кызмат кылганды болсо тарых эч качан унутпайт!

Созулуп жаткан суунун жээгинде кыйык көздүү, жаактарынын алма сөөгү чыккан, капкара чачы маңдайына түшкөн буудай жүздүү бир бала кыйык көздөрүн дагы бир аз кыйып, дүрбү менен алыста көрүнгөн Ысык-Көлдүн сууларына карап турат. Ал бир убактарда балык болгусу, алыстарга — ак кеменин сагынычы менен Ысык-Көлгө чейин сүзүп кеткиси келген, эркиндик издеген ошол кичинекей Бала. Ал күткөн «Ак кеме» бир күнү келди: «Салам, менин Ак кемем эй!..» - деди бала. Анын колуна, журтуна күн тууду. Кыргыз эли көз карандысыз болду! «Бизди дүйнөдө эмнелер күтөт, күтсүн, адам баласы туулат жана өлөт, чындык түбөлүккө жашайт!» - деген улуу жазуучу чындыктын жеңишке ээ боло турганына мындан нечен жыл мурун эле ынанчу.

Улуу Кудайга шүгүр, мага аны менен көрүшүү, маектешүү талаайын насип кылды. Бул кокустук эмес эле. Бул Улуу Кудайдан келген зарылдык эле! Ал убакта акылыма да келбейт эле бир убактарда колума калем көтөрүп, бул улуу адам тууралуу өз жүрөк сөздөрүмдү жаза турганым. Аны акыркы жолу көргөнүмдө бир нече айдан кийин аны жогото турганыбызды да элестете албайт элем. Муну билгенибизде жана колубузда болгондо убакытты токтотмокпуз. Бирок бул биздин колубузда эмес эле. Кудай дайыма жакшы адамдарды өз ордосуна алып кетет. Мен чын жүрөгүм менен ынанам, анын ыйык руху кайра эле өзү туулган Талас аймагында, Шекер айылында, Алатоо кендиктеринде, Жер Энеде жүрөт, бир сөз менен ал жанынан кымбат деп билген Кыргызстан өрөөндөрүн кыдырат жана бүткүл дүйнөгө кыйкырат: Мен Манас уулумун!

Кабырың нурга толсун, Манас уулу!

Анын жүрөгүндө улуу мекен

*Түрк Тилдүү Мамлекеттердин Саясатын Колдоо Фондунун
президенти, досум Нусрет Мамедовго*

Дайра суусун кимдер гана кечпеген,
Ашуулар жок Нусрет ашып өтпөгөн.
Далай түндөр өттү уйкусуз ишим деп,
Далай түндөр өттү санак жетпеген.

Мекеним деп согот Нусрет жүрөгү,
Эл бириксе дегенде анын тилеги.
Колундагы нанын берген элим деп,
Нусретти билип сыйлай жүрөлү.

Жүрөгүнүн оту өчпөстөй өмүрү
Мезгилине туура сөзү, көңүлү.
Эч карыбас жаштык берип койгонбу,
Нусретке көктүн ээси... теңири.

Абасынан жутуп өстү Шекинин,
Жүрөт дайым бири болуп экинин.
Чындык издеп учуп күйүп келатат,
Эчким анын өзгөртө албайт чечимин

Чөктүрбөстөн кайгысына үмүтүн,
Эч адашпай кербен чөлдө күнү-түн.
Жер жүзүндө достору көп Нусреттин
Душманынан зыян көрбөйт бир үзүм.

Каны дүргүп эч унутпайт мекенин,
Билет кымбат тууган жери экенин.
Мен Адилмин, Нусретке каалаймын
Узун өмүр ден соолуктун бекемин.

Адил Жамил.

СОДЕРЖАНИЕ

БИРИНЧИ-БӨЛҮМ

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ТУУРАЛУУ КИРИШ СӨЗ 5

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ТВОРЧЕСТВО ПИСАТЕЛЯ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И СОВРЕМЕННЫЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА	13
ЖАЗУУЧУ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖАНА КООМДУН ТУРМУШУНДАГЫ АЗЫРКЫ ИДЕОЛОГИ- ЯЛЫК КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР	19
МЫСЛИ ВСЛУХ	25
ПОМЫСЛЫ ДРУЖБЫ И ЕДИНСТВА	37
ДОСТУК ЖАНА БИРИМДИК ҮЧҮН КҮРӨШҮП КЕЛЕТ.	42
КЫРГЫЗДАР ЖАНА КЫРГЫЗСТАН	46
АЛ ЧЫНЫГЫ МЕКЕНЧИЛ АДАМ	55
ӨМҮРГӨ ТЕТЕ КҮНДӨР	63
Ч. АЙТМАТОВ: МЕН МАНАСТЫН УУЛУМУН	67
Ч.АЙТМАТОВ МЕНЕН ЭКИ СААТ БЕТМЕ-БЕТ	79
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ МЕНЕН АРУУ МАЕК.....	94
«20-ЯНВАРДА ИМПЕРИЯ ТАРЫХ КЕЧИРБЕЙ ТУРГАН КЫЛЫМЫШ КЫЛДЫ»	111
Ч. АЙТМАТОВ. ИЛХАМ АЛИЕВ - ГЛОБАЛДАШКАН ДҮЙНӨНҮН ЛИДЕР ЭТАЛОНУ БРЮССЕЛЬДЕН КАТ	115
«ТООЛОР КУЛАГАНДА».....	123

Ч. АЙТМАТОВ МЕНЕН МАЕК	128
Ч. АЙТМАТОВ. МАҢКУРТ УЛАМЫШЫ ЖАНА МАҢКУРТТУК	133
ЭКИ ЧОҢ ГЕНИЙ.....	133
«ГЕЙДАР АЛИЕВ ЛЕГЕНДАРЛУУ ИНСАН»	137
РЭСУЛ РЫЗАНЫН 60 ЖЫЛДЫК	138
МААРАКЕСИНЕ КУТТУК	138
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН	139
ИМРАН КАСЫМОВГО КАТТАРЫ.....	139
Ч. АЙТМАТОВ БАХТИЯР ВАХАБЗАДЕ ТУУРАЛУУ	143
Ч. АЙТМАТОВ. МЕНИН ЗАМАНДАШЫМ.....	145
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АНАР ТУУРАЛУУ	149
ТЕЛЕФИЛЬМДЕ ЧЫҒЫП АЙТКАН СӨЗҮ	149
Ч. АЙТМАТОВ ХҮСЕЙИНБАЛА	150
МИРЭЛЕМОВ ТУУРАЛУУ	150

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

ЖОЛУҢ АЧЫК БОЛСУН!	151
ДҮЙНӨНҮН ЭҢ СОНУН АШЫКТЫК АҢГЕМЕСИ	153
Ч. АЙТМАТОВДУН 70 ЖЫЛДЫГЫНДАГЫ СҮЙЛӨГӨН СӨЗҮ	156
«КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН» КИТЕБИНЕ ЖАЗГАН КИРИШ СӨЗҮ	157
«ТҮЗДҮКТӨН ДҮЙНӨГӨ ЖАЙЫЛГАН ДОБУШ: АЙТМАТОВ!».....	168
АЛ УЛУУ ИНСАН ДА ЭЛЕ!.....	174
АЗЕРБАЙЖАН ЖАЗУУЧУЛАР СОЮЗУНУН КУТТУГУ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ-75.....	175
«ЖЕР-ЭНЕ»	175
АНЫ МЕНЕН БИЗ ДА СЫЙМЫКТАНАБЫЗ.....	178
КЫРГЫЗСТАНДЫН ДҮЙНӨГӨ ЭҢ ЧОҢ БЕЛЕГИ.....	184
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТҮРКЛҮК ФИЛОСОФИЯСЫ.....	192

ТОПУРАКТАЙ ЖООМАРТ ӨНӨР АДАМЫ.....	196
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ПРОЗАСЫНДА	
МОДЕЛЬ КАТАРЫ МИФОЛОГИЯЛЫК МОТИВ	202
УЛУУ АДАМДЫН УЛУУ МАХАБАТЫ.....	209
«ДИКТОФОН МАҢДАЙЫНДА СЫРДАШУУ ЖЕ	
КАССЕТАДАН ТӨГҮЛГӨН СЫРЛАР КИТЕБИ»	209
«ЖАШООБУЗДАГЫ АЯЛДАР ЖЕ АРАБЫЗДА	211
ӨТКӨН ЫР КЕЧЕСИ»	211
«ТАГДЫР ЖАЗМЫШЫ»	212
УЛУУ МАДАНИЯТТЫН УУЛУ, ...	215
ЖЕ МУРАСКЕРЛИКТИН ПОЭТИКАСЫ	215
Ч. АЙТМАТОВДУН МҮНӨЗ ЖАРАТУУ УСТАЛЫГЫ	221
Ч. АЙТМАТОВДУН АЗЕРБАЙЖАН ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ	
МЕНЕН ЖОЛУГУШУУСУНДА КУТТУКТОО	230
Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА	233
МИФОЛОГИЯ МОТИВИ	233
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЖАНА КЫРГЫЗ КИНОСУ	240
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА	251
ДИН ТЕМАСЫ ЖАНА АКБАРАНЫН КӨЗ ЖАШЫ.....	251
ЛИДЕР.....	260
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АК БУЛУТУ	262
ШААР КЫЗЫКТУУБУ, ЖЕ АДАМДАРБЫ?..	270

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

КӨҮЛ АЙТУУ ТЕЛЕГРАММАЛАРЫ.....	273
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ҮЙ-БҮЛӨСҮНӨ	274
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ.....	274
УРМАТТУУ КУРМАНБЕК БАКИЕВГЕ	274
КОШ БОЛ, ЧЫҢГЫЗ АГАЙ!	275
ФЕНОМЕН	277
УЛУУ СӨЗДҮН УУЛУ	278
«АДАБИЯТТЫН ИМПЕРАТОРУ АКЫРКЫ	282
САПАРЫНА ЧЫКТЫ»	282

ДҮЙНӨ ЧЫҢГЫЗСЫЗ КАЛДЫ.....	285
СЫНДЫ АЛТЫН КАЛЕМИМ	287
ЭКИ ЧЫҢГЫЗ ЖАНА МАҢКУРТТУК ДАРТЫ	288
АЛ УУЛУҢДУ КОЙНУҢА, ЖЕР-ЭНЕ!	289
АЛП ЭРЕНДЕР	291
ТҮРК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН	295
ТАНЫЛБАС ГЕНИЙИ.....	295
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН АТЫ	298
ТҮБӨЛҮККӨ КАЛДЫ.....	298
КӨРӨГӨЧ РОМАН.....	299
СОҢКУ СӨЗ	303
АНЫН ЖҮРӨГҮНДӨ УЛУУ МЕКЕН.....	306

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ:
Мен Манастын
уулумун

Редактор: Мукан Асаналиев
Компьютерная Верстка: Алтынбек Кадыров

Формат 60x84¹/₁₆. Печ. лист 19,5
Заказ №90. Тираж 500.

ОсОО «Бийиктик»
г. Бишкек, ул. Ю. Абдырахманова.
Тел.: 66-02-13